

Emil Hlas

**chování
subjekt
psychika**

Academia Praha

Chování, subjekt, psychika

EMIL HOLAS

Tato práce je pokusem psychologa o analýzu některých obecných otázek lidské existence, které dosud byly předmětem převážně filosofického studia. Jejím východiskem je obecná charakteristika života, jehož důležitým rysem je interakce individua a jeho životního prostředí. Původní funkcí chování je zachování života individua a druhu. Lidské chování je však složitě determinováno podmínkami společenského způsobu života. Autor proto hodně pozornosti věnuje otázce, jak je původní animální chování lidského druhu ovlivňováno a přetvářeno ve specificky lidské chování. V jeho analýze pak rozlišuje striktně behavioristický postup, který se omezuje na stanovisko vnějšího pozorovatele, a postup kombinovaný, který využívá výsledků behavioristické analýzy, poznatků současné neurofyzologie a kybernetiky i subjektivní zkušenosti (zážitkových stavů). Analýza vnitřní skladby chování přivádí autora k zdůraznění významu citění, které podle jeho závěrů má centrální funkci v celém systému chování. Ze střetávání různých stavů a úrovní citění (libosti a nelibosti) pak odvozuje jednak emoce a city, jednak motivaci chování. Rozlišení motivace a stimulace chování pak umožňuje formulování závěrů o složitých závislostech chování jednak na vnitřních faktorech subjektu, jednak na vnějších činitelích, kteří vtiskují konečnou podobu konkrétnímu systému chování individua. V souhře všech těchto faktorů pak zvláštní pozornosti zasluhuje otázka tohoto vztahu mezi pozná-

ČESKOSLOVENSKÁ AKADEMIE VĚD

Chování
subjekt
psychika

ČESKOSLOVENSKÁ AKADEMIE VĚD

Vědecký redaktor
Vilém Chmelař, člen korespondent ČSAV
Recenzoval
PhDr Zbyněk Fišer

Psychologická laboratoř ČSAV

Brno, Mendelovo náměstí 1

Emil Holas

Ym. č. 1206

chování subjekt psychika

ACADEMIA

nakladatelství
Československé
akademie věd
Praha 1971

Úvodní slovo

V posledních 10—15 letech se u nás objevila řada knižních publikací i časopiseckých článků filosoficko-antropologické povahy na téma člověka a jeho místa ve světě. Téma člověka se tak dostalo na pořad dne ve svých filosofických aspektech, zatímco psychologové se celkem drželi stranou všeobecného zájmu o problematiku člověka.

To ovšem není důsledek nezájmu ze strany psychologů. Mnohem spíše je to důsledek současného stavu celé naší psychologie. Víceméně vynucený zjednodušený pohled na člověka je n jako na produkt společenské praxe měl za následek, že jakékoli soustředění pozornosti na problematiku individuálního subjektu bylo odmítáno jako škodlivý subjektivismus a jako útěk do soukromí. Důsledkem takové simplifikace pak byla také skutečnost, že psychologie osobnosti byla po léta povážlivě zneuznávána a studium této problematiky bylo skoro odmítáno.

Rozpaky psychologů v přístupu k filosoficko-antropologické problematice jsou však dány také tím, že přes množství prací knižních a časopiseckých dosud neexistuje jednotná a obecně přijatá psychologická teorie osobnosti. Negativně také působí dosti násilné odtržení psychologie osobnosti od obecné psychologie. Tím dochází k nezdravé atomizaci vědeckého studia člověka a k zpřetrhávání souvislostí mezi jevy, které se vzájemně podmiňují a tvoří dohromady nedělitelný celek (zpravidla jsou ve vztahu procesu a nějaké jeho charakteristiky).

Knížka, kterou tímto předkládám čtenářské veřejnosti, je pokusem o překlenutí mezery mezi filosofickou antropologií a psychologií. Je nutno zdůraznit, že je to jen pokus. Sám ji chápu spíše jako formulaci problému a vymezení jeho místa v širším systému problémů, než jako jeho řešení. Jestliže tato knížka bude podnětem k vypracování dalších a přesnějších prací podobného zaměření, pak už tím splní podstatnou část svého poslání.

Při jejím koncipování mně však šlo také o to, aby s touto neobyčejně bohatou spleť problémů byla seznámena co nejširší čtenářská veřejnost. Tento záměr vyplynul především ze stále a stále opakované zkušenosti, že o základních otázkách lidské existence se sebejistě a často přímo autoritativně vyjadřují lidé nejrozličnějších profesí a společenského postavení, aniž mají tušení, k jak složitým a často neřešitelným otázkám se takto vyslovují. Jakákoli simplifikace nebo dokonce vulgarizace základních otázek lidské existence má však často dalekosáhlé důsledky, které jsou bohužel vždy negativní. I když tato knížka problémy většinou jen formuluje a třídí a jen v některých případech naznačuje možné jejich řešení, přesto, myslím, může pomoci každému středně vzdělanému čtenáři, který se dovede nad těmito otázkami nezaujatě zamyslit. Dějiny vědy a myšlení ukazují, že vidění a formulace problému jsou pro rozvoj vědeckého poznání často stejně důležité jako samotné jejich řešení. Aby problém mohl být řešen a vyřešen, musí být napřed viděn a přesně formulován. Už dříve a v jiných souvislostech jsem se pokusil ukázat, že umění vidět problém i umění nevědět je znakem skutečné kultury myšlení, je znakem vyššího stupně vědeckého myšlení. Člověk, který si je vědom problémů dosud nevyřešených nebo prozatím neřešitelných a který má dostatek smyslu pro pravdu, takový člověk každou situaci hodnotí mnohem obezřetněji, uvědomuje si problematičnost svých soudů a závěrů, což pak také znamená patřičnou toleranci, respekt k mínění a zájmu jiných lidí. A právě toho dnes potřebujeme víc než čehokoli jiného. Aby člověk všechno věděl a všemu rozuměl, k tomu je třeba značné dávky omezenosti a primitivismu.

Snaha po zpřístupnění problematiky širokému okruhu čtenářů kladla přirozeně speciální požadavky na metodu výkladu. Aby soustavnost a plynulost výkladu byla co nejméně narušena, omezil jsem se jen na nejnutnější odkazy k jiným autorům. V některých partiích se výklad opírá jen

o analýzu nejjednodušších situací (např. výklad operace, emocí a citů, motivace a chtění). Takové omezení citací má dva důvody.

V práci takové povahy, jako je tato, podrobná citace autorů, kteří v té či oné souvislosti vyslovili podobný názor, závěr, postřeh, by pro jednotlivce byla asi nedosažitelná. Je nutno počítat s tím, že dnes už je velmi nesnadné vyslovit nějakou vážnou myšlenku, která by v nějaké podobě nebo aspoň náznaku nebyla už dříve vyslovena některým jiným myslitelem. Úsilí o kompletní dokumentaci by si vyžádalo mnohaleté práce celého týmu spolupracovníků.

Doplnění textu takovou dokumentací by si dále vynutilo aspoň dvojnásobné až trojnásobné jeho rozšíření, což by znamenalo další jeho nevýhodu. Jestliže jsem chtěl napsat knížku „k potřebě dne“, musel jsem proto rezignovat na všechny tyto požadavky a dát výkladu co nejjednodušší podobu. Zda se mi to podařilo či nikoli, to už musím ponechat úsudku čtenářů. Bojím se, že tento přístup k tak bohaté a složité problematice vystavuje její výklad možným výtkám ze dvou stran: odborníkovi se může zdát málo vědecký zejména pro nedostatečnou citaci jiných autorů, neodborníkovi se naopak výklad, nebo aspoň některé jeho partie, mohou zdát málo srozumitelné.

Mohu proto tuto knížku chápat jen jako pokus o poněkud odlišný výklad závažné problematiky. Setká-li se tento pokus přes všechny své nedostatky s porozuměním čtenářů, a dočká-li se tato knížka někdy v budoucnu dalšího vydání, chtěl bych její nedostatky snížit na míru co nejmenší. Budu proto vděčen všem čtenářům, kteří k tomu pomohou také svými vlastními připomínkami, a proto uvádím také svou adresu: Emil Holas, Olomouc, Mozartova 10.

V Olomouci 7. října 1969

E. H.

I Život a chování

1

Charakteristika života jako východisko analýzy

Počátečním východiskem celé této studie učiníme několik obecně známých fakt, která jsou dnes už shodně uznávána biology, filosofy i psychology. Příčiny těchto faktů zůstávají za hranicemi našeho zkoumání, a proto po nich nebudeme pátrat. Omezíme se pouze na jejich konstatování a budeme zkoumat některé jejich důsledky a souvislosti s jinými fakty lidské existence.

První takový fakt se týká obecné charakteristiky života. Biologové už dávno došli k shodnému závěru, že *život každého živého organismu probíhá v neustálé interakci s jeho životním prostředím*. Je-li na delší dobu spojení mezi živým organismem a jeho životním prostředím přerušeno, končí také život organismu. Jeho existence je tedy závislá na řadě vnějších činitelů, bez jejichž působení na organismus jeho život není možný a které jsou proto jeho nezbytnou vnější podmínkou (souborem vnějších podmínek). Závislost života na jeho vnějších podmínkách budeme dále stručně nazývat *ekologickou determinací života*.

Látková výměna je v biologii pokládána za nejobecnější charakteris-

tiku života. Je však nutno odlišovat látkovou a energetickou výměnu probíhající uvnitř živého těla od látkové a energetické výměny mezi živým tělem a jeho životním prostředím. Vnitrotělová látková výměna se — jak známo — vyznačuje dvěma protikladnými pochody: rozpadem (biochemickým rozkladem) látek čili disimilací a obnovováním látek nutných k udržení života čili asimilací. Bez působení nezbytných vnějších činitelů — tepla, světla, vzduchu, různých druhů potravy atd. — by ani asimilace, ani disimilace nebyla možná. Disimilací vznikají různé odpadové látky, které jsou z živého těla vyměšovány.

Každý živý organismus však aspoň určitým způsobem působí také na vnější prostředí. Není snad třeba dokazovat, že *látková a energetická výměna, probíhající uvnitř živého těla, je zcela determinována látkovou a energetickou výměnou, probíhající jako interakce organismu a jeho prostředí*. Právě úroveň interakce určuje vztah asimilačních a disimilačních pochodů (jejich rovnováhu, převahu jedněch nad druhými).

S ekologickou determinací života je spojena řada jeho dalších znaků. Určitá převaha asimilačních pochodů nad disimilačními vede k dělení buněk a posléze k různým stupňům rozmnožování. Fakt rozmnožování je pak spojen s faktem dědičnosti, již v různých souvislostech budeme rovněž muset věnovat patřičnou pozornost.

Další důležitá charakteristika života spočívá v tom, že větší změny životního prostředí mají za následek zánik málo odolných individuů. Odolnější individua se však ve změněném prostředí nejen udrží, nýbrž pod vlivem změněných vnějších podmínek se sama také mění, a tak dochází k vývoji různých druhů živých organismů, k bohatému větvení různých vývojových linií, k systému živé přírody.

Vývoj a dědičnost pak souvisí s dalším důležitým rysem života. Podstatnější změny prostředí a dědičné faktory vedou k tomu, že život každého druhu nabývá nových znaků a tím dochází k různě odstupňovaným rozdílům života různých druhů. K základním charakteristikám života patří proto bohatá *mezidruhová* a postupně i *vnitrodruhová diferenciac*e života, v níž musíme rozlišit aspoň tři různé a současně vzájemně závislé momenty: je to diferenciace prostředí (*ekologická diferenciac*e), diferenciace týkající se těla organismu a pochodů v něm probíhajících, čili *anatomicko-fyziologická diferenciac*e a diferenciace týkající se interakce organismu a jeho prostředí, čili diferenciace chování (*behaviorální dife-*

renciace). Různé živočišné druhy se proto liší jak prostředím, tak anatomicko-fyziologickou charakteristikou i způsobem chování.

Anatomicko-fyziologická i behaviorální deferenciace jsou ve filosofických i psychologických úvahách celkem obecně respektovány, zatímco ekologická diferenciace bývá značně opomíjena, ačkoliv právě ona je prvotním faktorem veškeré interakce i anatomicko-fyziologických změn. Mezi biology věnoval této problematice nejvíce pozornosti především F. UEXKÜLL (1934), který svými výzkumy došel k vymezení pojmu „Umwelt“, tj. svět vlastní pouze určitému živočišnému druhu. Jeho následníci volí pak přesnější termín „Eigenwelt“ (v. PETERSEN, 1947). Ani Umwelt, ani Eigenwelt není ovšem druhově specifikovaným životním prostředím. Je to především jeho obraz, který se u živočicha vytváří. Fakt ekologické determinace a diferenciace života je proto i u Uexkülla značně opomíjen. Jde mu především o obraz prostředí. Hlavní otázka se tu však týká toho, jak je tento obraz determinován specifičností prostředí a v čem tato specifičnost spočívá. Jestliže např. liška, veverka, datel atd. žijí všichni v jednom lese, pak to ještě neznamená, že jejich životní prostředí je totožné. Totožné je pouze jejich okolí v němž každý živočišný druh má své specifické životní prostředí. Kulturně zařízený byt rovněž není jedním a týmž životním prostředím pro majitele bytu a psa chovaného v tomto bytě. Přesněji k této problematice proto přistupuje K. Lorenz (LORENZ 1965).

Několikerá diferenciace života znamená, že vedle *obecných znaků života* musíme respektovat také jeho *znaky specifické*, charakterizující život druhu a individua. Opačně můžeme říci, že různé znaky života mají různý stupeň obecnosti. Hypoteticky tvoří posloupnost, na jejímž začátku stojí nejobecnější znaky (univerzální) a na jejím konci jsou jedinečné znaky života individuálního.

Už v jedné dřívější studii (HOLAS, 1957, 1959) jsem proto navrhl pojmové rozlišení *života a způsobu života*. Toto rozlišení má své oprávnění, a proto se ho přidržíme i v této práci.

Život budeme chápat buď jako souhrn jeho univerzálních (nejobecnějších) znaků, jimiž se vyznačují všechny druhy živých organismů i všechna živá individua, anebo jako oblast života všech možných druhů a individuí. V současné biologické i filosofické literatuře se setkáváme s obojím pojetím. Je proto možno rozlišit *obecný pojem života* (život obecně jako souhrn jeho nejobecnějších znaků) a *univerzální pojem života* (život v celkovém souhrnu všech možných jeho způsobů, život univerzálně).

Způsob života budeme chápat jako *specifikovaný život libovolného druhu i individua*, a to specifikovaný jak z hlediska ekologického, tak

i z hlediska anatomicko-fyziologického a behaviorálního. Je to obecný pojem života libovolného druhu nebo individua. Tak např. život savců, život opic, život šimpanzů, nebo život jelena, život lišky, život orla jsou různé způsoby života s různým stupněm obecnosti. Hovoříme-li proto o životě nějakého druhu, např. o životě lišky, je to právě určitý způsob života, život určitého živočišného druhu, a proto zde už není na místě hovořit o „způsobu života lišky“. Můžeme hovořit pouze o tom, že různé způsoby života mají různé stupně obecnosti, a proto jsou mezi nimi různé velké rozdíly. Tak např. život jelena a život orla jsou dva různé způsoby života, mezi nimiž jsou mnohem větší rozdíly než mezi životem jelena a životem soba.

Ve filosofické (i u Engelse) i v biologické literatuře se často hovoří také o různých formách života. Je tím míněn fakt, který zde nazýváme způsobem života, a to proto, že se nám to zdá přesnější. Pojem způsobu života nezdůrazňuje totiž nic jiného než právě určitou konkretizaci (druhovou i individuální).

Rozlišení pojmů „život“ a „způsob života“ má zde podobnou funkci jako má v politické ekonomii rozlišení výroby a způsobu výroby. Skoro v celém dalším výkladu budeme věnovat mnoho pozornosti nikoli životu obecně, nýbrž právě způsobu života zejména životu člověka.

Při výběru základních biologických fakt, která chceme učinit východiskem naší analýzy, se musíme dále zaměřit na obecnou charakteristiku živočišné interakce, tj. na obecnou charakteristiku libovolného živočicha a jeho prostředí.

Interakce spočívá jednak v působení prostředí na organismus, jednak v působení organismu na prostředí. Fakta o životě rostlin a živočichů ukazují, že působení živočichů na prostředí je mnohem bohatší a složitější než působení rostlin. A. N. LEONTĚV (1966, str. 32—33) zdůrazňuje především ten fakt, že každý *živočich* zaujímá určitý *aktivní vztah* k prostředí, zatímco u rostlin je vztah k prostředí jen pasivní. Tohoto Leontjevova rozlišení se přidržíme i v našich úvahách.

Aktivní vztah živočicha k prostředí je umožněn především činností svalově kosterní soustavy a lokomocí, která je jedním z nejobecnějších znaků animálního života. Aktivní vztah živočicha k prostředí se projevuje různými *reakcemi* živočicha na prostředí. Prozatím se omezíme jen na konstatování faktu, že živočich různým reagováním na různé situace zasahuje do prostředí a že právě takové reagování je projevem jeho aktiv-

ního vztahu k prostředí. Živočišné reagování na různé situace nazýváme *chováním*.

Interakce znamená vzájemné působení dvou jakoby rovnocenných činitelů, tj. pojmem interakce nezdůrazňujeme ani jeden, ani druhý článek tohoto vztahu. Pojmem chování však zdůrazňujeme pouze jeden jeho článek, a to právě živočicha a jeho reagování. Jen živočich se chová, prostředí pouze působí. Z tohoto hlediska je proto chování užší oblastí jevů než interakce, je to pouze jedna její část, jen reagování živočicha.

Mezi chováním a interakcí však existuje ještě další rozdíl. Je obecně známo a budeme o tom podrobněji hovořit v dalších kapitolách, že chování je navozováno také vnitřními stavy organismu. Chování není proto jen reagování na vnější podnětové situace. Tím se také komplikuje jeho vztah k interakci.

Pojmem *chování* budeme v našem výkladu vždy rozumět jen *živočišné (animální) chování*. O chování v širším smyslu se hovoří nejen u rostlin, nýbrž i u neživé hmoty (např. chování nějaké látky v roztoku, při působení tepla, chování stroje apod.). Takové rozšiřování pojmu bohužel zbytečně komplikuje vztahy mezi pojmy.

Pokud jde o chování animální, vzniká dále otázka, které změny v životě druhu nebo individua můžeme pokládat za chování a které změny už chováním nejsou. Jestliže nějaký savec na podzim a na jaře mění svou srst, jestliže had mění kůži apod., pak takové změny života nepovažujeme za chování, i když i v těchto změnách se projevuje vztah živočicha k prostředí. Není však snadné rozhodnout, které změny animálního života jsou chováním a které nikoliv. Otázku prozatím ponecháváme bez odpovědi, vrátíme se k ní později.

Život nějakého organismu je tedy možný jen jako interakce organismu a prostředí. To však znamená, že *každé chování má určitou životní, biotickou funkci*. Ta spočívá v tom, že právě chování udržuje na žádoucí úrovni životní pochody, probíhající v těle organismu, čili udržuje organismus naživu (ve stavu života). Tak už na tomto místě narážíme na otázku: Co je to vlastně život? Máme život nějakého organismu spatřovat už v jeho chování, anebo máme chování chápat jen jako prostředek a podmínku života, jehož vlastní podstatu bychom pak museli hledat v nějaké ideální úrovni životních pochodů v živém těle, tj. museli bychom ji hledat v nějaké ideální úrovni vnitřních stavů živé bytosti? V dalších kapitolách uvidíme, jak se nám tato otázka bude stále vnucovat v nejrozličnějších souvislostech. Prozatím se k ní nebudeme vyjadřovat.

Všeobecná zkušenost s životem rostlin, živočichů včetně člověka nám ukazuje, že všechny pochody uvnitř živého těla i všechno chování se v maximální míře soustřeďují nejen na udržení individuálního života, nýbrž i na udržení života druhu. Můžeme proto hovořit o *všeobecné tendenci k maximálnímu prodloužení života individuálního i druhového*. Právě tomu slouží také chování živočicha. Abstrahujeme přitom od těch anomálních jevů, kdy zvíře nebo člověk „dobrovolně“ končí svůj život.

V první kapitole této práce bylo nutno zdůraznit některá biologická fakta, o něž se budeme opírat v další analýze. Také člověk a lidský život jsou biologickými fakty, a proto jsou podstatně ochuzeny všechny takové úvahy o člověku a jeho životní existenci, které ignorují její determinaci obecnými biologickými zákonitostmi. Člověk a jeho život ovšem není determinován jen biologicky (přírodně): Specifikum člověka je v jeho sociální determinaci. V dalších kapitolách si ukážeme, že sociální determinace lidského života zdaleka neznamená negaci jeho determinace biologické. Ta je zpravidla v sociální determinaci jen různými způsoby transformována v novou podobu, aniž se přitom ztrácí její podstata. Je tu proto vhodné připomenout známá slova Bedřicha Engelse: „A tak si na každém kroku uvědomujeme, že naprosto neovládáme přírodu, jako dobyvatel ovládá cizí národ, jako někdo, kdo stojí mimo přírodu — nýbrž že jí tělem, krví i mozkiem náležíme a tkvíme v ní (podtrhl E. H.) a že celé naše panství záleží v tom, že dovedeme lépe než všichni tvorové poznávat její zákonitosti a správně jich využívat.“ (Dialektika přírody, 1955, str. 155.)

Pro nejbližší partie dalšího výkladu si zdůrazníme především tato fakta:

1. Život libovolného organismu probíhá nejen jako systém životních pochodů (asimilace a disimilace) v těle organismu, nýbrž současně jako interakce organismu a prostředí, která je primárním a rozhodujícím faktorem života.

2. Živočišné reagování na různé vnější situace je chování, jehož funkcí je právě uhájení života individua i druhu.

3. Chování živočicha i jeho vnitřní pochody probíhají tak, aby byl co nejdéle uhájen život individua i druhu.

Fakt uvedený ad 3 je tu nadbytečný, protože plyne už z faktu uvedeného ad 2.

Všechna tato fakta jsou pouze různé momenty jednoho celistvého a nedělitelného procesu. Pro metodu zkoumání i výkladu je však zpravidla nutné dočasné oddělení, izolování fakt, která jsou reálně neoddělitelná. Taková jejich izolace však může být jen dočasná, pokud to je nezbytné pro výklad širších souvislostí.

2

Výchozí charakteristika chování

Běžný poznatek srovnávací anatomie a fyziologie se týká dalšího faktu, že orgánem chování se stává nervová soustava na všech stupních svého vývoje. Tento poznatek nám umožňuje přesnější vymezení pojmu *chování*. Je jím možno rozumět *jen takové animální reagování na situaci, které je regulováno nervovou činností (činností nervového systému)*. Pokud tedy u živočicha můžeme počítat také s reakcemi, na nichž se nervová soustava nepodílí (např. zhnědnutí kůže pod vlivem slunečních paprsků), nebudeme je do chování zahrnovat. Nejsou to reakce živočicha jako celku, nýbrž jen fyziologické reakce některých buněčných tkání.

Ani tímto zpřesněním však ještě pojem chování není definován dostatečně. Z fyziologie je známo, že velká část vnitřních pochodů (a možná, že všechny) je rovněž regulována nervovou činností. K. M. BYKOV (1952) pomocí bohatých experimentálních údajů došel k závěru, že vnitřní pochody jsou regulovány nejen vegetativním nervstvem, nýbrž že se na nich výrazně podílí i centrální nervstvo. Ať už jsou tyto vnitřní procesy jakýmkoliv způsobem regulovány nervovým systémem, nepokládáme je za chování živočicha a ani v tomto výkladu je za chování nebudeme považovat. Jsou to reakce jednotlivých vnitřních orgánů, které však nejsou reakcemi živočicha jako celku.

Hned na začátku našich úvah narážíme proto na otázku kritéria, jehož pomocí by bylo možno rozhodnout, které případy reagování, regulovaného nervovým systémem, jsou chováním a které nikoliv. Mohli bychom uvažovat o několika možnostech takového kritéria, jako je např. směr chování (jeho zaměření na vnější situaci), účast svalové činnosti, již velmi zdůrazňoval I. M. Sečenov, nebo jeho navozování vnějšími podněty. Podrobná analýza těchto možností by nám však ukázala, že vždy narážíme

na nějaké případy chování, které se tomu či onomu kritériu vymykají.

V americké psychologii je už dlouhou dobu uplatňováno takové rozlišování, že *chování* je chápáno jako *molární reagování organismu* (tj. reagování živočicha jako celku), zatímco fyziologické procesy (včetně neurofyziologických) jsou chápány jako procesy molekulární. Tak je vymezován také rozdíl mezi psychologickým studiem živého organismu. Vzhledem k současnému stavu fyziologie, neurofyziologie i psychologie je to rozlišení prozatím nejpřijatelnější. Ty případy živočišného reagování, které chápeme jako chování, se vždy vyznačují tím, že se jich účastní celý komplex fyziologických dějů: skoro vždy se v nich účastní činnost různých skupin svalů, reakce cévní, kožně galvanické a řada vnitřních fyziologických procesů. Chování je proto vždy určitou celkovou aktivitou živočicha, postihuje živočicha jako celek. Je proto asi nutno souhlasit s A. N. Leont'jevem, že aktivita, a to celková aktivita je základní charakteristikou živočišného reagování a tím i chování.

Chování však nelze chápat jen jako aktivitu probíhající na určité úrovni. Velmi důležitým rysem chování je také změna probíhající aktivity: je to její zesílení, anebo naopak její oslabení. Krajním případem snížení aktivity může být úplné její přerušení a vznik zdánlivého klidového stavu (např. znehybnění jako reakce na určitý podnět). Jindy zase změna aktivity spočívá v přerušení jedné činnosti a v navození činnosti jiné (např. pláč nemluvněte a jeho okamžitý přechod v pití při podání láhve). *Obecnou charakteristikou chování je proto nejen celková, molární aktivita živočicha, nýbrž i jakákoliv změna dosud probíhající aktivity.*

Z faktu, že funkcí chování je uhájení a prodloužení života individuálního a druhového, plyne další důležitý důsledek.

Nějaká situace je podnětová jen proto, že má určitý význam pro další život individua či druhu, čili má určitou *životní, biotickou hodnotu*: působí buď ve prospěch života, tj. svým působením přispívá k uhájení a prodloužení života, anebo působí na život negativně, tj. ohrožuje jej, nebo přímo ničí. Ve vývoji života pak nabývají zvláštního významu takové situace, jejichž biotická hodnota ještě není známa, tj. nebyla dosud živočichem nijak ověřena. Dále jsou to ještě takové situace, které jsou pro uhájení života indiferentní, životu ani neprospívají, ani jej neohrožují.

Biotická hodnota té či oné podnětové situace pak poněkud konkretizuje předchozí charakteristiku chování tím, že je charakterizuje vztahem živé

bytosti k situaci. Z hlediska tohoto vztahu pak chování probíhá buď jako přijímání, nebo získávání (dobývání), anebo jako odmítání působících činitelů. Probíhá tedy buď jako *chování apetenční*, anebo jako *chování rejekční*. Při působení činitelů dosud neznámých vzniká pak *chování orientačně pátrací*. Zvláštním případem je pak reagování na indiferentní podněty bez životní hodnoty. Jak známo, indiferentní podněty nenavozují žádnou reakci, žádnou změnu aktivity, čili nenavozují žádné chování. Přesto i tento stav budeme chápat jako zvláštní případ chování, a to jako *chování indiferentní*.

Ani uvedené čtyři varianty pro základní, výchozí charakteristiku chování nestačí. Tak např. zívání, kašlání, protahování údů apod. jsou také případy chování. Nelze je však zařadit do žádné z uvedených čtyř variant. Jsou to zvláštní případy chování, pro něž dosud neexistuje pojmenování. Vzhledem k tomu, že tu jde zřejmě o projevy vnitřních stavů organismu, budeme je nazývat — z nedostatku vhodnějšího termínu — *expresivním chováním*. Je to další, pátá základní varianta chování. Od předchozích variant se liší tím, že není navozováno vnějšími podněty a že také není zasahováním do vnějšího prostředí. Později si ukážeme, že i pro expresivní chování platí základní charakteristika chování jako animálního způsobu hájení života.

Zdá se, že rozlišení uvedených pěti variant vyčerpává celou oblast chování. Důležitým rysem jejich vzájemného vztahu je okolnost, že jsou vzájemně neslučitelné: každý konkrétní případ chování je jen jednou jeho variantou. Určitou výjimku tu asi tvoří jen chování expresivní, které může být — aspoň do určité míry — složkou kterékoliv z dalších čtyř jeho variant.

3

Chování a problém jeho stimulace

Už v předchozí kapitole jsme se vyjadřovali tak, že chování je molární reagování živočicha na libovolnou situaci. To znamená, že je to reagování na situace vnější i vnitřní. Existence vnějších i vnitřních podnětů je už dávno známým faktem i ve fyziologii a museli ji proto akceptovat i ortodoxní behavioristé. Je to důsledek exterocepce jako registrace (vnímá-

ní) vnějších podnětů a interorecepce jako registrace vnitřních stavů organismu.

V psychologickém (zejména behavioristickém) i fyziologickém studiu bylo však chování po řadu let bezděčně zkoumáno jen vzhledem k vnějším podnětům. Z hlediska vývoje věd o chování to bylo celkem přirozené, protože právě reakce živočicha na vnější podněty jsou nejsnáze přístupny vědeckému studiu, zejména experimentování. Tento fakt však zřejmě bezděčně způsobil, že pod vlivem zápolení o vědecké metody zkoumání bylo chování vykládáno jen z hlediska působících vnějších podnětů. To mělo za následek velmi zjednodušený, zkreslený mechanický obraz živočišného chování. V americké psychologii se proto i sami behavioristé pokusili o překonání takto zkresleného mechanického pojetí chování. Byl to především E. TOLMAN (1932), do značné míry však i L. C. HULL (1930, 1931, 1943) a částečně i E. R. GHUTHRIE (1935), kteří v analýze chování začínali uplatňovat nová hlediska. Zejména Tolman zdůraznil, že chování nelze chápat jen z hlediska vztahu mezi podnětem (S) a reakcí, odpovědí (R) živočicha. Každé chování má svůj cíl, je tedy účelné, a proto v jeho studiu nelze ignorovat různé vnitřní stavy organismu.

Tyto pokusy o překonání mechanistického výkladu chování však jen velmi zvolna a sporadicky byly brány v úvahu a je možno říci, že mechanistické hledisko na stimulaci chování dosud nebylo zcela překonáno. Jedním z nejzávažnějších pokusů o všestrannější a hlubší výklad problému je kniha tří amerických autorů (G. A. MILLER, E. GALANTER a K. PRIBRAM, 1960), o níž budeme podrobněji hovořit o něco později.

Sovětský fyziolog K. P. ANOCHIN však už o několik let dříve (1955, 1957) podrobil důkladnému rozboru podmíněně reflexní reagování a podstatně doplnil dosavadní běžnou představu podmíněného reflexu pojmem *zpětné aferentace a akceptoru činnosti*. K podobným závěrům došel analýzou pohybové (svalové) činnosti také N. A. BERNŠTEJN (1957, 1961). Mezi psychology to pak byl především S. L. RUBINŠTEJN (1955), který se k tomuto problému vyjádřil tak, že vnější podněty působí na organismus jen prostřednictvím jeho vnitřních podmínek, čili že účinek vnějších podnětů je závislý na vnitřních podmínkách organismu.

V této kapitole se zaměříme jen na otázku, jak je možno chápat stimulaci chování, čili *co je vlastně podnětem chování*. Jde nám opět prozatím jen o výchozí charakteristiku vztahu „podnět — reakce“.

Abychom správně pochopili smysl této otázky, vyjdeme z příkladu. Z Pavlovových pokusů je známo, že jakýkoli dosud indiferentní vnější činitel se může stát podmíněným podnětem životně důležité reakce: světlo žárovky, zvuk zvonku apod. se stávají podnětem potravinové reakce, jestliže signalizují potravu (tj. pravidelně předcházejí podání potravy), anebo se stávají podnětem prudké obranné reakce, jestliže signalizují působení kyseliny nebo elektrického proudu apod.

Všimněme si podrobněji této situace. Světlo žárovky jako signál potravy je podnětem potravinové reakce. Představme si však v téže vnější situaci živočicha zcela nasyceného. Bude i u něho daný činitel vyvolávat potravinovou reakci? Není snad třeba dokazovat, že nikoliv. Na téhož živočicha tedy též vnější činitel působí jako podnět (stimuluje jeho chování), v jiném případě však zůstává bez účinku, anebo vyvolává dokonce odmítavou reakci (v. např. rejekční reagování dítěte i dospělého na jídlo, na které jindy reaguje apetenčně). Právě takové situace jsou také východiskem Anochinovy analýzy podmíněného reagování. Je tu proto skutečně oprávněna otázka, co je vlastně podnětem reagování, když jeden a též činitel jednou je podnětem reagování a jindy zůstává bez účinku nebo stimuluje dokonce reakci opačnou.

Podle Rubinštejna bychom vztah podnět-reakce měli chápat tak, že nějaký vnější činitel se stává podnětem jen v závislosti na komplexu určitých vnitřních podmínek. Tím ovšem už značně překračujeme hranice Rubinštejnovy formulace, podle níž vnější podnět je vždy podnětem, pouze jeho účinek je závislý na vnitřních podmínkách. To by ovšem nebylo přesné. Jsou tu však ještě další okolnosti. Stačí jen trochu obměnit náš příklad. Má-li živočich hlad, pak sám začíná vyhledávat potravu. Dítě se např. domáhá jídla pláčem. Co je v tomto případě podnětem pláče? Žádný vnější podnět aktuálně nepůsobí, chování dítěte je však přesto velmi výrazné. Odlišně od Rubinštejna bychom museli říci, že v takovém případě je komplex vnitřních podmínek sám o sobě podnětem chování.

Vraťme se k případu nasyceného individua, které na žádný signál potravy nereaguje. Zda tedy živočich na nějakého vnějšího činitele reaguje či nikoli, to závisí jen na jeho vnitřním stavu. Jen ten rozhoduje o tom, zda nějaký vnější činitel je nebo není podnětem chování.

Působení vnějších činitelů jako podnětů chování lze chápat i tak, že

každý vnější činitel je nějak „měřen“ momentálním vnitřním stavem, tj. je hodnocen podle toho, zda může vnitřní stav nějak zlepšit či nikoliv. O možném mechanismu takového „měření“ vnějšího činitele vnitřním stavem budeme hovořit o něco později. Jeho funkci je nutno vidět v tom, že *toto „měření“ je vlastně zjišťováním životní hodnoty vnějšího činitele*. Už v předchozí kapitole jsme došli k závěru, že právě ona rozhoduje o charakteru chování: *nějaký vnější činitel se stává podnětem chování jen díky životní hodnotě, kterou v něm živá bytost nachází.*

Životní hodnota nějakého jevu je však dána jednak momentálním stavem organismu, jednak je dána obecně. Pro živočicha nasyceného možná potrava není potravou momentální, protože jí nepoužije, zůstává však potravou obecně, potenciálně tím, že v případě potřeby může kdykoliv ukojit jeho hlad. Musíme proto rozlišovat momentální čili *aktuální* a obecnou čili *potencionální* životní hodnotu nějakého jevu. Na nižších stupních chování je živočich schopen reagovat jen na momentální životní hodnotu. Jen některá zvířata jsou schopna uchovávat potravu také v zásobě. Vytváření zásob v širokém měřítku je však příznačné teprve pro člověka, i když také u něho se setkáváme se zdůrazněným zřetelem jen k momentální životní hodnotě.

Postupme nyní o kousek dále. Pro jeden živočišný druh může být potravou mnoho různých látek, které mají přibližně stejné složení. Má-li však živočich hlad, může jako potravu použít jen toho, co je momentálně k dispozici (co je momentálně pro něj dosažitelné). Už u zvířat se však setkáváme s jevem, že má-li možnost výběru, pak zvíře vybírá jen to nejlepší. Je možno provést zcela jednoduchý pokus. Postavíme-li před hladového psa tři misky s různou potravou, pak začne vždy u té potraviny, která je pro něj nejlepší, a podle úrovně nasycení pak reaguje na další dvě misky s horší a nejhorší potravou. Jestliže však před něj postavíme jen jednu misku s relativně nejhorší potravou, pak reaguje jen na ni, protože jiné momentální možnosti nemá. Záleží proto opět na mnoha různých okolnostech, zda ten či onen druh možné potraviny bude fungovat jako podnět, jako skutečná, aktuální potrava. *Nějaký jev je proto podnětem nikoliv svou konkrétností (akcidentností), nýbrž podnětem je právě jeho životní hodnota. Při možnosti výběru se podnětem stává jev s relativně nejvyšší životní hodnotou.*

Vraťme se k situaci, kdy hladový živočich začíná sám vyhledávat po-

travu. V takovém případě dochází k chování, na němž se nemusí podílet žádný vnější podnět. Podnětem chování je tu pouze vnitřní stav živočicha.

Ani chováním zvířete v závislosti na vnitřním stavu však ještě není vyčerpána problematika stimulace chování. Jestliže se pes při rozsvícení žárovky předem brání proti bolestivému působení kyseliny nebo elektrického proudu, k němuž ještě nedošlo, jestliže zvíře prchá před nepřítelem ještě hodně vzdáleným, pak takové chování živočicha neurčuje nějaký existující vnitřní stav. Živočich se brání proti něčemu, co ještě nenastalo, čili chová se tak, aby zabránil možnému nežádoucímu stavu, aby znemožnil jeho vznik. *Činitelem chování* se tu stává nějaký *očekávaný, anticipovaný stav*, který ještě nenastal. Také v tomto případě je vlastním podnětem chování životní hodnota jevu, která je však hodnotou negativní (život ohrožuje, ochuzuje), a proto stimuluje chování rejekční. *Jako činitele chování musíme proto rozlišit faktický a anticipovaný stav organismu.*

Chování živočicha pod vlivem hladu se jeví jako chování stimulované faktickým stavem organismu. Tento stav je však z hlediska života stavem nežádoucím a cílem chování je proto jeho odstranění. Cílem chování je proto dosažení žádoucího stavu, který však v tomto případě je stavem anticipovaným. Diskrepance obou stavů navozuje známé orientačně pátrací chování. Mezi chováním navozeným pouze vnitřním podnětem a chováním navozeným vnějším podnětem je však nutno konstatovat jeden důležitý rozdíl.

Pokud je chování stimulováno pouze vnitřním stavem a pokud nepřejde v chování stimulované vnějším podnětem, je to chování, které nedosahuje cíle. Je možno říci, že chování navozené pouze vnitřním stavem je hledáním bez nalézání. Je to chování, jehož cíl je často velmi obecný (např. *něčím* ukojit hlad), jehož však lze dosáhnout jen tím, že se živočich zmocní určitého konkrétního objektu, tj. reaguje na nějaký konkrétní vnější podnět. Vnější činitel se tak stává *příležitostí* čili *akcidentním podnětem* ke *konkrétnímu reagování*, jímž se zmocňuje objektu. Bez této konkretizace, bez reagování na vnější podnět chování nemůže dosáhnout cíle, je bezvýsledným vydáváním vlastních sil. To ovšem znamená, že každé reagování na vnější podnět je dosažením cíle. Znamená to pouze možnost a jeho nezbytnou podmínku. Protože však i reagování

na nějaký vnější podnět může být bezvýsledné (jako chyba, omyl), může me celé orientačně pátrací chování chápat jako posloupnost různých reagování, z nichž pouze poslední je dosažením cíle.

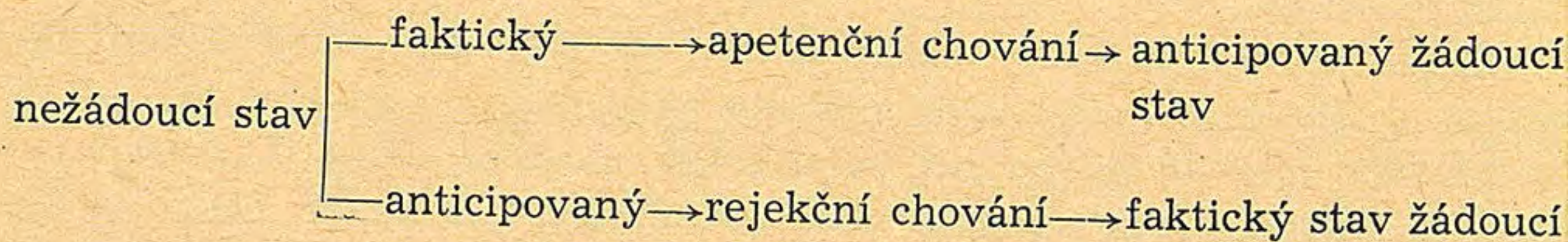
Je tedy zřejmé, že chování stimulované akcidentním podnětem je v celé své struktuře determinováno vnějšími činiteli. Pták, který chytá hmyž ve vzduchu, se chová zcela jinak než pták, který hledá svou potravu v zemi nebo v kůře stromu. Akcidentní stimulace znamená, že živočich může celým svým chováním dosahovat cílů jen v závislosti na prostředí, tj. může dosahovat jen toho, k čemu mu životní prostředí dává možnost, co je v tomto prostředí obsaženo.

Máme-li tedy odpovědět obecně na otázku, co je podnětem chování, čím jak chápat jeho stimulaci, pak při odpovědi musíme respektovat rozlišení primárního (nepodmíněného) a akcidentního (podmíněného) podnětu. Počátečním, *primárním podnětem chování* je vždy *nežádoucí stav* organismu. Je-li to *faktický stav* (např. hlad, žízeň, bolest apod.), je *cílem chování dosažení žádoucího stavu*, který v chování funguje jen jako stav *anticipovaný*, a vnější činitel jako *akcidentní podnět* stimuluje chování *apetenční*. Je-li *nežádoucí stav* pouze *anticipován*, takže faktický stav se v této relaci jeví jako žádoucí, pak *vnější podnět stimuluje chování rejekční*, jehož cílem je uchování faktického stavu v této relaci žádoucího. Tyto vztahy lze znázornit jednoduchým schématem:

primární podnět:

akcid. podnět:

cíl chování:

Z uvedeného přehledu je zřejmé, že rozlišení apetačního a rejekčního chování má smysl jen vzhledem k vnějšímu podnětu, jehož životní hodnota (pozitivní, negativní) navozuje anticipaci žádoucího nebo nežádoucího stavu. Z hlediska těchto stavů samotných je však každé chování současně apetenční i rejekční: apetenční je vzhledem k žádoucímu stavu, rejekční je vzhledem k stavu nežádoucímu, a proto ani v této souvislosti nelze hovořit o jejich slučitelnosti. Je možno říci, že tu nacházíme zvláštní

případ jednoty protikladů: *apetenční a rejekční chování se vzájemně vylučují, jsou však spolupřítomny v každém dílčím chování a právě jejich protikladnost tvoří jeho vlastní dynamiku*. Zrušením kteréhokoliv z obou článků rozporu končí také chování: zrušení nežádoucího stavu má za následek klidový stav (nějaký ideální rovnovážný stav), zrušení žádoucího stavu čili absolutní převaha stavu nežádoucího má za následek krajní vyčerpání organismu a jeho blízkou smrt.

Fakta ze života různých živočišných druhů ukazují, že na nejnižších stupních animalního života se uplatňuje skoro výhradně jen primárnost podnětu. Podnětem tu je jen přítomnost určité látky v okolí (např. volně přítomné ve vodě), kterou živoch prostě vstřebává do těla. A. N. Leont'jev charakterizuje tento stupeň jako „život v prostředí živlů“ (1966, str. 38), kdy pro živocha ještě neexistují žádné předměty, nýbrž jen látky. Podle Leont'jeva je to nejnižší stadium života, kdy organismus se vyznačuje pouze dráždivostí, neexistuje však ještě čivost (čítí). S vývojem života se pak stále více na stimulaci podílí také akcidentnost podnětů, jejich konkrétní předmětnost. U člověka se pak vztah mezi primárností a akcidentností podnětů podivuhodným způsobem komplikuje.

Vezměme takový všední fakt, jako je denní potřeba jídla. Jeho fyziologická podstata spočívá v tom, že tělu se musí dostat určité množství kalorií v určitém složení (bílkoviny, tuky, uhlohydráty, vitamíny). Tyto látky mohou být tělu dodány také v „čisté“ podobě (např. injekcí). Vývoj kuchařského umění a stolování však ukazuje, že člověk klade veliký důraz právě na konkrétní podobu jídla a na způsob jeho podávání. Člověk se nespokojí s „čistou“ fyziologickou hodnotou jídla, tj. nespokojí se s „čistou“ životní jeho hodnotou.

Akcidentnost podnětu, jeho konkrétní podoba sehrává v chování člověka stále větší úlohu a někdy to vypadá dokonce tak, že o chování rozhoduje právě akcidentní a nikoli primární podnět, tj. o chování rozhoduje konkrétní podoba podnětu a nikoli jeho čistá životní hodnota. Zdá se, jako by docházelo k určitému posunu či přesunu životní hodnoty z primárního podnětu na podnět akcidentní.

Skoro všechny momenty chování, o nichž jsme hovořili v této kapitole, jsou rovněž fakta. Účelnost chování, jeho závislost na vnitřním stavu organismu, životní hodnota podnětu, jeho primárnost a akcidentnost jsou fakta, zjištěná pomocí pozorování různých případů chování zvnějšku. Celou předchozí analýzu a charakteristiku chování lze proto chápat jako *fenomenální* ve zvláštním smyslu slova: je to chování v té podobě, jak se nám jeví ve své vnější stránce, jak je můžeme pozorovat a analyzovat zvnějšku v jeho nejprístupnější jevové formě.

Druhové chování a jeho efektivnost

Na samém začátku naší analýzy jsme zdůraznili fakt, že život individua i druhu může být uchován jen interakcí mezi živou bytostí a jejím životním prostředím. Chování jako molární reagování živočicha na situaci je pouze jednou stránkou interakce, která se týká pouze živočišných odpovědí. Proto musíme nyní zaměřit pozornost také na druhou stránku interakce, tj. musíme si všimnout podrobněji účinků samotného prostředí na živou bytost a její chování.

Pokud v tomto rozboru hovoříme nebo budeme hovořit o vnitřní a vnější determinaci chování, pak musíme zdůraznit, že takto můžeme hovořit jen z hlediska ontogenezy, tj. z hlediska určitého individua, které je už při narození vybaveno určitými vlohami, tedy také vrozenými vlohami k určitému druhovému chování. V ontogenezi individua se tyto vrozené dispozice uplatňují jako součást vnitřní determinace jeho individuálního chování. Jejich vrozenost je výsledkem všech předchozích stupňů fylogenezy, a z tohoto hlediska jsou ovšem původně výsledkem různých změn vnějšího prostředí, jež u organismů schopných přežití vedly jednak k změnám anatomicko-fyziologickým (konstitučním), jednak k změnám chování, které se v průběhu velkého množství generací nakonec začaly i dědit a staly se vrozenými. Od všech předchozích stupňů fylogenezy v našem rozboru ovšem abstrahujeme.

Vraťme se k příkladu hladového živočicha, který si potravu vyhledává zkouškami a omyly. Empirie ukazuje, že úspěšné, pozitivně zpevňované zkoušky jsou díky paměti v dalším chování preferovány a od neúspěšných zkoušek živočich v dalším chování upouští. Výsledkem pak je stále větší výběrovost animálního chování: živočich už nezkouší všechno, „co se namané“, nýbrž jeho zkoušení se omezuje na stále užší okruh podnětů.

Reagování živočicha se tak postupně soustřeďuje jen na určitý okruh (na určitou množinu) podnětů, a všechny ostatní jevy okolí zůstávají pro něj indiferentní. Jeho reagování se však může soustředit jen na ty podněty, které jsou v jeho prostředí k dispozici. Výběrovost jeho chování je nutně omezována složením jeho prostředí. Kromě člověka žádný živočich nemůže překročit hranice toho, co mu dává nejbližší prostředí.

V předchozích dvou kapitolách jsme rozlišili životní hodnotu podnětu jako primární (nepodmíněný) podnět a jeho konkrétní podobu jako podnět akcidentní (podmíněný). Prostředí determinuje chování po obou liniích, především však po linii konkrétní podoby podnětů. Není nutné, abychom v této otázce zacházeli do podrobností. Obecně můžeme říci, že *prostředí determinuje systém chování z hlediska jeho konkrétních obsahů*. V závislosti na prostředí se živočich naučí reagovat jen na ty životně důležité podněty, které má k dispozici. Pro úplnost však musíme opětovně připomenout, že prostředí takto determinuje konkrétní systém chování zase jen v závislosti na jeho vnitřních podmínkách. Liška, srna, veverka žijí v téměř lese čili zdánlivě v téměř prostředí, avšak konkrétní systémy jejich chování jsou velmi rozmanité.

Systém chování determinovaný jednak ekologicky, jednak vrozenými dispozicemi, je proto důležitou charakteristikou každého živočišného druhu. Od obecného pojmu chování vůbec musíme proto odlišit chování druhu čili *druhové chování*. Je to souhrn všech reakcí na určité množiny podnětů, jímž se vyznačuje určitý živočišný druh a tím se také liší od všech ostatních druhů (srv. např. chování zajíce, lišky, orla atp.).

Druhové chování však nelze chápat tak, že chování všech příslušníků téhož druhu je stejné. Empirie naopak ukazuje značné rozdíly také v chování členů téhož druhu. V hranicích téhož druhového chování musíme proto rozlišovat chování individuí, čili *individuální chování*.

Ve vývoji živočišstva proto dochází nejen k mezidruhové, nýbrž i k vnitrodruhové specifikaci a diferenciaci chování. Empirie naznačuje, že čím vyšší je vývojový stupeň nějakého živočišného druhu, tím větší je také vnitrodruhová, interindividuální diferenciaci chování. Nejvyššího stupně chování dosahuje tato diferenciaci u člověka.

Specifikace chování se však už ani u zvířat netýká jen jeho konkrétního systému. Je tu ještě druhé a pravděpodobně mnohem důležitější kritérium. Ukažme si to opět na příkladu.

Všimněme si chování pavouka, který číhá na kořist a vrhá se pokaždé do středu pavučiny, kdykoli se zachvěje. Jeho chování by bylo mnohem úspornější, kdyby se do středu pavučiny vrhal jenom tehdy, kdy se v pavučině skutečně nějaká kořist ocitne. Proto je nucen vykonat mnoho pohybů zbytečně, naprázdno, až náhodou některý jeho úkon dosáhne výsledku. Každý jednotlivý úkon však znamená — fyziologicky — určitou

práci, vydání určitého množství energie. Chování nahodilými zkouškami a omyly znamená proto značnou ztrátu vlastní živočišné energie právě proto, že mnoho úkonů je bezvýsledných. A naopak, kdyby pavouk byl schopen už ze svého místa v rohu pavučiny rozpoznat, zda se v pavučině ocitlo aspoň něco podobného kořisti, mnoho zbytečných pohybů by odpadlo, celé jeho chování by bylo mnohem úspornější, *efektivnější*.

Každé chování, ať apetenční, či rejekční, znamená pro živočicha výdeš určitě vlastní energie. Chováním však živočich zpravidla také něco získává: při apetenčním chování je to absolutní zisk (např. potrava), při rejekčním chování je to zisk relativní (zabránění určitému destruktivnímu účinku). I když to zní sebe více nezvykle, musíme říci, že *každé chování je určitou „směnou“, nebo snad raději výměnou hodnot*. Živočich vydá určitou sumu své vlastní energie a takto se mu dostane výměnou určitá suma jiné energie, nebo látky, která se v těle v energii proměňuje. Stručně můžeme zde mluvit jen o energii vydané a energii získané. Abstrahujme zde od všech složitých problémů, které jsou s tímto rozlišením spojeny a omezme se jen na základní otázku, která nás tu zajímá.

Předpokládejme, že obě množství (energie vydané i získané) jsou měřitelná takovou měrnou jednotkou, že jsou srovnatelná. Za tohoto předpokladu můžeme uvažovat o třech základních variantách jejich vztahu:

1. Množství energie získané je větší než množství energie vydané.
2. Obě množství se přibližně sobě rovnají.
3. Množství energie vydané je větší než množství energie získané.

Je jasné, že život může být uhájen jen v prvním případě tohoto vztahu, tj. tehdy, jestliže množství energie získané je větší než množství energie vydané. K jakým důsledkům vede rovnovážný stav, kdy obě množství se přibližně rovnají, o tom se těžko můžeme vyjadřovat. Je však rovněž jasné, že jestliže množství energie vydané je po delší dobu větší než množství energie přijaté, pak je život vážně ohrožen.

Tento vztah mezi oběma sumami energie můžeme chápat jako životnost či *biotickou efektivnost chování*, nebo stručně jen jako *efektivnost chování*. Označíme-li ji písmenem B a jestliže dále množství energie získané označíme písmenem F a množství energie vydané písmenem f , pak efektivnost chování můžeme vyjádřit poměrem $B = \frac{F}{f}$. Z tohoto hlediska je pak chování efektivní jen tehdy, je-li tento poměr větší než jedna.

Pojem biotické efektivity a jeho matematické vyjádření můžeme ovšem chápat jen operacionalisticky, tj. jen jako konstrukci určitého hlediska. Jeho oprávněnost je závislá především na tom, zda a jak nám pomůže pochopit a objasnit různé další momenty chování. To se pokusíme prokázat dalším výkladem různých problémů. I když můžeme předpokládat, že tento poměr vyjadřuje určitý reálný vztah, neumíme prozatím nijak stanovit jeho hodnotu. Zjistit hodnotu množství energie získané by asi nebylo obtížné, i když i zde je nutno brát v úvahu, že F je sumou několika různých energií a látek (např. hodnota potravy, kyslíku přijímaného dýcháním, světla, tepla atd.) takže stanovení společné měrné jednotky by tu rovněž bylo problémem. Mnohem obtížnější by však bylo stanovení množství energie vydané. Sotva by asi bylo možné omezit se tu jen na množství svalové energie (práce). Kromě činnosti různých vnitřních orgánů je do ní nutno zahrnout také činnost nervového systému, jejíž měření tu je nejobtížnějším problémem.

Avšak i za těchto okolností je pojem životní efektivity (efektivnosti chování) pojmem plodným a fakticky je obsažen skoro v každém měření experimentálních výsledků. Jestliže v téže experimentální situaci srovnáváme výkony různých osob, srovnáváme tím v podstatě různou efektivnost jejich chování, ať už měříme výkon časovými jednotkami, či počtem zkoušek a omylů, anebo počtem opakování, anebo nějakým jiným způsobem. I když tedy nedovedeme stanovit hodnotu biotické efektivity, můžeme ji přece jen odhadovat aspoň relativně, tj. srovnáním aspoň dvou výkonů v týchž vnějších podmínkách.

Pojem efektivity chování vychází z téhož principu jako známý ekonomický pojem produktivity (efektivnosti) práce. Je zde proto zcela oprávněný názor, že tento ekonomický jev je jenom specifickým případem obecnější biologické zákonitosti, kterou nazýváme právě biotickou efektivností, protože také lidská práce je jen specifickým případem lidského chování.

Na faktu, že efektivnost chování je založena na převaze příjmu nad vydáním, nás nemusí nic překvapovat. Dodavatelem všech nutných životních zdrojů je prostředí, příroda. Jejich získávání může být různě namáhavé nebo naopak snadné. To závisí jak na objektivních okolnostech, tak i na schopnostech či na umění živé bytosti najít za daných okolností relativně nejsnazší, nejpohodlnější přístup k žádoucímu životnímu zdroji. O faktorech biotické efektivity budeme hovořit v dalších kapitolách.

Pojem efektivity chování není zde uváděn poprvé. Ve své počáteční podobě byl

uveden už v dřívější práci z r. 1957 a dále v práci z r. 1959. V této nynější práci je nově uvedena jeho matematická formulace a podrobněji rozvedena jeho problematika, podobně jako to bylo už učiněno v práci z r. 1969.

Z toho, co jsme dosud řekli o efektivnosti, by však mohlo vyplývat, že ideální úroveň života by mělo být získávání životních zdrojů s minimální námahou, anebo téměř bez námahy. Fakta však ukazují, že takový stav naopak hrozí degenerací celé živé bytosti. Jedním z výsledků životních procesů, probíhajících uvnitř těla, je také nahromadění energie, práce-schopnosti v různých efektoech (vnitřních orgánech a svaích), které má být využito právě v jejich činnosti. Vzniká otázka, co se děje, jestliže tato nahromaděná energie zůstává neupotřebena. Odpověď může být prozatím jen velmi hrubá a nepřesná.

Pravděpodobně každá živá tkáň se od anorganické hmoty liší jednou důležitou vlastností. Anorganická látka se každým vnějším působením a každým zatěžováním narušuje. Lano každým zatížením postupně ztrácí na své původní nosnosti, péro ohýbáním ztrácí na své původní pružnosti atd. V žádném případě anorganická látka na své původní vlastnosti zatěžováním nezískává.

Jinak je tomu u živé tkáně. Přiměřeným zatěžováním živá tkáň, orgán nebo funkční útvar (např. síť neuronů) aspoň do určité hranice získává na své práce-schopnosti a odolnosti, čili stává se funkčně zdatnější, výkonnější. Nějaká živá tkáň, orgán nebo útvar sílí tedy tím, že je pravidelně a přiměřeně zatěžován, zaměstnán, čili sílí tím, že dochází k vydávání, k exteriorizaci energie v něm obsažené.

Setkáváme se tu s dalším obecně známým rysem nebo vlastností živé tkáně. Je to opět fakt daný empirií, jehož fyziologická podstata zůstává prozatím neobjasněna. Přesto dosud neexistuje obecně přijatý název této vlastnosti. Protože však ze stylistických i terminologických důvodů nějaký stručný název je zde nutný, budeme v tomto výkladu hovořit o *funkční koroboraci*, nebo zcela stručně jen o *otužování*.

Funkční koroboraci budeme tedy rozumět *zvyšování zdatnosti (výkonnosti) nějakého funkčního útvaru přiměřeným zvyšováním nároků na jeho činnost (na jeho výkon)*, čili stručně, budeme jí rozumět zvyšování výkonnosti nějakého funkčního útvaru jeho přiměřeným zatěžováním.

Funkční koroborace a biotická efektivnost se nám však nyní jeví jako dva protikladné momenty chování. Biotická efektivnost znamená snižo-

vání vlastní námahy při zvyšování množství přijatých životních hodnot. Funkční koroborace znamená získávání životních hodnot při přiměřeném zvyšování vlastní námahy, čímž se zvyšuje také životaschopnost individua i druhu. Je protikladnost těchto dvou momentů jen zdánlivá, tj. je jen klamem vyplývajícím z omezenosti našeho vědění, anebo se v nich projevuje skutečná dialektika života? Empirie ukazuje, že překročení určité hranice „pohodlnosti“ života vede k snižování životaschopnosti a postupně k degeneraci individuí i druhu, a naopak přiměřené potíže a komplikace životaschopnost zvyšují. Empirická fakta tedy naznačují, že tu asi skutečně jde o určitou vnitřní rozpornost života, o jednotu protikladů, a že život spočívá právě v udržování určité rovnováhy mezi nimi.

Tím se však dostáváme k další a velmi důležité charakteristice způsobu života. Mohli bychom zde asi hovořit o jedné ze základních obecných zákonitostí chování. Zdá se, že pod tlakem empirie byla tato zákonitost už odedávna — i když velmi nesoustavně — uplatňována v praxi, zatímco v teorii nebyla ještě dostatečně oceněna. Stručně bychom tuto zákonitost mohli vyjádřit tak, že *chování individua i druhu zajišťuje život tím lépe, čím dokonaleji je udržována rovnováha mezi biotickou efektivností a funkční koroborací organismu v jeho celistvosti.*

Nemůžeme se zde dotýkat otázky, do jaké míry v přírodě samé existuje korektiv proti převažování jednoho nebo druhého z obou extrémů. Později uvidíme, že v životě člověka nabývá tato otázka zvlášť důležitého významu.

Hodnotíme-li nyní z tohoto hlediska druhové chování, determinované vnějším prostředím a zafixované děděním, pak snadno zjišťujeme, že i takto vzniklý systém vrozených a naučených reakcí značně zvyšuje efektivnost chování. Jestliže se živočich dovede vyhnout zbytečným neúspěšným zkouškám, ušetří si tím mnoho námahy, jeho chování je hospodárnější, efektivnější. Vypěstování individuálního systému chování závisí ovšem na paměti. Čím rychleji a dokonaleji si živočich dovede zapamatovat obrazy různých jevů skutečnosti a jejich životní hodnoty i své vlastní reakce na tyto jevy, tím rychleji se také naučí správně na ně reagovat. Schopnost pamatování a učení musíme proto pokládat za jeden ze základních faktorů efektivnosti chování. Učení je specifickým případem chování v nové životní situaci. Je to chování v nových vnějších podmínkách, kdy se živočich vlastně učí novému chování.

V druhovém i individuálním chování musíme proto rozlišit dvě vrstvy. Je to *chování vrozené* a *chování naučené*. Vrozeným chováním je především systém jednoduchých nepodmíněných reflexů a instinktů, které dosahují udivující jemnosti a dokonalosti u nižších živočišných druhů (např. u hmyzu). Naučené chování můžeme podle Pavlova chápat jako systém vypěstovaných podmíněných reflexů a jejich systémů.

Ve vývoji (fylogenezi) různých živočišných druhů můžeme konstatovat důležitou závislost mezi oběma vrstvami chování. Čím vyšší je vývojový stupeň některého živočišného druhu, tím více je vyvinuto učení a ubývá chování instinktivního. U člověka je pak instinktivní chování omezeno na minimum, takže skoro celé lidské chování je chováním naučeným.

Čím vyšší je schopnost učení, tím vyšší je také efektivnost chování, protože jen za této podmínky se živočich může naučit adekvátnímu chování v nových životních podmínkách. Instinktivní chování je úspěšné jen v neměnných podmínkách. Při jejich podstatnější změně živočich zpravidla hyne, protože se novým podmínkám nedovede přizpůsobit, tj. nedovede se naučit novému chování. Efektivnost takového chování je pak skoro nulová, a proto život takového individua i druhu dříve či později také končí. Učení je proto zvláštním případem přizpůsobování čili adaptace.

Adaptace učením se však rozvíjí dvěma odlišnými směry. Jedna linie vývoje spočívá v tom, že organismus se přizpůsobuje prostředí, tj. v nových podmínkách mění pouze své chování. Tuto linii vývoje budeme podle Piageta (Piaget, 1947, str. 14—15) chápat jako *akomodaci*. Druhá linie vývoje se vyznačuje tím, že organismus si prostředí přizpůsobuje tak, aby v něm mohl existovat. Prostředí, které jeho životu nevyhovuje, nějak přetváří, aby dosáhl prostředí lepšího, pro život výhodnějšího. V takovém případě hovoříme o *asimilaci* (PIAGET, 1947, česky 1966, str. 10). Příkladem akomodace i asimilace může být různá příprava živočicha na přežívání. Jestliže se zvíře na zimu připraví výměnou srsti, nasycením „do zásoby“, vyhledáním úkrytu k zimnímu spánku apod., pak takové chování můžeme chápat jako akomodaci. Jestliže si naopak živočich na zimu nahromadí určité množství potravy v úkrytu, který si sám připraví (např. systém podzemních chodeb u svišťů nebo stavění hrází u bobrů apod.), pak už to je určité přetváření prostředí, asimilace. V dalších kapitolách uvidíme, že vztah akomodace a asimilace nabývá velikého významu právě v lidském chování.

II

Lidský způsob života a lidské chování

5

Hlavní rysy lidského chování

V rozvoji člověka a tím i v rozvoji jeho chování sehrály rozhodující úlohu asi tři faktory, tři specifické rysy lidského způsobu života, a to: společenský způsob života, práce rukou a artikulovaná řeč. V tomto konstatování se opíráme jednak o analýzu a filosofická závěry B. Engelse, formulované v Dialektice přírody (především její úvodní stat' a známá nedokončená studie Podíl práce na polidštění opice), jednak o výsledky archeologicko-anthropologických bádání (v. G. CHILD, 1939), které Engelsovým závěrům dávají zcela za pravdu. Nebude už asi možno zjistit, v jaké posloupnosti a v jakých počátečních vztazích se tyto základní rysy lidského způsobu života vyvíjely. Stejně tak nesnadné, ne-li nemožné bude zjištění, jaké vnější okolnosti asi působily na vznik a první fáze rozvoje člověka. Na začátku úvah o člověku se tedy opíráme jen o závěry, odvozené převážně vědeckou nebo filosofickou dedukcí.

Všechny tři uvedené rysy lidského způsobu života — práce, řeč, lidské společenství — jsou také nejsnáze pozorovatelné rysy lidského chování. Budeme zde abstrahovat od otázky, zda a do jaké míry se předstupně řeči,

práce a života ve společenství vyskytují už také u zvířat. Omezíme se jen na konstatování, že předstupně těchto životních projevů se v různé formě vyskytují u mnoha živočišných druhů. Nejčastěji se setkáváme s životem zvířat ve společenství, které je pro některé živočišné druhy dokonce podstatným rysem jejich života. Nebudeme však zatěžovat tento výklad srovnáváním zvířecího sdružování se společenským způsobem života u člověka. Sotva bychom tu mohli říci něco podstatně odlišného od toho, co naznačil opět B. Engels ve své knize Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu. Omezíme se proto jen na pravděpodobný závěr, že teprve společenský výskyt poměrně vyvinutých oněch tří rysů (práce, řeč, život ve společenství), umožněný předchozím biologickým vývojem anatomické a fyziologické konstituce pračlověka v člověka, vtiskl lidskému chování tu jeho specifičnost, která tak silně odlišila člověka jako vývojově nejvyšší stupeň živočišného světa od všech ostatních živočichů, od světa zvířat. V této kapitole se pokusíme o rozlišení některých evidentních charakteristických rysů lidského chování, které jsou zřejmě důsledkem některého z uvedených vývojových faktorů a které se i nadále podílejí na specifičnosti lidského chování.

Ve srovnání s animálním chováním se chování lidí vyznačuje velikými interindividuálními rozdíly. To je jeden z prvních faktů, na který hned na začátku naráží každá analýza lidského chování. Je pravda, že členové nějakého zvířecího druhu se svým chováním rovněž liší a že tyto interindividuální rozdíly jsou tím vyšší, čím vyšší je vývojový stupeň animálního druhu (z hlediska fylogenezy). Ve srovnání s interindividuálními rozdíly lidského chování se nám však tyto vnitrodruhové rozdíly v chování zvířat jeví jako mizivé.

V předchozí kapitole jsme rozlišili dva důležité vnější rysy chování a to jeho konkrétní systém a jeho efektivnost. Oba tyto rysy musíme ještě ve větší míře respektovat při analýze lidského chování. To znamená, že musíme rozlišovat prozatím aspoň dvě základní linie interindividuální diferenciace lidského chování: interindividuální rozdíly jsou v něm dány jednak jeho různou efektivností, jednak jsou dány konkrétními systémy chování různých lidských individuí. V každém individuálním chování oba tyto momenty přirozeně splývají v jeden celek, avšak při jeho vědecké analýze je nutno přesně je rozlišovat.

Podstatou efektivnosti chování jsme se dosud nezabývali, protože j

chceme věnovat ucelenou část výkladu. Ani v této kapitole proto nebudeme sledovat interindividuální diferenciaci lidského chování po linii jeho efektivnosti. Prozatím se omezíme jen na otázku jeho konkrétních systémů.

V předchozí kapitole jsme si ukázali, že konkrétní systém chování je determinován především vnějším prostředím (ekologicky): živočich může reagovat jen na ty podněty, jimiž na něj působí jeho prostředí, a právě takové reakce se opakováním zpevňují a vytvářejí konkrétní systém chování. U zvířat je tento systém determinován výhradně prostředím přírodním. U lidí jsou však rozdíly po této linii determinovány mnohem složitěji.

V interindividuální diferenciaci lidského chování po linii jeho konkrétních systémů můžeme rozlišit dvě další linie. Je to jednak linie, kterou budeme nazývat *etnicko-geografickou* specifikací a diferenciací, jednak linie, kterou budeme nazývat *profesionální* specifikací a diferenciací lidského chování. To znamená: konkrétní systém individuálního chování člověka je determinován jednak etnickým a geografickým prostředím, v němž člověk žije, jednak prací, kterou po velkou část svého života vykonává a kterou si opatřuje nutné životní hodnoty.

Fakta o vývoji lidstva na Zemi ukazují, že s rozvojem techniky a civilizace se etnicko-geografické rozdíly chování stále více stírají, čili že tato diferenciaci se s vývojem lidstva postupně vyrovnává. Profesionální diferenciaci se však s vývojem techniky a civilizace opět více prohlubuje, protože ve své práci (ve svém povolání) se lidé stále více specializují. Po této linii vznikají proto mezi lidmi nové a nové rozdíly, suma všech individuálních chování je stále složitější a pestřejší mozaikou interindividuálně diferenciovaného lidského chování, což má jistě dalekosáhlé důsledky pro celý život lidí.

Našemu jazykovému citu zní trochu cize, jestliže o práci člověka hovoříme jako o chování. Pokud jde o člověka, nabyl termín „chování“ v běžném jazyce značně zúženého významu, který však nelze přesně definovat. Chováním se v běžné mluvě rozumí jednak bezděčné, „impulzivní“ reagování člověka na situaci, jednak reagování na jiné lidi (chování k lidem), přičemž je často zdůrazňován morální aspekt takového reagování. Ani v běžné mluvě, a dokonce ani v naší psychologii slovo „chování“ nenabývalo toho širokého významu, jaký je mu vlastní v behavioristicky orientovaných pojednáních.

Komplikacím, které jsou s tím spojeny, jsem se v dřívějších studiích pokusil

vyhnout tím, že jsem místo výrazu „lidské chování“ používal termínu „(lidská) životní praxe“ (HOLAS 1957). Tohoto výrazu se rovněž běžně používá. S jeho použitím jako vědeckého pojmu jsou však rovněž nemalé potíže. Komplikace zde působí především problematika vztahu mezi praxí a teorií. Proto se v tomto výkladu raději přidržuji obvyklého výrazu „lidské chování“ v tom smyslu, jak jsme je předběžně definovali na začátku této kapitoly. Z tohoto hlediska pak musíme chápat práci člověka (vykonávanou profesí) jako podstatnou součást celého individuálního chování.

Profesionální diferenciací chování ovšem neznamena diferenciaci lidského chování v celém jeho rozsahu, nýbrž týká se jen jedné základní jeho části. Chování dělníka, lékaře, vědeckého pracovníka atd. se liší především potud, pokud máme na mysli jejich odborně vykonávanou práci, tj. liší se různými systémy úkonů, které ve své práci vykonávají. Prozatím se nebudeme dotýkat otázky, zda a jak profese ovlivňuje další složky individuálního chování. Konstatujeme pouze fakt, že po linii profese se s vývojem společnosti tato diferenciací stále zvyšuje, takže po této straně vznikají v chování lidí nové a nové rozdíly.

Determinace lidského chování geografickým prostředím je jen specifickým případem determinace chování prostředím přírodním. Ptáme-li se však po příčinách etnické a profesionální diferenciací, ocítáme se už v nové oblasti jevů, protože tato diferenciací je determinována společenským způsobem života. Profesionální diferenciací proto není důsledkem práce samé, nýbrž právě důsledkem společenského způsobu života. Význam tohoto faktoru ve vývoji lidského subjektu je zřejmě tak veliký, že mu musíme věnovat samostatnou kapitolu.

Stejně je tomu také s řečí. Jako sdělovací prostředek se řeč stává nutností jen v takové situaci, kdy někdo chce někomu něco sdělit. Každé sdělení proto předpokládá jednotu dvou článků: je to *autor sdělení*, který je schopen a také chce něco někomu sdělit, a *příjemce sdělení*, který je schopen sdělení porozumět a je také ochoten je přijmout. Každé sdělení je proto interakcí nejméně dvou lidí, avšak jen lidí. Člověk nemůže nic sdělovat kameni, stromu, oblakům, a zrovna tak od nich žádné sdělení nemůže přijímat.

U lidí samotářů by se řeč asi nikdy nebyla vyvinula, protože by jim k ničemu nebyla. Vznik řeči a její rozvoj je proto rovněž determinován především společenským způsobem života lidí. Ten je základním a rozhodují-

cím faktorem nejen etnografické a profesionální diferenciace lidského chování (dělby práce), nýbrž je základním a rozhodujícím faktorem i vzniku a rozvoje řeči.

V závěru předchozí kapitoly jsme rozlišili dvě vývojové linie adaptace, a to akomodaci a asimilaci. V práci člověk vytváří často produkty zcela nové, které jako takové v přírodě neexistují. Celá lidská práce znamená vytváření nového světa užitných a směnných hodnot. Zajišťování potravy postupně vedlo k zemědělské výrobě a potravinářskému průmyslu. Obrana proti klimatickým činitelům (zima, horko, déšť) atd. postupně vedla jednak k oděvnímu průmyslu, jednak ke stavebnictví atd. atp. Svou prací lidé stále více přetvářejí původní přírodní prostředí a tak vytvářejí prostředí nové, mnohdy značně odlišné od přírodního. M. Gorkij charakterizuje toto prostředí jako druhou, zlidštělou přírodu. V naší zemi bychom velmi těžko našli krajinu, která dosud zůstala zcela nedotčena člověkem (původní přírodní prostředí, „panenská“ příroda).

Můžeme proto říci, že civilizovaná společnost už nežije v původním přírodním prostředí, nýbrž v prostředí, které je jejím vlastním výtvozem, produktem její práce. V lidském chování proto asimilace dosahuje svého vrcholu. To ovšem neznamená, že by vývoj jeho akomodační schopnosti byl omezen. Také akomodace dosahuje u člověka svého vrcholu. Lidské chování však stále více z pouhé akomodace přechází v asimilaci. Můžeme asi říci, že v hrubém průměru u člověka asimilace vysoce převažuje nad akomodací. Tento specifický rys lidského života je právě důsledkem práce, důsledkem lidské produkce různých životních hodnot. Abstrahujeme přitom od otázky, zda toto přetváření prostředí přírodního a vytváření nového prostředí je vždy ku prospěchu lidí.

Druhý důsledek se týká vlivu řeči na vytváření obrazu světa (na jeho poznání). V práci a v různých jiných druzích reagování člověk uplatňuje své vlastní fyzické schopnosti: sílu, rychlost, mrštnost, zručnost apod. V takových případech chování člověk působí na prostředí, na různé jeho jevy, bezprostředním stykem s nimi (uchopením, odvrhováním apod.), svou vlastní fyzickou zdatností. Při dorozumívání však působí člověk na člověka slovem. V tomto případě působí lidé na sebe na dálku a bez použití zjevné fyzické zdatnosti. Tím vznikla pro lidi už asi v raném dávnověku otázka: Co je podstatou takového působení slova, když v něm nejde o uplatnění fyzické síly? Na tuto otázku si odpovídali velmi rozmanitě

podle stupně svého poznání. V starověké mytologii i v různých bájích proto nacházíme různé mýty o kouzelné moci slova.

V lidském chování lze proto zřetelně rozlišit chování spojené s uplatněním různých fyzických schopností a chování spojené s působením slova. První z nich budeme nazývat *somatickým chováním*, druhé — podle amerických psychologů — budeme nazývat *chováním verbálním*.

Toto terminologické rozlišení je však logicky nepřesné. Řeč je totiž složitá činnost mluvidel, spojená s různou silou hlasu. Je to tedy jen zvláštní případ somatického chování. Rozlišení somatického a verbálního chování je proto logicky nesouměrné. Přesněji bychom měli rozlišovat chování verbální a neverbální. Oba případy chování jsou však jak podstatou, tak i účinkem velmi rozdílné a jejich rozlišení je proto nutné. V psychologii se termínu „somatické chování“ běžně neužívá, hovoří se krátce jen o chování. Přitom však často zůstává nejasné, zda autor má na mysli chování vůbec, tj. chování v celém jeho rozsahu včetně chování verbálního, nebo zda má na mysli jen chování neverbální. Chceme-li však být přesní, musíme rozlišovat tyto vztahy mezi pojmy: chování budeme chápat jako pojem rodový, v jehož hranicích budeme rozlišovat dva základní pojmy druhové, a to chování somatické a verbální.

6

Společenský způsob života, sociální prostředí

Přistupme nyní podrobněji k otázce, jakou funkci má společenský způsob života v úsilí o uhájení a prodloužení lidského života a jaké další důsledky z toho plynou.

Bylo už mnohokrát a v různých obdobách konstatováno, že vhodně organizovaná práce skupiny lidí dosahuje často několikanásobně většího výsledku než by mohl dosáhnout jeden člověk, kdyby vynaložil stejné množství pracovní síly. Obráceně můžeme říci, že jestliže skupina lidí určitým způsobem organizovaná dosáhne společného výsledku při vynaložení určitého sumárního množství pracovní síly, pak jeden člověk by k dosažení téhož výsledku musel vynaložit několikanásobně větší síly, než vynaložila celá skupina dohromady a velmi často by ani při největším možném vypětí tohoto výsledku nedosáhl. Jestliže ze skupiny n lidí při dosahování společného výsledku každý vydá (hypoteticky) množství f své pracovní síly, pak celá skupina dohromady vynaloží množství $n \cdot f$.

Kdyby měl jeden člověk sám vynaložit toto množství *nf* své pracovní síly, pak by mohl dosáhnout jen podstatně menšího výsledku než dosáhla celá skupina vhodně k práci organizovaná. Je však nutno zdůraznit, že tak je tomu jenom v tom případě, jestliže skupina pracuje jako vhodně organizovaný útvar, v němž každý člen plní určitou funkci, takže společný výsledek je dílem organizované spolupráce. Tento fakt je možno chápat jako obdobu známého a dávného tvrzení mnohých filosofů, že celek je vždy více než pouhá suma jeho složek nebo elementárních částic.

Vztah celku a jeho částí se dlouho vzpíral jakémukoliv kvantitativnímu vyjádření. Teprve v posledním desetiletí učinil polský ekonom a matematik Oskar LANGE (1962) významný pokus o jeho matematické vyjádření. Jestliže se Langův přístup k této otázce ukáže jako správný, pak lze očekávat podstatné obohacení všech těch vědních disciplín, které mají co činit se vztahem celku a jeho částí.

Význam společenského způsobu života nelze proto spatřovat v pouhé koexistenci lidí v určitém čase a prostoru, i když — jak se zdá — ani pouhá koexistence jako spolubytí lidí není pro jejich život bez významu. *Životní hodnotu společenského způsobu života je nutno hledat v tom, že lidé se dovedou sdružovat v organizované útvary a ve spolupráci dosahovat společného výsledku, při jehož rozdělování mezi všechny účastníky se každému jednotlivci dostane mnohem více, než kdyby se stejným vypětím pracoval sám.* Ve sdružování lidí v organizované společenské útvary je proto nutno vidět bezděčné, živelné uplatňování této zákonitosti využívání velikých předností organizované spolupráce před prací izolovanou. Společenský způsob života, tj. především společenský způsob práce znamená pro každého jednotlivce mnohem snazší, efektivnější hájení jeho vlastního, individuálního života, než kdyby si dobýval své živobytí jako izolovaný jedinec — samotář. *Společenský způsob života je proto nutno chápat jako nejvyšší formu velmi efektivního hájení individuálního života.* Společenský způsob života jako společné hájení a udržování života jednotlivců je takto nejvyšším známým stupněm způsobu života. Je — jak se zdá — vyvrcholením celého biologického vývoje živočišstva. Je proto asi nutno důrazně podtrhnout, že lidská společnost není nějaký útvar, který by se vyvinul mimo přírodní dění nebo dokonce proti přírodě, nýbrž naopak, že *lidská společnost je pouze vyvrcholením celého vývoje živé přírody: vznikla podle zákonů přírody a jako taková se může*

udržet jen potud, pokud tuto svou základní podstatu bude respektovat. Nejen člověk ve své anatomicko-fyziologické struktuře, nýbrž také společnost je dítětem, produktem přírodního dění.

Nevíme bohužel, a pravděpodobně se asi sotva kdy dovíme, jaké byly počátky sdružování lidí. Je možné, že tento proces byl usnadněn stádním způsobem života nejbližších předků člověka, jak na to upozorňuje B. Engels. Od jakéhokoli stádního života k prvnímu počátkům spolupráce je však velmi daleko. Také zde můžeme oprávněně předpokládat, že získávání prvních zkušeností z velikých výhod spolupráce probíhaly na té úrovni počátečního lidského chování, kterou charakterizujeme jako chování zkouškami a omyly. První jednorázové a nahodilé pozitivní zkušenosti byly opakováním zpevňovány a zobecňovány, tak že postupně pak docházelo ke stále častějšímu sdružování v organizované útvary. Touto hypotézou by pak byl jenom dále dokreslen přírodní původ společnosti a jejího dalšího rozvoje.

Že tento proces neprobíhal hladce, to snad ani netřeba zdůrazňovat. Je více než pravděpodobné, že při rozdělování společného produktu vždy docházelo ke konfliktům, že individuální zájmy stále a stále přerůstaly ve vnitroskupinový (interindividuální) zápas o sebezvýhodnění, takže individuální zájmy neustále narušovaly a brzdily účinné formy společenské organizace, až se postupně proměňovaly ve vnitrodruhový boj skupin, tříd, národů atd. To všechno jsou už věci až příliš dobře a bolestně známé, protože s nimi stále máme co činit.

Jiná je otázka, zda a v jaké formě si lidé význam společenského faktoru pro svůj vlastní život uvědomovali. Soudíme-li podle dochovaných mýtů, uvědomovali si jej velmi málo, a to asi proto, že celý proces zespolečňování člověka probíhal velmi povlovně, pro lidský život téměř nepozorovatelně. Známe mýty o stvoření světa, o vzniku člověka, o objevení ohně (kult ohně je známý téměř u všech starých národů), avšak jen ve staré židovské mytologii je zachován mýtus o prvním společenském zákoníku (úmluva mezi Hospodinem a národem Izraelským předáním desatera přikázání). U Řeků nacházíme aspoň částečný mýtus v ustavení athénské areopagu, známý především z Aischyllovy Oresteie. Zdá se tedy, že význam společenského faktoru se ve vědomí lidí obrazil velmi chabě.

Naši výchozí otázku o životním významu společenského způsobu života můžeme tedy pokládat za zodpovězenou. *Jeho životní význam spočívá v tom, že je to nejúspěšnější, nejefektivnější způsob hájení života.* Dů-

ležitým faktorem efektivnosti lidského chování je právě využívání organizovaného sdružování lidí k dosahování stále většího společného výsledku při hájení života. To staví do nového světla efektivnost individuálního chování. Individuální chování se stává efektivnější také tím, že jednotlivec se chová diferencovaně (ve smyslu profesionální diferenciace) jako funkční složka určitého celku, čili *efektivnost individuálního chování je určována fungováním celku*. Toto hledisko je také v plném souladu s Marxovým zjištěním, že způsob výroby a rozdělování produktu je rozhodujícím faktorem společenského vývoje. Podstatné rysy způsobu výroby zdaleka nelze spatřovat jen v její technické stránce. Nemenší úlohu tu sehrává právě organizační stránka (dělba práce, funkcí, vztahy mezi členy). O něco výše jsme zdůraznili, že práce a tedy i výroba je jen specifickým případem lidského chování. Význam společenského způsobu života pro rozvoj lidského chování je proto nutno vidět především ve společenské povaze práce, výroby. Způsob výroby jako rozhodující faktor společenského vývoje je pak determinován jednak povahou (úrovní, způsobem) společenské organizace, která je v marxistickém pojetí známa jako výrobní poměry, jednak je determinována úrovní výrobních prostředků, která je důsledkem jednak úrovně poznání, jednak samotných výrobních poměrů.

Vytváření organizovaných společenských útvarů znamená — bezděčné nebo uvědomované — začleňování nebo sebezačleňování jedince do celku jako jeho funkční složky. Pro jednotlivce to znamená dva vážné důsledky. Především dělbu úkolů a funkcí, dělbu práce. Jen v nejjednodušších případech kooperace k takové dělbě nedochází, nebo je to dělba minimální a nepodstatná (např. při společném přemísťování těžkého břemene, tažení nákladu apod.). O historickém procesu stále složitější dělby práce by bylo zbytečno zde hovořit, je to fakt obecně známý. V předchozí kapitole jsme jej nazvali profesionální (interindividuální) diferenciací lidského chování.

Je asi velmi pravděpodobné, že při dělbě práce se velmi brzy začaly uplatňovat také různé individuální vlastnosti (schopnosti) člověka (např. síla, rychlost, chytrost apod.). Individuální schopnosti však mohly jen zvýhodňovat dělbu. Je možno je chápat jen jako facilitační faktor, nikoli však jako příčinu počáteční dělby práce. Na vyšších stupních rozvoje člověka a společnosti se ovšem individuální schopnosti člověka začínají uplatňovat stále důrazněji. K tomu se však dostaneme později.

Spolupůsobení v určitém společenském útvaru má však pro individuum další vážný důsledek. Má-li jedinec fungovat jako složka celku, musí se chovat v souladu s jeho zákonitostmi. Jestliže je jeho chování v rozporu se zákonitostmi daného celku, pak se tím narušuje nebo přímo znemožňuje funkce celku i funkce individua. V této kapitole budeme ještě abstrahovat od otázky, kdy a proč k takovému narušování dochází, i od otázky, zda a kdy je žádoucí nebo nežádoucí, aby k němu vůbec docházelo. Záměrně se prozatím omezujeme jen na ideální schéma tohoto vztahu. Celek může plnit svou funkci jen tehdy, plní-li svou funkci každá jeho složka, každý jeho „element“. To je ovšem fakt tak známý a pravda tak banální, že se čtenář možná právem může cítit dotčen, že autor podceňuje jeho inteligenci, když tento známý fakt zde tolik zdůrazňuje. Není tomu tak. Je skutečně nutno velmi jej zdůraznit, chceme-li si později všimnout různých anomálií, které ve vývoji společnosti právě ve vztahu individua a celku vznikají.

Společenské zákonitosti nejsou výsledkem nějaké úmluvy, dohody mezi lidmi, čili nejsou výsledkem konvence, nýbrž existují a působí objektivně, nezávisle na vědomí a chtění lidí. Společnost je organizovaný, strukturovaný celek, a každý takový celek má své specifické zákonitosti, které jsou pro něj podstatné. Právě díky těmto zákonitostem je nějaký jev strukturovaným celkem čili strukturou, systémem vztahů, ať už je to jev neživé přírody (struktura atomu, molekuly, pole atd. atp.), nebo živé individuum, anebo společenský útvar. Zmíněná práce O. Langa (1962) je pokusem o kvantitativní vyjádření obecných zákonitostí celku.

Pochopení objektivní povahy společenských zákonitostí působí někdy potíže. Pro její ilustraci stačí však vzít elementární příklad. Jestliže skupina lidí má přemístit těžký náklad z jednoho místa na druhé, pak se každý z nich *musí* postavit k nákladu určitým způsobem a *musí* na něj působit v témž směru, má-li být dosaženo cíle. Příslušná organizace skupiny je tu *objektivní nutností* zrovna tak jako dodržování určitého technologického postupu.

Ze Stalinovy práce Ekonomické problémy socialismu je známo rozlišení společenských zákonitostí a zákonů jako právních norem, které podle J. V. Stalina jsou skutečně dílem lidí, a proto je také lidé mohou měnit a rušit, zatímco společenské zákonitosti mohou pouze poznávat a respektovat (nebo nerespektovat, přitom však nést důsledky takového nerespektování). Toto rozlišení je však jen částečně pravdivé. Také zákony jako právní normy jsou důsledkem určité společenské zákonitosti, i když při konkrétní formulaci zákona záleží už na určité konvenci. Tak např.

má-li doprava plnit svou funkci, musí lidé respektovat objektivní její zákonitosti, jejichž výrazem jsou příslušné zákony a předpisy. Zůstává přitom věcí dohody, zda se má jezdit po levé či pravé straně vozovky, zda ta či ona barva světla na semaforu bude mít ten či onen signální význam. To je však jen formální stránka věci. Jestliže je nějaká právní norma (zákon, předpis) skutečně jen projevem vůle nebo moci bez zřetele k společenské nutnosti, pak je to buď důsledek nedostatečného poznání objektivní nutnosti, nebo příznak určité anomálie v existenci společnosti, anebo přechod ke hře (např. mezinárodně platná pravidla ve sportu apod.).

Vidíme tedy, že každá společenská formace a v jejím rámci i různé dílčí společenské útvary jsou celky, čili jsou to jednotky vyššího řádu než izolovaný lidský jedinec. Dosud jsme hovořili jen o individuálním chování jako o chování samostatného lidského jedince. Protože však každý společenský útvar je jednotkou vyššího řádu, která plní svou specifickou funkci, je možno hovořit také o chování takového celku, čili o *kolektivním chování*, které je organizací, strukturou individuálních chování v hranicích určitého společenského útvaru (kolektivu). Problematikou kolektivního chování se v této práci nebudeme zabývat, protože naším tématem je problematika individuálního subjektu. Je však nutno opětovně zdůraznit, že individuální chování nelze uspokojivě vysvětlit, jestliže nedoceňujeme jeho vztah k společenskému způsobu života.

Společenské zákonitosti, ztělesňované příslušnými společenskými institucemi a ustálenými normami právními, etickými, kulturními, hygienickými, působí na člověka jako vnější síly čili jako vnější podněty, podobně jako podněty přírodní: člověk je musí respektovat, musí se jim podřizovat podobně jako se podřizuje silám přírodním. Člověk jako individuum je tedy obklopen *dvojím prostředím*, a to jednak *prostředím přírodním*, jednak *prostředím sociálním*. Jeho život probíhá proto jako interakce jak s prostředím přírodním, tak s prostředím sociálním. Vzniká otázka, v jakém vztahu jsou tato dvě prostředí a v jakých vztazích se ocitá jejich působení na lidské chování (na chování lidského individua).

Pro zodpovězení této otázky si zdůrazníme ještě tento fakt. O něco výše jsme zdůraznili, že společenské zákonitosti jsou objektivní povahy podobně jako zákonitosti přírodní. Lidé je tedy mohou jen poznávat a respektovat nebo nerespektovat je (s příslušnými důsledky), nemohou je však měnit, stejně jako nemohou měnit zákonitosti přírodní. Společenské prostředí jako určité ztělesnění společenských zákonitostí však je

evidentně dílem lidí, je jejich společným produktem. Vzniká zde jakýs rozpor: společenské zákonitosti existují a působí objektivně a nezávisle na vůli lidí podobně jako přírodní síly, sociální prostředí jako ztělesnění těchto zákonitostí je však lidským výtvozem.

Mezi obojími zákonitostmi je proto důležitý rozdíl. Přírodní zákonitosti existují a platí zcela nezávisle na lidech. Vznikem a rozvojem člověka a společnosti se na jejich platnosti nic nezměnilo, působily před člověkem zrovna tak jako budou působit po něm, věčně. Společenské zákonitosti však mohou působit jen tím, že lidé sami vzájemně působí na sebe. Můžeme proto říci, že *společenské zákonitosti jsou zákonitostmi kolektivního chování*. To ovšem neznamena, že lidé tyto zákonitosti vytvářejí, zrovna tak jako nevytvářejí jiné zákonitosti svého vlastního chování. Protože však k působnosti společenských zákonitostí dochází teprve v chování, v činnosti (spolupráci) lidí, dochází tím často k fikci, že je lidé svou činností svobodně vytvářejí. Tato fikce je zesilována ještě tím, že jejich působení je člověku jako individuu zprostředkováno jejich konkrétním ztělesněním, jako působení té či oné instituce, tj. jako ten či onen úředník, činovník, orgán apod. Ve své konkrétní jevové formě proto působení společenských zákonitostí probíhá jako působení jedněch lidí na jiné lidi (jako ovládání, donucování, omezování apod.). Přitom ovšem musíme znovu zdůraznit, že prozatím hovoříme jen z hlediska ideálního schématu všech těchto vztahů, tj. abstrahujeme od všech historických zvrátů a kolizí, které v nich vznikají.

Pochopení skutečné povahy sociálního prostředí si usnadníme trochu absurdním příkladem. Představme si nějakého jednotlivce, který doposud žil jako absolutní samotář mimo společnost, o níž také nic neví. Nemusí nám záležet na tom, jak a na jaké úrovni žil. Představme si dále, že se tento jedinec rázem ocitne uprostřed civilizované společnosti, ve městě. Protože se chová jako přírodní tvor, ocitá se téměř na každém kroku v konfliktu jednak s technikou společnosti, jednak s lidmi, protože skoro každým svým chováním porušuje nějak normy společenského způsobu života. Síly, s nimiž se takový jedinec bude srážet, budou buď přímo lidé (např. strážník nebo kterýkoliv jiný člověk), anebo síly člověkem řízené (např. jedoucí automobil). V konečné fázi to však vždy jsou lidé různých funkcí, kteří se takového jedince mocí (násilím) zmocňují, internují jej a různě s ním manipulují. Tito lidé však nejednají takto jen ze své osobní libovůle. Jednají tak proto, že plní různé společenské funkce, uplatňují dodržování celého systému ustálených norem společenského způsobu života. Onen přírodní tvor však o těchto normách nic

neví. Společenské síly, které se proti němu uplatňují, se mu jeví právě jen jako konkrétní lidé, kteří jej k něčemu nutí, v něčem jej omezují, berou mu jeho osobní volnost a svobodu.

Uvedený příklad však není tak absurdní, jak se na první pohled zdá. Dítěti se svět dospělých lidí a společenský život musí dlouhá léta jevit podobně jako onomu imaginárnímu přírodnímu tvoru. Společnost a zákonitosti její existence se nakonec i dospělému člověku projevuje v jednání druhých lidí. Objektivní společenské zákonitosti jsou mu často nejasné nebo i nepochopitelné. Člověk se setkává, po případě sráží jen s jejich jevovou stránkou, s konkrétním chováním druhých lidí, jehož společenská podstata mu uniká. Ve své jevové stránce proto *společenské prostředí pro každého jednotlivého člověka existuje především jako chování druhých lidí vůči němu*. Tím však vzniká specifický rys sociálního prostředí. Každý jednotlivý člověk je *objektem působení* všech ostatních lidí (sociálního prostředí) a současně *subjektem tohoto působení* na ostatní lidi, protože každý jednotlivý člověk je vzhledem k druhým lidem součástí (složkou, elementem) jejich společenského prostředí. Ve vztahu k přírodnímu prostředí nic takového nenacházíme, protože přírodní prostředí existuje nezávisle na lidech a mimo ně.

Sociální prostředí jako chování druhých lidí vůči individuu však není dáno pouhou koexistencí s druhými lidmi. Jeho podstata spočívá v tom, že společenský způsob života a jeho veliké výhody nutí lidi vytvářet různé orgány a instituce jako strážce a ochránce společenských zájmů, jako strážce a ochránce, kteří mají za úkol starat se o to, aby každý jednatel jako člen společnosti respektoval společenské zákonitosti. Ukázali jsme si už, že dobře organizovaná spolupráce je důležitým faktorem životní efektivnosti. Podíl, který jednotlivci připadá ze společenského produktu, je mnohonásobně vyšší než výsledek izolované individuální práce. Člověk však je pouze nejvyšší živočich. Přirozeným důsledkem této jeho živočišné prapodstaty je také snaha získat pro sebe určité výhody při rozdělování společenského produktu, po případě už i při jeho vytváření. Tato přirozená snaha o sebezvýhodnění naráží ovšem na odpor druhých lidí. Všeobecný zápas o toto sebezvýhodnění jak v organizované spolupráci, tak i při rozdělování společenského produktu by snadno mohl znemožnit existenci společenské organizace a společnost by se rozpadla na izolované a vzájemně nepřátelské jednotlivce. Aby k takovému roz-

kladu společnosti nedošlo, vytvářejí lidé různé orgány a instituce, jejichž původní funkcí je právě dozor nad tím, aby každý jednotlivec respektoval a dodržoval určité formy svého chování, které jsou pro existenci společnosti nezbytné.

Vytváření takových orgánů a norem znamená „zhmotnění“ a „zjevnění“ určité společenské nutnosti: vytvořené orgány i instituce plní zjevnou společenskou funkci tím, že mocenskými prostředky omezují lidi v sebe-zvýhodňování na úkor druhých a donucují je k dodržování přijatých norem chování. Vykonavateli těchto funkcí jsou však v každém případě určité osoby a celé jejich skupiny a k výkonu své funkce mají také nutné mocenské prostředky.

Historie ukazuje, že dosud žádná společnost nedosáhla ideálního stupně své vlastní organizace. Už při zřizování společenských institucí a orgánů, a tím spíše pak při vykonávání jejich funkcí, jsou některé společenské skupiny zvýhodňovány na úkor jiných skupin, které jsou znevýhodňovány nebo přímo vykořisťovány. Tím pak vznikají různé konfliktní situace ve vztahu jednotlivce a společnosti i ve vztazích mezi různými společenskými skupinami a třídami.

Existence „strážců“ společenských zákonitostí je dalším specifickým rysem sociálního prostředí. Ve vztahu lidí k přírodnímu prostředí nic podobného neexistuje. Důsledky přírodních zákonitostí poznávají lidé přímým kontaktem s různými přírodními jevy. V přírodě nejsou nutni žádní strážcové přírodních zákonitostí. Společenské zákonitosti jsou však zákonitosti vzájemného chování lidí ve společenské produkci životních hodnot a v rozdělování společenského produktu v nejširším smyslu. Právě z toho plynou všechny specifické rysy společenského způsobu života a sociálního prostředí i specifické rysy vztahu jednotlivce ke společnosti, k sociálnímu prostředí.

Mechanismus společenského způsobu života a sociálního prostředí lze vhodně znázornit příkladem hry. Každá společenská hra má svoje pravidla, na nichž se hráči buď dohodnou, anebo je akceptují už vypracovaná. Každá hra může probíhat pouze potud, pokud každý z hráčů tato pravidla respektuje, dodržuje. Hráč, který pravidla hry porušuje, bývá ze hry vyloučen. Ve sdružování lidí ke hře lze konstatovat zajímavý fakt. Při některých hrách jsou hráči sami neschopni pravidla dodržovat. Je však mnoho her, které nutně potřebují rozhodčího, který zpravidla s konečnou platností rozhoduje o postupu hry, po případě o kárných opatřeních proti hráči, který nějak pravidlo porušil.

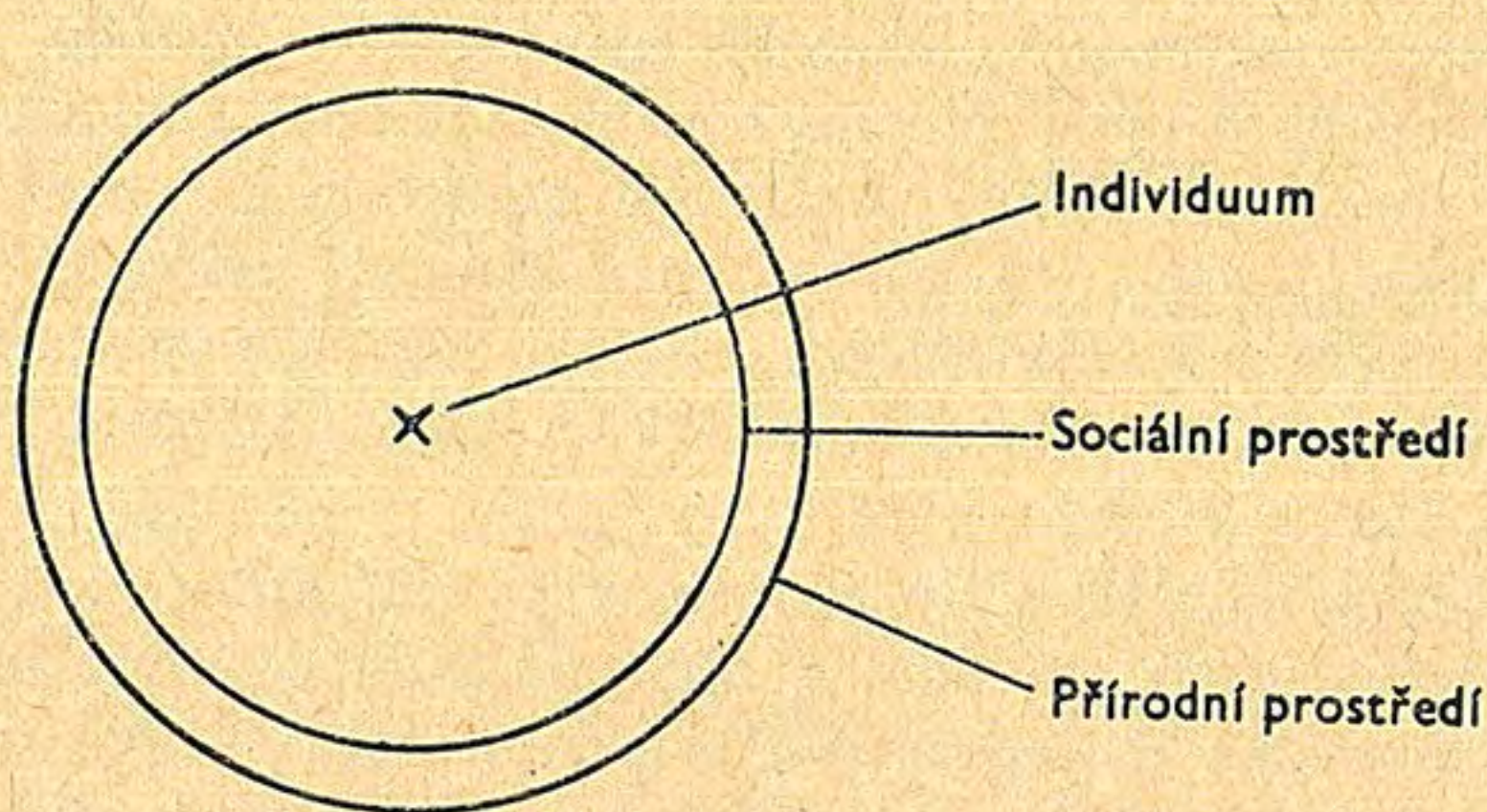
Společenský způsob lidského života ovšem není hrou. Je to způsob lidského udržování a rozmnožování života. Společenské zákonitosti nejsou pravidla, na nichž by se lidé mohli dohodnout. Ve filosofii a později v sociologii byla už mnohokrát a v různých podobách řešena otázka o původu společenských zákonitostí. Je zřejmě nutno akceptovat myšlenku, že každá společnost je založena na určité „společenské smlouvě“. Rozhodující však je, jací partneři tuto smlouvu uzavírají. Smlouvu mohou uzavřít pouze některé mocenské skupiny, zatímco velká většina společnosti je z takové smlouvy vyloučena. V ideálním případě by to však mohla být také smlouva celospolečenská, jejímiž partnery jsou všichni členové společnosti, tj. všichni jednotlivci (dospělí). Nadále však trvá veliký rozdíl mezi pravidly nějaké hry a společenskou smlouvou. Pravidla hry lze stanovit velmi libovolně. Vezměme např. hru v šachy, která má nejprísnější pravidla. To však neznamená, že tato hra musí mít tato pravidla. Systém jejich pravidel by mohl být zcela jiný. Ve stanovení pravidel hry existuje proto veliká volnost.

Společenská smlouva je však vždy projevem životní nutnosti. I zde musíme počítat s možností určité volby. Volnost v obsahu smlouvy však je velmi omezena. Zpravidla je determinována mocenským postavením jednotlivých partnerů smlouvy. Společenská smlouva proto nikdy není libovolnou dohodou o nějakých pravidlech. Její obsah je diktován objektivními zákonitostmi spolupráce a vzájemné závislosti.

Chceme-li tedy odpovědět na otázku, v jakých vztazích se ocítají přírodní a společenské prostředí, pak musíme zdůraznit tento fakt: tato dvě prostředí neexistují vedle sebe. Každá společnost (např. národ) existuje v určitém geografickém prostředí. Každý jednatel jako člen této společnosti proto žije v témž geografickém prostředí. Máme-li na mysli celou takovou společnost, pak mezi etnickým prostředím a prostředím geografickým nelze vést žádné hranice. Z hlediska společnosti jako celku by snad bylo možno říci, že přírodní prostředí je jejím vnějším prostředím a sociální prostředí je jejím prostředím vnitřním. Žádná společnost však není prostorově kompaktním celkem. Jednotliví její členové jsou od sebe prostorově zcela odděleni a jsou porůznu roztroušeni v témž geografickém prostředí. Jsou však spolu svázáni mnoha a mnoha různými a jakoby nehmotnými svazky, a právě proto tvoří určitou strukturu, organizovaný celek. Jednatel se dostává do kontaktu s přírodou jen jako člen, příslušník své společnosti. Do kontaktu s přírodou vstupuje proto pouze prostřednictvím prostředí sociálního. Vztah lidského individua k sociálnímu a přírodnímu prostředí by tedy bylo možné znázornit soustřednými kruhy, přičemž opětovně zdůrazňujeme problematičnost a možnou klamnost takového schématu. Ve skutečnosti totiž není možné

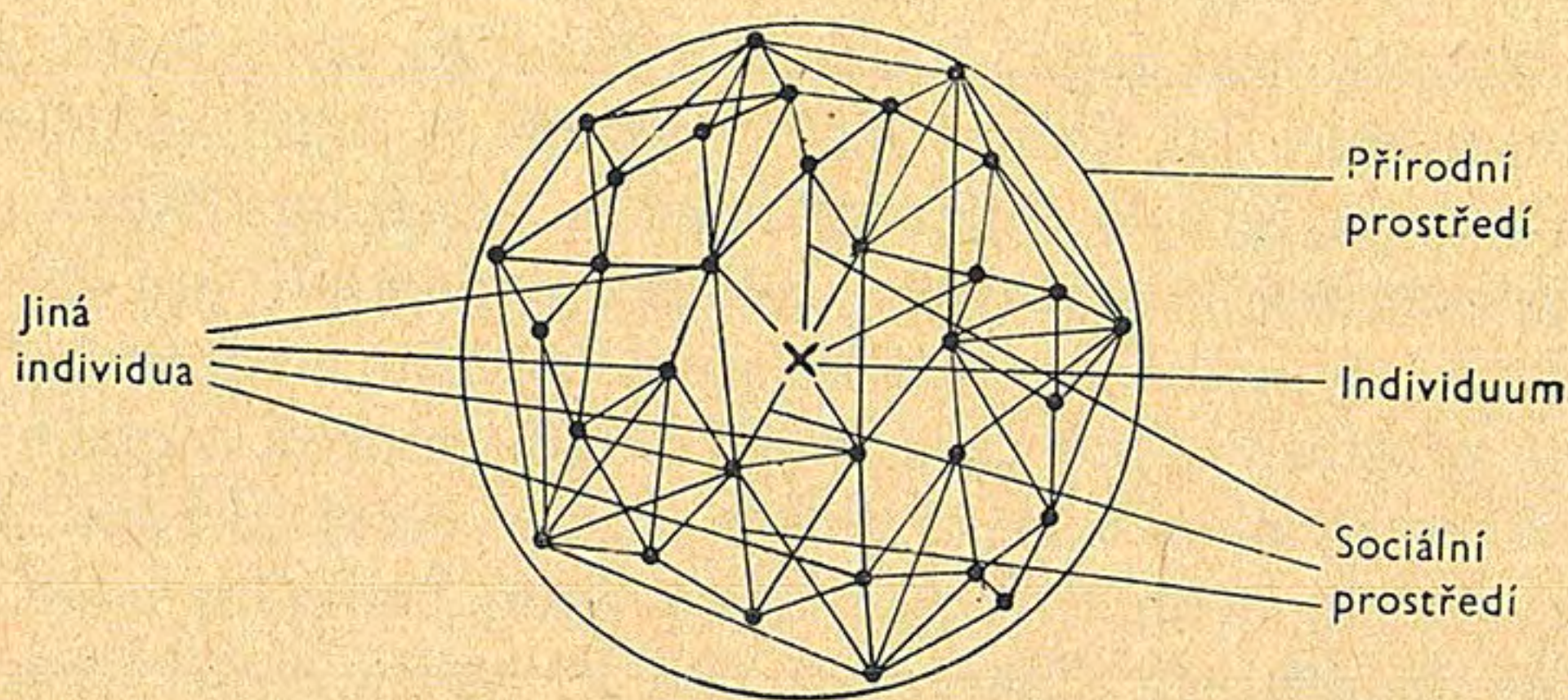
takové vymezení hranic obou prostředí (nebo přesněji — hranice obou prostředí se kryjí: hranice určitého území je současně hranicí geografického prostředí i prostředí sociálního).

Obr. 1a

Vztah obou prostředí proto lépe postihuje následující schéma, v němž sociální prostředí je znázorněno sítí vztahů mezi různými individui (jednotlivé průsečíky a spoje mezi lidmi), takže původní přírodní prostředí je vlastně překrýváno prostředím sociálním.

Obr. 1b

Mluvíme-li však o prostředí, musíme ještě rozlišit širší a užší prostředí. To platí jak o prostředí přírodním, tak i o prostředí sociálním. Území obývané celým národem je širším přírodním prostředím, rodné

místo (vesnice, město a okolí) je užším přírodním prostředím. Podobně příslušnost k určitému národu s určitým společenským zřízením znamená existenci širšího společenského prostředí, zatímco rodina, pracoviště, okruh známých a přátel tvoří různá prostředí užší. Z tohoto hlediska pak můžeme hovořit o celé hierarchii různě širokých prostředí přírodních i sociálních.

7

Sociální determinace lidského chování

Chceme-li se v této kapitole zamyslet nad základními momenty sociální determinace lidského chování, pak je asi nutno hned na začátku formulovat východisko další analýzy, aby nedošlo k zbytečným nedorozuměním.

V naší filosofii, psychologii, pedagogice i v dalších vědách o člověku se trochu lehkovážně zachází s tezí o společenské podstatě člověka. Je to důsledek často dosti povrchního a neodpovědného přístupu k Marxovým postřehům a myšlenkám, zejména k jeho známým tezím o Feuerbachovi, v nichž na začátku šesté teze říká, že „lidská podstata není žádné abstraktum vlastní jednotlivému individuu. Ve své skutečnosti je souhrnností společenských poměrů.“ (II, 422).

Marxovu tezi je nutno chápat především z hlediska historicko-filosofického kontextu, v němž byla napsána, nelze ji však brát absolutně. Bude proto asi výhodné, když hned na začátku rozlišíme *přírodní* a *společenskou podstatu člověka*.

Přírodní podstatou člověka budeme rozumět vznik a první počátky toho (nejvyššího) živočišného druhu, který nazýváme *homo sapiens*, tj. budeme jím rozumět jen anatomicko-fyziologickou konstituci člověka. Zde můžeme rozlišit obecnou přírodní podstatu člověka, jíž musíme rozumět ty rysy a skladbu anatomicko-fyziologické konstituce, které jsou společné lidem všech ras a všech dob od prvních počátků druhu „*homo sapiens*“ až po jeho zánik na Zemi, a speciální přírodní podstatu člověka, kterou lze dále členit především podle jednotlivých ras (pokud jsou dostatečně rozlišitelné), a možná také podle různých epoch vývoje lidstva (pokud jsou takové rozdíly zjistitelné). Avšak nějaké individuum druhu

„homo sapiens“ na samotném „začátku“ své druhé existence bylo už také člověkem, ovšem jen z hlediska své přírodní podstaty.

Společenskou podstatou člověka budeme rozumět tu jeho konkrétní podobu, která se utváří společenským způsobem lidského života. Nebudeme a ani nemůžeme se zde obírat otázkou, do jaké míry společenský způsob lidského života působí na přírodní podstatu člověka (tj. určuje možnost jeho speciální přírodní podstaty). Je víc než pravděpodobné, že společenský způsob života působí také tímto směrem, prozatím však nedovedeme říci, zda toto působení vede k nějakým podstatným změnám člověka, anebo zda vyvolává jen změny podružné, zanedbatelné. Společenský způsob života ovlivňuje tedy především chování lidí. *Společenská podstata člověka spočívá proto především v jeho chování.* Také zde pak musíme rozlišit *obecnou a speciální společenskou podstatu člověka.* Tak jako společnost zůstává lidskou společností v každé sociálně ekonomické formaci, tak také lidské chování se vyznačuje určitými obecnými rysy společenského původu. Kdyby tomu tak nebylo, pak by se lidé různých formací shodovali jen svou přírodní podstatou, jinak by si byli však úplně cizí. Je tomu tak nebo tomu tak není? Nebudeme o tom ještě rozhodovat. Obecnou společenskou podstatu člověka budeme prozatím považovat jen za předpoklad, jehož oprávněnost nebo neoprávněnost se pokusíme ověřit v dalších kapitolách. *Speciální společenskou podstatou člověka* budeme pak rozumět konkrétní systém chování lidí, formovaný určitou společensko-ekonomickou formací.

Rozlišení několika různých momentů podstaty člověka nás nyní staví před otázku: Je správné hovořit o nějaké obecné podstatě člověka (správněji a kratčeji o podstatě člověka), či nikoliv? Před zodpovězením této otázky je nutno napřed uvážit základní vztah mezi jeho přírodní a společenskou podstatou. Krátce lze tento vztah charakterizovat tak, že *přírodní podstata člověka je rozhodující podmínkou společenského způsobu jeho života* v tom smyslu, jak jsme o tom hovořili v předchozí kapitole (společenský způsob života jako organizovaná spolupráce, jako kooperace). Všechny poznatky o vývoji života na Zemi nás opravňují k závěru, že ze všech známých živočišných druhů jedině druh „homo sapiens“ byl schopen organizovat se k spolupráci a vytvářet společnost, a to právě díky svým anatomicko-fyziologickým zvláštnostem, které jsou výsledkem celé předchozí fylogenezy živočišstva. Jako logický důsledek

tohoto procesu se nám proto jeví fakt, že vznikem živočišného druhu „homo sapiens“ je dovršen celý biologický vývoj přírody na Zemi, tj. že už žádný další a vývojově vyšší živočišný druh nemohl vzniknout, a další vývoj už probíhá jen jako historický vývoj člověka a jako dějiny lidstva.

Vztah přírodní a společenské podstaty člověka proto není vztahem souřadnosti dvou druhových pojmů, nýbrž vztahem podmínky a důsledku. Obě dohromady dávají nedílný celek, jímž je právě konkrétní lidské individuum určité historické epochy a určitého sociálního a geografického prostředí. O podstatě člověka vůbec, tj. bez dalšího a podrobnějšího určení, můžeme hovořit jen v tom smyslu, že tím myslíme její obecnou strukturu se všemi speciálními momenty. Povaha této struktury je taková, že základem a východiskem je obecná přírodní podstata, jež je specifikována rasově geograficky, dále je však specifikována obecně společensky a posléze speciálně společensky. Uspokojivé řešení vývojových otázek tohoto procesu závisí na řešení otázky, zda vznik člověka je omezen jen na jednu lokalitu, z níž se postupně rozšířil po celé zemi, nebo zda takových lokalit bylo více.

O přírodním prostředí jsme v kapitole 4 řekli, že determinuje konkrétní systém chování druhu i individua. Totéž platí o vlivu sociálního prostředí. V předchozí kapitole jsme si ukázali dva základní rysy konkrétního systému lidského chování, když jsme rozlišili jeho etnickou a profesionální specifikaci. V každém individuálním chování musíme proto rozlišovat etnickou a profesionálně determinovanou složku.

Etnicko-geograficky a profesionálně determinovaná složka lidského chování jsou však jen základní globální jeho složky. Je nutno zdůraznit, že nejsou na sobě nezávislé, nýbrž naopak že se velmi složitě vzájemně ovlivňují. Práce sama je závislá na přírodních zdrojích daného geografického prostředí. Etnicky determinovaná složka chování je proto do značné míry důsledkem práce a tím i geografického prostředí, sama však rovněž může ovlivňovat nebo brzdit další zaměření a rozvoj práce, výroby.

Základní otázka sociální determinace lidského chování spočívá však v tom, zda sociální prostředí vytváří jen nějakou nadstavbovou část jeho konkrétního systému, která se rozvíjí nad jeho animální základnou, anebo zda se vlivem sociálního prostředí přímo přetváří animální základna lidského chování. Pokusíme se ukázat, že v působení těchto dvou faktorů se uplatňují dva momenty.

Vyjděme opět z příkladu. Pro člověka stejně jako pro každý živý organismus platí, že musí přijímat potravu, čili člověk musí jíst a pít, má-li se udržet na živu. To je biologická nutnost, jejíž podstata se v lidském chování uplatňuje stejně jako u všech jiných živočichů. Avšak způsob přípravy a přijímání jídla je u člověka zcela jiný než u zvířat. Etnicky determinovaná forma stolování ukazuje, že jedna ze základních biologických nutností — přijímání potravy — je u člověka bohatě a rozmanitě přetvořena, doplněna množstvím nových rysů chování a tak se mění v kulturní a společenský akt. Na jeho původní biologické funkci se tím však nic nemění. Fyziologické poznatky ukazují, že forma stolování facilituje celý fyziologický proces, který při tom vzniká. Také na základních nutných úkonech (přijímání jídla ústy, kousání, polykání) se tím nic nemění, ty zůstávají u všech lidí stejné (jsou determinovány přírodně, anatomicko-fyziologicky).

Stolování jako společenská forma požívání potravy u člověka je proto jen obohacením, doplněním přírodně determinovaného chování o celý systém nových složek, a právě tím je mění v chování společenské. Touto transformací chování se však v tomto případě nic nemění na jeho biologické funkci. Ta zůstává uchována nebo je dokonce ještě posílena. V tomto smyslu by proto bylo možno chápat společenské chování jako nějakou nadstavbu nad původním chováním přírodním. Avšak i v tomto případě je nižší forma chování negována právě tím, že je transformována na vyšší formu společenskou, takže mezi oběma úrovněmi chování vzniká určitý antagonismus. Člověk jako společenská bytost se už nemůže chovat jinak než v souladu s těmi formami chování, které jsou v dané společnosti ustáleny.

Vztah vyšší a nižší úrovně chování se výrazně projeví ve všech takových případech, jestliže se člověk v přítomnosti jiných lidí začne chovat nespolečensky, v rozporu s ustálenými formami chování. Jestliže by např. nějaký člověk v běžné restauraci začal jíst nekulturně (např. bez příboru, jen rukama), pak zcela jistě narazí na odpor ostatních hostů i personálu a vyvolá patřičný zákrok proti sobě. Jiná situace by vznikla, kdyby uplatnil nějakou jinou, nezvyklou formu chování, kterou by však nebylo možno hodnotit jako nespolečenskou. Všechny takové a podobné případy vyvolávají otázku příčin takového chování, které se odchyluje od ustálených forem, determinovaných společenským způsobem života.

Už na tomto stupni našeho rozboru se začíná rýsovat bohatá paleta různých možných kolizí, k nimž může docházet ve vztahu individua a jeho sociálního prostředí.

V příkladu se stolováním a v mnoha dalších situacích (v příkladech kulturního chování) nejde tedy o negaci biologické nutnosti, biologické zákonitosti chování, nýbrž jen o její zkulturnění, tj. jen o specifické zespolečenštění jejího uplatňování. Biologická zákonitost zůstává přitom plně respektována. Konkrétně bychom mohli říci, že zkulturnění chování se nedotýká biotického obsahu chování, nedotýká se otázky, zda se člověk může najíst či nikoliv, nýbrž týká se jen toho, jak se člověk má najíst, tj. jakým způsobem má uspokojit svou základní životní potřebu.

V sociální determinaci chování vznikají však i takové případy, kdy člověk je nucen zcela potlačit biologickou zákonitost své individuální existence, čili člověk se může chovat společensky jen tak, že se chová proti své vlastní životní existenci, že společenským chováním ohrožuje nebo v krajním případě ničí svůj vlastní život. Stačí jen poněkud pozměnit předcházející příklad. Jestliže si vyhladovělý člověk chce něco opatřit k jídlu, nesmí si počínat tak, že by využil první příležitosti a bez ohledu by si vzal, co potřebuje. V takovém případě by si počínal stejně jako kterýkoliv jiný živočich, který se v přírodě zmocňuje svobodně potravy, omezen jen možnostmi přírody a přítomností svých nepřátel. Člověk si však i potravu musí získávat společensky, a to směnou, koupí. Volné použití existujících přírodních zdrojů je pro něho omezeno do té míry, že touto cestou by svůj život nemohl uhasit. Jestliže nemá prostředky ke koupi a má-li se chovat společensky, pak se za určitých okolností vystavuje hladovění a po případě i vyhladovění. Začne-li se chovat nespolečensky (tj. musí se uchýlit např. ke krádeži), je společností trestán. Z historie známe dostatek příkladů i velmi krutých trestů za takové chování. V podmínkách společenského způsobu života mohou tedy pro člověka vznikat jakoby neřešitelné situace: chová-li se společensky, je jeho život ohrožen jedním způsobem, chová-li se animálně (asociálně), je ohrožen druhým způsobem.

Třídně historické, ekonomické příčiny takových situací jsou dostatečně známy z marxistické politické ekonomie. Abstrahujeme zde od jejich různých historických variant a omezíme se jen na konstatování holého faktu.

Krajním případem tohoto antagonismu je pak situace, kdy společnost požaduje od člověka jeho vlastní život a jestliže není schopen nebo ochoten svůj život obětovat, pak mu jej společnost bere sama. To jsou ty mezní případy frontového života, kdy zběhnutí z boje je trestáno smrtí apod.

V těchto případech proto už nejde o transformaci animální úrovně chování v jeho společenskou úroveň, nýbrž o úplné potlačení, o naprostou negaci živočišného chování chováním společenským, přičemž v každém takovém případě jde aspoň o omezení (ohrožení) vlastního života a v krajním případě pak dochází i k negaci individuálního života. Dochází tedy ke změně samotného cíle chování.

Antagonismus různých způsobů chování (v. příklad se stolováním) a antagonismus různých cílů chování se jeví jako dvě různé třídy jevů, z nichž první by se týkala jen formální stránky chování, druhá by se týkala přímo jeho obsahu. Obojí příklady rozporu mezi živočišnými a společenskými determinantami lidského chování však můžeme pokládat za jednu třídu jevů, které se mimo jiné liší různým stupněm tolerance a tím i různými důsledky pro jednotlivce. Stupně tolerance teoreticky tvoří posloupnost, která začíná maximální tolerancí, kdy porušení ustálených společenských norem chování budí jen lehký nesouhlas nebo údiv, přechází k různým stupňům trestních sankcí proti takovému porušení a končí nejtvrdějším trestem, odnětím života.

Musíme ovšem opět zdůraznit, že prozatím se omezujeme jen na základní, geneticky primární princip rozpornosti lidského chování, dany vztahem jeho biologické (živočišné) a společenské složky. Nedotýkáme se prozatím otázky, zda a kdy porušení postulovaného společenského chování už není projevem živočišného, asociálního chování, nýbrž je projevem revolty proti ustáleným normám nebo je dokonce vyšším stupněm společenského chování.

Sociální chování není tedy jenom nějakou nadstavbou nad živočišným chováním. Je to nová úroveň chování v celém jeho rozsahu. Vlivem společenských faktorů se vyvíjí jako postupné, stále hlubší přetváření původního živočišného chování a dovršuje se jeho úplným potlačením. Je samozřejmé, že v tomto postupném přetváření vznikají ve stále větším rozsahu také zcela nové druhy chování, které se na úrovni živočišného chování vůbec nevyskytují a ani nemohou vyskytovat.

O něco výše jsme řekli, že společenské zákonitosti jsou ztělesňovány lidmi a reagování na společenské síly že je reagováním na určité lidi (na jejich příkazy, zákazy), kteří je ztělesňují. To však není přesné. Působení jedněch lidí jako nositelů společenské moci na jiné lidi je pouze zvláštním případem působení společenské moci. Společenské síly působí na člověka mnohem častěji jako návody, pokyny, příkazy, zákazy, které existují v jeho vědomí. O různých formách jejich působení budeme hovořit v dalších kapitolách. Takto konkretizované společenské síly jsou známy jako systém norem hygienických, kulturních, etických, právních. Jsou to normy společenského způsobu života za určitých sociálně ekonomických podmínek a lidské reagování na ně budeme nazývat *sociálním chováním*. V jeho hranicích pak můžeme rozlišovat chování hygienické, kulturní, etické, občanské (respektování právních norem).

V běžném jazyce se hovoří o společenském chování a rozumí se jím chování jednotlivce k jiným lidem, a to hlavně z hlediska zdvořilosti, slušnosti, elegance, družnosti. Rozumí se jím tedy takové chování jednotlivce, jímž snadno navazuje kontakt s jinými lidmi, zatímco neschopnost navazovat kontakt je hodnocena jako chování nespolečenské. To je však pouze speciální případ sociálního chování, jak jsme je vymezili výše. Terminologicky je můžeme odlišit jako *sociabilní chování*.

Dosavadní analýza nám tedy ukázala, že *sociální chování* není jen nadstavbou, která vzniká nad chováním živočišným, nýbrž že je to *společensky determinované a transformované živočišné chování lidského druhu*. Tato transformace původního živočišného chování zasahuje skoro celé lidské chování, protože z původního živočišného chování v něm zůstává velmi málo. Jsou to jen ojedinělé a značně izolované reakce (např. mžikání, kašlání, zčervenání-zblednutí apod.), které jsou pro charakteristiku skutečně lidského chování podružné. Jsou součástí celkové vrozené anatomicko-fyziologické výbavy člověka a ani tyto reakce nejsou zcela vyňaty ze společenského působení. Když člověk zakašle, pak i v tomto chování uplatňuje určité společenské normy. Dokonce i vazomotorické reakce (červenání — blednutí) lze tréninkem zvládnout.

Můžeme tedy říci, že *lidské chování je sociálně determinované a transformované původní živočišné chování (vývojově nejvyššího) živočišného druhu homo sapiens*.

Už předchozí rozlišení geografické, etnické a profesionální specifikace lidského chování naznačuje, že jeho systém je o mnoho složitější než

systém chování u kteréhokoliv zvířecího druhu. Chceme-li mít relativně uspokojivý a ucelený obraz o tomto systému, pak musíme mít jasno především o jeho skladbě. Pokud zůstáváme na stanovisku vnějšího pozorovatele, můžeme hovořit jen o vnější skladbě (struktuře) lidského chování.

V této knize se nechceme a ani nemůžeme pokoušet o ucelený a uspokojivý obraz takové skladby. Je to problém, který dosud není řešen žádnou vědní disciplínou. Proto se musíme omezit a spokojit se prozatím jen s tím, že zde tento problém formulujeme, že na něj upozorňujeme, přičemž se pokusíme aspoň o naznačení základního přístupu k jeho řešení.

Každý systém individuálního i druhového chování je souhrnem všech jeho konkrétních případů. Zkoumání vnější skladby chování závisí proto na tom, do jaké míry dovedeme různé konkrétní jeho případy roztrždit do tříd a podtříd. Takové třídění však dosud dovedeme provést jen velmi nedokonale. Dovedeme vyčlenit jen některé třídy konkrétních případů chování, čili dovedeme určit jen některé články tohoto systému. Můžeme např. spojit v jednu třídu všechny ty konkrétní případy, kdy člověk pracuje. Práce jako vytváření různých životních hodnot je tedy jednou takovou třídou. Jak známo, práce je buď kvalifikovaná (odborná), nebo nekvalifikovaná. V rámci jedné třídy zjišťujeme tedy aspoň dvě podtřídy. Podobně můžeme rozlišit také další třídy konkrétních případů: zábava, stolování, odpočívání, učení (studium), sport, politická práce, osvěta atd. atp. Takové třídy konkrétních případů chování jsou vlastně různými třídami *lidských činností*.

Jejich přesné rozlišení naráží na jednu komplikaci. Uvedené příklady různých činností se totiž často překrývají. Tak je tomu se vztahem zábavy a sportu, učení a práce, někdy dokonce je i práce spojena se zábavou. Právě v tom spočívá základní potíž se zjišťováním vnější skladby chování: různé druhy činnosti nelze vždy od sebe přesně oddělit. Teoreticky jsou však přesto tyto činnosti od sebe oddělitelné. Oddělitelnost jako výchozí a prozatímní charakteristiku činností je nutno chápat tak, že každá z nich může probíhat samostatně a odděleně v určitém časovém intervalu. Tak např. po určitou dobu dne člověk jen pracuje, v určitou, ale jinou denní dobu, usedá k jídlu, v jinou dobu dne se oddává zábavě atd. V takovém případě v určitém časovém intervalu probíhá jen jedna taková činnost a žádná jiná. To neznamena, že tomu tak vždy musí být.

Různé činnosti mohou probíhat odděleně od sebe v různých časových intervalech tak, že v daném časovém intervalu probíhá jen jedna z nich. V takovém případě se nám chování jeví tak, že jedna činnost následuje za druhou, čili různé činnosti tvoří určitý sled, řadu. Z *hlediska různých činností* se nám proto (*vnější*) *skladba chování* jeví jako jeho *horizontální skladba*: různé činnosti se mohou různě střídat, čili existují jakoby vedle sebe. Přitom však je mnoho případů, kdy dvě nebo více činností splývají v jeden celek.

Při zkoumání *vnější skladby chování* si však musíme všimnout ještě dalšího faktu. Vezměme např. člověka, který pracuje (je v zaměstnání), např. prodavačku v obchodě. Práce znamená vykonávání určité činnosti. V této práci se však uplatňuje řada různých momentů: *vnější úprava*, způsob jednání s lidmi, mluva, hygienické momenty, morální momenty atd. jsou nutně obsaženy v takové práci a nelze je z ní vyloučit. Při výkonu činnosti je člověk nutně buď poctivý, nebo nepoctivý, svědomitý — nesvědomitý, ochotný — neochotný atd. atp. Žádný z těchto momentů nelze z jeho chování vyloučit ani oddělit, všechny se uplatňují téměř současně v jednom konkrétním případě chování, bez žádného z nich by toto chování nemohlo proběhnout. Tyto různé momenty každého chování budeme nazývat *složkami chování*. Z *hlediska složek* se nám pak *vnější skladba chování* jeví jako *skladba vertikální*: různé složky chování jsou tu navrstveny jakoby na sebe, jsou spojeny v jeden nedělitelný celek a jsou od něho neoddělitelné. *Vertikální skladbou chování* budeme proto rozumět *systém jeho složek a vztahy mezi nimi*.

Všechny složky se nutně uplatňují pospolu (avšak v různém stupni) v každém konkrétním případě chování: ať v práci, či ve veřejném nebo soukromém životě atd., vždy se tu současně uplatní složka hygienická, kulturní i morální atd. Různé složky se ovšem uplatňují v různém stupni.

S *vertikální skladbou chování* je to však ještě složitější než s jeho *skladbou horizontální*. Systém vztahů mezi složkami chování dosud nebyl dostatečně prozkoumán a proto dosud nemůžeme říci, do jaké míry různé složky chování tvoří nějakou hierarchii a vzájemně se podmiňují, nebo zda jsou na sobě nezávislé a víceméně jen nahodile se do sebe včleňují. Je např. možné, aby se člověk choval vysoce morálně a současně velmi málo kulturně nebo občansky? Morální a občanské chování se asi vzájemně podmiňují, i když v praxi nejsou vzácné případy, kdy vysoce

občanské chování se strohým dodržováním právních norem může být chováním velmi málo morálním.

Nedostatek vědeckého přístupu k těmto otázkám se i v našem výkladu projevuje už v tom, že jednotlivé činnosti a složky chování se ani nepokoušíme definovat, a to prostě proto, že si nejsme jisti, jak bychom je měli definovat. Za zdůvodnění můžeme proto pokládat jen rozlišení činností a složek chování a jeho horizontální a vertikální skladby. Avšak výčet činností i složek chování i charakteristiku vztahů mezi nimi musíme považovat jen za velmi hrubý a jen přibližný intuitivní odhad, k němuž jsme se uchýlili jen proto, že uspokojivý vědecký rozbor, podložený dostatečným množstvím výzkumných dat, nám dosud chybí.

O horizontální a vertikální skladbě chování můžeme však i přes tyto nedostatky našeho poznání konstatovat jeden důležitý fakt. Už v předchozí kapitole jsme hovořili o stále postupující profesionální diferenciaci chování. V menším rozsahu můžeme takovou diferenciaci konstatovat i u jiných činností, např. v různé náplni zábavy, kulturního vyžívání, soukromí atd. Individuální diferenciaci chování zasahuje tedy především činnosti a nejvíce zasahuje odbornou práci člověka. Pokud však jde o složky chování, je tomu právě naopak. S vývojem společnosti se složky chování stále více unifikuji a tato unifikace chování zasahuje především chování morální, které se tak stává asi základním integrátorem lidského chování.

S vývojem společnosti prochází tedy lidské chování dvěma protikladnými procesy: *v horizontálním směru čili v činnostech podléhá stále větší interindividuální diferenciaci, ve vertikálním směru čili ve svých složkách podléhá stále větší unifikaci.* Není snad nutné zde dokazovat, že právě společnost, která se dokáže osvobodit od třídních rozporů a dokáže se zbavit všech dalších zbytečných rozporů, má největší předpoklady k unifikaci základních složek chování i při stupňované diferenciaci činností, především práce. V těchto podmínkách je pak lidské chování *unitas multiplex* ve vyšším smyslu: při postupující interindividuální diferenciaci činností dochází také k stále větší jednotě jeho složek a integrační faktor chování se tak stává stále výraznější.

Mnohostranný rozvoj lidského chování má několik vážných důsledků pro celý život člověka. Na tomto místě se zmíníme pouze o dvou z nich.

Při analýze chování vůbec, tj. při analýze chování z hlediska biolo-

gického jsme konstatovali, že chování je pouze základním způsobem udržení života a že jeho cílem je obnovování porušené rovnováhy základních životních pochodů uvnitř organismu. Rozvoj lidského chování, především rozvoj práce s její dělbou a diferenciací však vede k tomu, že bezprostřední uspokojování základních životních potřeb se stává jen nepatrným zlomkem celého chování a v rozvinuté společnosti s dobrou životní úrovní se stává tak samozřejmé, že v hierarchii různých vyšších potřeb ustupuje značně do pozadí. Chování pak přestává být jen prostředkem k uhájení života, ale stává se samo cílem, je zahrnováno do životního cíle člověka. Triviálně bychom to mohli vyjádřit asi takto (pomocí zúženého příkladu): lze někdy těžko rozhodnout, zda člověk pracuje proto, aby se mohl najíst, nebo zda ukojuje svůj hlad právě proto, aby mohl pracovat. S vývojem společnosti a s historickým vývojem člověka se tedy cíl chování buď přímo posunuje od svého původního životního cíle, nebo se aspoň podstatně rozšiřuje.

Druhý důsledek rozvoje lidského chování se týká toho, že v tomto procesu člověk stále více přestává být soběstačným individuem a je stále více závislý na pomoci ostatních lidí. Pravděpodobně už v hlubokém pravěku došlo k tomu, že člověk ztratil schopnost hájit svůj život sám jako izolované individuum, jako samotář. O anatomicko-fyziologických faktorech tohoto faktu zde nebudeme hovořit.

Tak dochází k podivuhodnému paradoxu. Také pro lidi je základním zdrojem všech nutných životních hodnot příroda. Přerušení kontaktu s přírodou znamená konec života vůbec, nejen konec člověka a společnosti. Avšak člověk sám jako izolované individuum je vůči tomuto základnímu zdroji životních hodnot bezradný a proti ničivým silám přírody je sám bezbranný. Dochází tedy k tomu, že život člověka je více závislý na existenci ve společnosti než na samotné přírodě.

8

Vlastnosti chování a jeho systém

V celém dosavadním rozboru chování jsme se omezovali jen na jeho vnější, jevovou stránku. Tato fenomenální analýza nás přivedla k řadě závažných zjištění. Za nejdůležitější musíme pokládat fakt, že systém

lidského chování je skoro v celém svém rozsahu sociálně determinované a transformované původní živočišné chování vývojově nejvyššího živočišného druhu „homo sapiens“. Ve společnosti a v historickém vývoji člověka pak dochází k stále větší skupinové a individuální diferenciaci horizontální skladby chování (diferenciace činností), zatímco vertikální skladba chování (jeho složky) směřuje k stále větší unifikaci, která zasahuje nejvíce a především morální složku chování.

Ve fenomenální analýze bychom nyní mohli pokračovat tak, že bychom se pokoušeli o podrobnější analýzu jednotlivých činností a složek lidského chování a tím bychom postupně dostávali stále úplnější a přesnější obraz celé jeho vnější skladby. Taková analýza je však už úkolem speciálních monografií a učebnic o lidském chování. Je bohužel nutno konstatovat, že takových prací je doposud žalostně málo. Je tomu tak proto, že samo koncipování takových prací je dosud neřešeným problémem. V současné době existují dvě vědní disciplíny, které jsou nejbližší k jeho řešení. Je to etika a pedagogika: etika jako věda zaměřená na morální složku lidského chování čili na morálku, pedagogika jako věda zkoumající vytváření určité ideální skladby lidského chování výchovou a vyučováním. Avšak ani etika, ani pedagogika se nezabývají chováním jen z jeho jevové stránky. O tom budeme hovořit v dalších kapitolách ještě podrobněji. Cílem této naší práce není podrobná a úplná analýza vnější skladby chování. Jde nám pouze o rozlišení jeho hlavních článků. Přitom je nutno zdůraznit, že jsme dosud hovořili jen o systému chování, tj. o systému činností a složek chování. To znamená, že jsme se dosud zaměřovali skoro výhradně jen na obsahy chování, na jeho cíle. Konkrétní systém chování je systémem vrozených a naučených konkrétních případů chování v určitých konkrétních situacích. Každý konkrétní případ chování má relativně přesně daný cíl. Studium vnější skladby chování je proto studiem chování vzhledem k jeho cíli. Fenomenální analýzu chování však nelze omezovat jen na jeho obsahovou stránku. Jsou to ještě další jeho momenty, které lze rovněž pozorovat, zkoumat z hlediska vnějšího pozorovatele. Aby bylo dostatečně jasno, o jaké momenty chování jde, začneme analýzou několika příkladů.

Představme si docela jednoduchou a běžnou situaci: člověk chce zatlouci do zdi nějaký delší hřebík. Už ve vyjádření této jednoduché situace jsme použili jednoho slova (chce), které se vymyká pouhé feno-

menální analýze. Jak se dovídáme, jak zjišťujeme, že člověk chce? Která činnost nebo která složka chování nám to chtění ukazuje, jak je můžeme v chování člověka pozorovat? Nechme tuto otázku prozatím bez odpovědi a omezme se jen na pozorování toho, co člověk skutečně dělá.

Tak např. jeden člověk si vyhledá místo na zdi a hned začne hřebík zatloukat. Ten však brzy narazí na cihlu, ohne se, popřípadě vylomí kus omítky. Člověk vytáhne hřebík, přičemž se vylomí další kus omítky, a hned jej na podložce vyrovná, nebo si vezme jiný hřebík a začne jej zatloukat do jiného místa. Situace se opakuje, vzniknou ještě větší komplikace. Tak člověk po dvou, třech nebo více pokusech konečně hřebík do zdi zatluče. Poškodí však přitom kus zdi, nadělá mnoho nepořádku, spotřebuje několik hřebíků než se mu konečně podaří zatlouci hřebík do spáry mezi dvěma cihlami.

Představme si nyní jiného člověka v téže situaci. Ten si rovněž najde místo na zdi, avšak napřed opatrně zatlouká do zdi třeba špendlík. Jakmile ucítí, že špendlík naráží na cihlu, ihned zatloukání přeruší, špendlík opatrně vytáhne a začne jej zatloukat o něco níž nebo výš. Řekněme, že toto počínání rovněž opakuje několikrát, než se mu konečně podaří najít spáru mezi cihlami. Pak teprve začne se zatloukáním hřebíku a výsledku dosáhne bez komplikací.

Oba lidé dosáhli zhruba téhož výsledku, ale dosáhli ho za různou cenu. Prostě bychom řekli, že první člověk si počínal velmi neuváženě, neintelligentně, zatímco druhý člověk se choval mnohem důmyslněji, intelligentněji. Ponechme opět stranou otázku, zda a jak lze tuto důmyslnost či inteligenci pozorovat přímo v chování. Z hlediska vnějšího pozorovatele však můžeme konstatovat, že první člověk vynaložil mnohem více práce, spotřeboval více materiálu a způsobil mnohem více škody a nepořádku než druhý člověk, který zhruba téhož výsledku dosáhl s menším množstvím práce, materiálu a způsobil jen minimální nepořádek. Z hlediska toho, co jsme si v kapitole 4 řekli o efektivnosti chování, jsme oprávněni vyslovit závěr, že chování druhého člověka bylo mnohem efektivnější než chování prvního člověka.

Doplňme nyní své pozorování obou lidí a všimněme si některých dalších stránek chování, kterým jsme dosud nevěnovali pozornost. Dejme tomu, že první člověk se po jednom nebo dvou nezdařených pokusech začne chovat tak, že ohnutý hřebík vytahuje ze zdi nepřiměřeně prudce,

takže tím ještě více poškodí zed', vytaženým hřebíkem mrští o zem, popřípadě „nesmyslně“ bouchne kladívkem do zdi a vyrazí další kus omítky, začne nadávat apod. Jiný člověk však zachová i při neúspěchu klid, žádné známky nesmyslného chování na něm nepozorujeme.

Toto pozorování nás obohacuje o nová fakta o chování, kterých jsme si dosud nevšíмали. Oba lidé provádějí touž činnost, cíl jejich chování je stejný. Na tomto stupni pozorování se nezajímáme o různou efektivnost chování. Je pravda, že jestliže člověk ve své činnosti začne provádět nepřiměřené, nesmyslné pohyby, které jsou v určitém rozporu s dosahováním cíle, že se tím také velmi snižuje efektivnost jeho chování. Zde už nám však nejde o nízkou efektivnost způsobenou neinteligentním chováním. Nesmyslné destruktivní pohyby a úkony v rozporu s cílem chování jsou tu zřejmě jeho novou kvalitou a nemusí mít s inteligencí nic společného. Prostě a krátce bychom opět řekli, že tu jde o určité emociální projevy nebo o projevy temperamentu. Řekli bychom, že první člověk se po neúspěchu rozzlobil a dal průchod svému hněvu, začal se chovat rozzlobeně, hněvivě apod. Ponechme opět stranou otázku, zda a do jaké míry hněv, radost, smutek, strach můžeme pozorovat jen ve vnějších projevech chování a pokračujme ve svém pozorování.

Představme si nyní situaci takovou, že jeden člověk po dvou třech neúspěších upustí od další činnosti, čili cíle nedosáhne, zatímco druhý člověk v pokusech pokračuje tak dlouho, až cíle dosáhne. V takovém případě už vůbec nejde o efektivní chování. V chování obou lidí třeba nezjistíme ani žádné emocionální projevy. Konstatujeme pouze, že jeden člověk od další činnosti upustil a druhý v ní pokračoval, až dosáhl cíle. V tomto případě se setkáváme opět s novými kvalitami chování. Běžně a prostě bychom se vyjádřili, že první člověk byl málo houževnatý, vytrvalý, čili projevil slabou vůli, zatímco druhý člověk byl vytrvalý (houževnatý), projevil silnou vůli.

Ve všech uvedených příkladech jsme pozorovali chování člověka, který provádí nějakou činnost a dosahuje určitého cíle. Všimněme si však ještě takové běžné situace, kdy se člověk při četbě knihy nebo při sledování divadelní hry rozpláče nebo rozesměje. Pláč a smích jsou velmi výrazné případy lidského chování. Ani pláč ani smích však nejsou činnosti, protože nemají žádný cíl. Od činnosti se však liší ještě dalšími momenty. Každou činnost může člověk provést kdykoliv (viz např. před-

chozí zatloukání hřebíku), když jsou pro to dány vnější podmínky. Provedení činnosti závisí tedy na chtění, které jsme dosud v našem výkladu ignorovali. Smát se nebo plakat však člověk nemůže kdykoliv, kdy se mu zachce. Pláč a smích může člověk pouze potlačit, nemůže se však k nim přinutit. Jsou to tedy bezděčné projevy chování bez cíle a na chtění nezávislé. Je známo, že člověk se někdy začne smát nebo plakat proti své vůli a marně se snaží smích nebo pláč potlačit.

Pláč i smích rovněž chápeme jako emocionální projevy. V posledním příkladu jsou to však zvláštní emocionální projevy, probíhají samostatně bez spojení s nějakou činností. V tomto případě se proto setkáváme se zvlášť složitým jevem. Setrváme-li důsledně jen na stanovisku vnějšího pozorovatele, pak můžeme pláč a smích a podobné projevy jenom popsat. Smysl, funkce tohoto chování nám však uniká. Pokud se omezujeme jen na stanovisko vnějšího pozorovatele, je pro nás toto chování nesrozumitelné.

Uvedli jsme si několik příkladů chování a zjistili jsme na nich nové kvality, o nichž jsme dosud — kromě efektivnosti — nehovořili. Jestliže je srovnáme s činnostmi a složkami chování, o nichž jsme hovořili v předchozí kapitole, pak zjišťujeme, že je nemůžeme zařadit ani mezi činnosti ani mezi složky. To si můžeme ukázat na libovolném konkrétním příkladu chování, např. na chování instalatéra, který nám provádí opravu vodovodu. Jeho chování spočívá v tom, že vykonává určitou kvalifikovanou práci. To je činnost, která je sledem dílčích úkonů od příchodu až do odevzdání a vyúčtování práce. Na této činnosti můžeme zjistit různou úroveň poctivosti a svědomitosti (správné — nesprávné vyúčtování, dodání — odmítnutí žádaného materiálu, kvalita práce). Můžeme tedy např. zjistit různou úroveň některých složek chování. Práce sama je provedena s různým stupněm efektivnosti, což se může rovněž projevit i na vyúčtování (jako délka pracovní doby). Při jejím výkonu může dojít k různým emocionálním projevům (zloba — veselí) i k projevům slabé či pevné vůle (např. nekorektní ulehčení práce a zjednodušení opravy v případě nečekaných komplikací).

Tato činnost může tedy probíhat na téže úrovni poctivosti a svědomitosti, ale s různou efektivností a s různými emocionálními projevy a projevy vůle. Efektivnost chování, emocionální projevy a projevy vůle jsou tu pouze určitými vlastnostmi, kvalitami chování jako je pravdomluv-

nost. Týž akt pravdomluvnosti však může probíhat formou humornou, rozzlobeně, stísněně atd.

Souhrnně budeme efektivnost chování, jeho emocionální a volní projevy chápat jako tři hlavní druhy *vlastností chování* a prozatím je definujeme jen výčtem jejich druhů. Hlavní druhy vlastností chování prozatím nebudeme definovat. Na tomto místě výkladu se omezíme jen na některé jejich charakteristiky.

Především je to otázka jejich determinace. O konkrétním systému chování jsme zjistili, že je skoro v celém svém rozsahu determinován sociálně. To však už nemůžeme říci o vlastnostech. Jestliže několik lidí provádí tutéž činnost s různou efektivností, s různými emocionálními a volními projevy, pak vykonávaná činnost, tj. její obsah (cíl) a její struktura i její složky jsou determinovány prostředím, a to především prostředím sociálním. Stupeň efektivnosti, emocionální a volní projevy musíme pokládat za vrozené vlastnosti chování, které jsou prostředím pouze dotvářeny a usměrňovány. Jsou to původně vrozené vlastnosti individua a proto jsou také bohatě diferencovány. Právě ony vtiskují každé činnosti skoro neopakovatelný individuální charakter.

Kdyby lidé pracovali jako stroje, byla by činnost jednoho člověka neodlišitelná od jiného člověka. V činnosti stroje neexistují žádné emocionální a volní projevy. Těmi se projevuje pouze živá bytost teprve na značně vysokém stupni vývoje (obratlovci). Lidské činnosti jsou proto bohatě a velmi jemně diferencovány, individualizovány, podobně jako lidské tváře a postavy. Individuální rozdíly v hranicích toho či onoho druhu činnosti jsou ovšem různě veliké. To závisí nejen na subjektu, nýbrž také na povaze činnosti. Tak např. písmo (rukopis) jako specifická činnost je individualizováno do té míry, že skoro každý člověk má svůj vlastní neopakovatelný rukopis. V psaní téhož textu na stroji mohou být naopak rozdíly velmi malé.

Individualizace činností nám však ukazuje další moment interindividuální diferenciaci chování. V předchozí kapitole jsme si ukázali, že vzhledem k činnosti, zejména vzhledem k odborné práci v chování lidí dochází k stále větší interindividuální diferenciaci, zatímco vzhledem k složkám je lidské chování stále více unifikováno. Vlastnosti chování jsou však dalším faktorem jeho diferenciaci, která se v tomto případě už netýká jen činností, nýbrž stejnou měrou zasahuje i jeho složky. Tato

diferenciace však už je determinována převážně vrozenými vlastnostmi subjektu, není původu společenského.

Odlišení vlastností chování od činností a jeho složek nás však přivádí ještě k dalšímu důležitému zjištění.

V analýze několika příkladů na začátku této kapitoly jsme hovořili také o pláči a smíchu. Řekli jsme, že ani pláč, ani smích nejsou činnosti. Jsou to případy chování bez vnějšího cíle. Vzniká otázka, zda takové chování má vůbec nějaký cíl, když to není cíl vnější. V hranicích fenomenální analýzy na tuto otázku nelze dát žádnou odpověď. Z hlediska vnějšího pozorovatele je to chování pro nás nesrozumitelné.

Zjišťujeme tedy, že jestliže se ve studiu chování omezujeme jen na zkoumání jeho jevové stránky (na fenomenální hledisko), pak chování nemůžeme pochopit. Fenomenální hledisko nás nutí do role pouhého vnějšího pozorovatele. Je to v podstatě stejná situace, jako když zkoumáme nějaký mechanismus tím, že jej pozorujeme pouze zvnějšku: zjišťujeme na něm různé vstupy a jejich zapojováním zjišťujeme pouze to, co se děje na výstupech. Tak můžeme zkoumat pouze to, co mechanismus umí dělat, a nic víc. Jeho vnitřní konstrukce je pro nás tajemstvím, je černou skříňkou (black box).

Fenomenální poznání mechanismu je ovšem nutným stupněm poznání. Je to však poznání velmi chudé a omezené, protože mu chybí poznání podstaty. To platí koneckonců o každém poznání, a proto vědecké poznání postupně proniká za hranice jevu a snaží se poznat podstatu, která je za jevovou stránkou ukryta. Pro poznání podstaty si vytváří nové metody poznávání, dokonalejší než metody pouhého fenomenálního studia.

Jestliže klasický behaviorismus (Thorndike, Watson) omezil své studium jen na tuto analýzu chování, pak nelze jednoznačně rozhodnout, zda to byl krok vpřed či krok zpět. Ke konci 19. století v psychologii nacházíme tři hlavní koncepce předmětu psychologického studia.

Je to extrémní subjektivistická psychologie, jejímž hlavním představitelem je především Fr. Brentano (1838—1917). Podle této koncepce jediným zdrojem psychologických poznatků je subjektivní empirie a jedinou možnou metodou tohoto studia je sebepozorování a sebeanalýza. Proto Brentano takovou psychologii chápal jako empirickou. Filosoficky tato psychologie vycházela původně z idealismu. Idealistické filosofické hledisko však pro ni není nezbytné. Také sovětská psychologie

je v podstatě studiem vnitřního světa (psychiky jako odrazu), přitom však se opírá o materialistické filosofické hledisko.

Takto získané poznání je ovšem nutně omezené, protože předmětem poznávání je tu jen vnitřní svět člověka jako jeho vnitřní zkušenost.

Počáteční, tzv. klasický behaviorismus, jehož hlavními představiteli jsou E. L. Thorndike a E. B. Watson, je druhým extrémem. Vnitřní svět člověka byl z vědeckého studia vyloučen, protože — podle jejich názoru — jej nelze zkoumat přesnými vědeckými metodami. Psychologické pojmy, vzniklé v rámci takového studia, jsou pouhé spekulace, nelze je ničím dokázat. Proto se původní behaviorismus zcela soustředil jen na studium vztahů mezi podnětem a odpovědí organismu na něj (S-R psychologie). Vnitřní svět subjektu byl chápán jako nepoznatelná „černá skříňka“. Pozdější behavioristé (Hull, Spence, Skinner) od tohoto extrémního pojetí značně ustoupili. Neobehaviorismus se proto velmi přiblížil klasické evropské psychologii.

Mezi těmito dvěma extrémními koncepcemi pak nacházíme především klasickou psychologii asociativistickou, kterou reprezentoval především W. Wundt (1832—1920). Zakladatelé této psychologie (Weber, Fechner, pak Wundt) začali první používat přírodovědeckých metod experimentu. Pojetí předmětu psychologického studia však bylo velmi poplatné různým filosofickým koncepcím. Jestliže Wundt chápal takovou psychologii jako fyziologickou, pak tím zdůrazňoval pouze charakter výzkumných metod. K otázce předmětu psychologie a dokonce i k pojmu duše přistupoval Wundt velmi rozpačitě a nedůsledně.

Mezi oběma extrémními koncepcemi se pak ocítají i další psychologické školy (würzburgská škola, tvarová psychologie, různé typologie a charakterologie), které většinou vznikaly jako opozice proti klasickému asociativismu. Nejširšího a nejhlubšího syntetického záběru dosáhl americký psycholog W. James (1842—1910), jehož psychologické dílo ani v Americe, ani u nás nebylo dosud dostatečně doceněno.

Veliký pokrok behaviorismu spočíval v tom, že položil tak silný důraz na chování. Význam tohoto jevu klasické evropské psychologii a ještě i Jamesovi unikal. Velikou slabinou klasického behaviorismu však bylo vyloučení vnitřního světa z předmětu studia. Jestliže ze studia chování vyloučíme jeho vnitřní skrytou stránku (vnitřní svět), pak toto studium končí ve slepé uličce. Je to studium živého systému jen z hlediska jeho vstupů

a výstupů. Rozhodující faktory chování zůstávají neobjasněny a nemohou být objasněny. Avšak zrovna tak ve slepé uličce končí také studium vnitřního světa, které ignoruje chování. Také studium vnitřního světa bez zřetele k chování je omezené a kusé.

Studium chování je proto pro psychologii nezbytné. Jde jenom o to, jak je studovat. Poznali jsme, že jestliže se omezíme jen na jeho fenomenologickou analýzu, pak základním principům chování nemůžeme porozumět. Jde tedy o to, zda lze nějak proniknout za jevovou stránku chování, zda lze nějak poznat, co se děje v oné černé skřínce, uvnitř živého systému.

Na to můžeme odpovědět, že aspoň částečně to už dávno možné je. Máme k dispozici aspoň některé druhy údajů o tom, co se v případě chování děje uvnitř živého organismu. Jsou to poznatky jednak fyziologické, především poznatky o stavbě a fungování nervového systému, jednak poznatky získané analýzou subjektivní empirie. Jsou to dále poznatky získané psychologickými experimenty. Máme však k dispozici také vlastní teoretické myšlení, schopnost deduktivního usuzování. To se uplatňuje už při získávání nesporných experimentálních údajů (fyziologických, psychologických). Deduktivní úsudek nám může značně pomoci při zaplňování mezer, které dosud existují v systému nesporných experimentálních poznatků. Takové zaplňování mezer (aspoň některých) dedukcí může v systému vědeckého poznání fungovat jen jako konstruování hypotéz, jejichž správnost či nesprávnost může být potvrzena či vyvrácena dalším výzkumem, až se pro takový výzkum najdou vhodné metody. Jestliže nějaká hypotéza může pomoci při objasňování dosud neprozkoumaných závislostí a jestliže známá fakta nejsou v rozporu s ní, bylo by dost nehospodárné bát se konstruování takových hypotéz.

V další části našeho výkladu se proto pokusíme překročit hranici vnější, jevové stránky chování. Pokusíme se o konstrukci jeho vnitřní skladby aspoň v jeho základních člancích.

Rozlišení vlastností chování na jedné straně a činností a složek chování na druhé straně nás však znovu nutí vrátit se k základní otázce: co je vlastně chování? V kapitole 2 jsme definovali chování jako molární reagování živočicha na situaci. I tato definice je stále velmi hrubá, avšak přesněji chování prozatím definovat nedovedeme.

Činnosti a složky tvoří konkrétní systém chování jednotlivce, skupiny, po případě celé společnosti (sociálněekonomické formace). Vlastnosti se

uplatňují ve všech činnostech chování. Základní otázka chování se nám proto mění v dvojitou, popřípadě trojitou otázku: Je nutno chováním rozumět jen jeho konkrétní systém činností a složek, nebo je jím nutno rozumět pouze systém vlastností chování, nebo je jím nutno rozumět obojí? Jinak bychom mohli říci: Je chováním pouze to, co subjekt dělá, nebo to, jak to dělá, nebo obojí? Teoretikové chování takto rozčleněnou formulaci otázky dosud ignorovali. Právě tato její formulace a její zodpovězení jsou však teoreticky velmi závažné.

Zodpovězení takto formulované otázky je věcí dohody o definici pojmu. V současných pracích lze rozlišit dvě rozdílná hlediska na chování. Důslední behavioristé (Hull, Skinner) chápou chování jen jako reagování organismu na podnětovou situaci. U mnoha jiných (amerických i západoevropských) autorů je však chování chápáno širě jako vše, co organismus dělá i co se děje v něm samotném. To je ovšem podstatné rozšíření původního významu slova „chování“, které však není šťastné, protože se tak jenom stírá rozdíl mezi dvěma důležitými momenty toho, co se děje se subjektem. Mnozí jiní autoři (např. Thomae, Lersch, i sov. psychologové) podržují původní behavioristickou koncepci chování, od něhož důsledně odlišují vnitřní svět subjektu (u něm. psychologů prožívání, Erleben). Rozdíly mezi autory pak vznikají hlavně tím, zda ve svém zkoumání kladou větší důraz na chování či na vnitřní svět.

V našem výkladu uplatníme právě toto poslední hledisko. Budeme důsledně rozlišovat chování jako vnější, fenomenální (behaviorální) stránku a vnitřní svět jako vnitřní, zážitkovou stránku subjektu. Subjekt proto budeme chápat jako jednotu vnitřního světa (jeho zážitkové stránky) a chování (jeho behaviorální stránky). Podrobněji toto pojetí subjektu zdůrazníme v dalších kapitolách.

Abychom z této definice mohli vyvodit patřičné závěry pro vědecké studium chování, musíme ještě dále zpřesnit pojem konkrétního systému chování. Konkrétní systém chování může být souhrn veškerého chování jednoho individua. Je to tedy individuální systém chování. Může to však být také souhrn veškerého chování, jímž se vyznačuje celá skupina lidí, např. chování soustružníka, agrotechnika, lékaře apod. V takovém případě jde o skupinový systém chování. Ten může mít různý stupeň obecnosti. Tak např. chování soustružníka, továrního dělníka, dělníka vůbec atd. jsou různě obecné skupinové systémy chování, protože zahrnují různě rozsáhlé

skupiny lidí, z nichž jedna je obsažena v druhé. A nakonec můžeme uvažovat i o takovém souhrnu chování, jímž se vyznačuje určitá sociálně-ekonomická formace jako celek. V takovém případě můžeme hovořit o celospolečenském systému chování.

Jestliže v tomto rozlišení obecných systémů chování mluvíme o „souhrnu veškerého chování“, pak i tento pojem vyžaduje vysvětlení. V předchozí kapitole i v kapitole 4 jsme často používali pojmu „konkrétní případ chování“. Tímto pojmem musíme rozumět chování individua nebo skupiny lidí (kolektivní chování) v jedné konkrétní situaci v určitém čase a prostoru. Konkrétní případ chování je proto neopakovatelný. Jestliže je takové chování opakováno, je to už nový konkrétní případ, který se v mnohém shoduje s předchozími případy chování téže povahy, ale od každého z nich se také něčím liší. Jestliže např. hráč XY v určitém zápase (tj. v přesně dané chvíli a na přesně daném místě) dobře zpracoval přihrávku hráče ZV a dobře jí také využil, je to konkrétní (neopakovatelný) případ chování. Jestliže tentýž hráč XY se vyznačuje tím, že zpravidla dovede přihrávku dobře zpracovat a správně dále míč podat, tak jednotlivé konkrétní případy tohoto chování tvoří určitý jejich soubor. V takovém případě pak musíme už hovořit obecně o dobrém zpracovávání přihrávky u hráče XY. O dobrém zpracovávání přihrávky však můžeme hovořit zcela obecně, v čem takové zpracování spočívá, bez ohledu na toho či onoho hráče, čili mluvíme o něm obecně jako o úkonu nebo jako o činnosti. Rozdíl mezi úkonem a činností spočívá pouze v tom, že úkon je složkou činností, čili činnost je sledem úkonů jako složek.

Konkrétním systémem chování budeme rozumět především souhrn všech činností, které jednotlivec na určitém věkovém stupni dovede provádět. V systému chování jsou proto obsaženy i všechny složky a vlastnosti chování. Systémem chování nebudeme rozumět sumu všech konkrétních případů chování od narození až do smrti. Konkrétní případy netvoří systém, ale řadu probíhající v čase, protože jeden konkrétní případ chování předchází druhému atd.

Systém chování proto můžeme chápat jen jako potenciální chování. Jednotlivec ani skupina se v témž časovém intervalu nikdy nemůže projevit celým systémem svého chování, nýbrž jen jedním konkrétním jeho případem. Známe-li však systém chování nějakého jednotlivce, pak můžeme

se značnou pravděpodobností předpovědět, jak se bude chovat v té či oné situaci, tj. co udělá a jak to udělá.

Pokud tedy jde o chování v jeho fenomenologické celistvosti, rozumíme jím i systém činností a jeho složek, i systém jeho vlastností. Lidské chování je nesmírně široká oblast jevů právě proto, že v něm musíme počítat se všemi možnými lidskými činnostmi nejen současnosti, nýbrž i minulosti a popřípadě i budoucnosti. Obrovská a téměř nepřehledná rozlehlost celé oblasti chování má proto za následek, že studium chování nemůže být předmětem pouze jedné vědy. Nejde jen o chování jednotlivce, nýbrž také o chování skupinové na různých stupních obecnosti i o chování celospolečenské. Na studiu chování se proto podílí mnoho věd, které se mezi sebou liší pouze tím, který úsek chování (individuálního, skupinového, celospolečenského) je předmětem jejich studia.

V předchozích dvou kapitolách jsme si ukázali, že důsledkem společensky organizované práce je vznik umělého přírodního prostředí, vznik oné zlidštěné přírody, techniky a civilizace. Různé produkty lidských činností se oddělují od člověka a začínají existovat jako objektivní jevy, nezávislé na člověku, a ty je pak možno studovat jako objektivní jevy (např. studium některých archeologických nálezů) jakoby bez ohledu na lidi, kteří je vytvořili. Ani archeolog však nestuduje vykopávky jako geologické nálezy, nýbrž právě jako lidské produkty. Studuje je proto, aby se jejich rozbořením dověděl něco o životě lidí určité doby, o úrovni jejich výroby, čili aby se dověděl také něco o určité oblasti lidského chování. Není proto žádným přeháněním ani zkreslováním skutečnosti, že také velká část věd historických, ne-li všechny, jsou aspoň do určité míry vědami o určitých oblastech lidského, zpravidla skupinového a celospolečenského chování, nebo vědami o produktech lidského chování.

Podobně je tomu také s vědami technickými nebo snad přesněji s vědami technologické povahy. Tak např. učebnice automechaniky, elektrotechniky či příručka o pěstování včel apod. pojednává o nějakém přírodním jevu nebo o produktu lidské práce, současně však pojednává také o tom, jak s tímto jevem zacházet, co s ním dělat, čili aspoň do určité míry rovněž pojednává o určité lidské činnosti, o určitém úseku lidského chování.

Musíme proto rozlišovat vědy, které se lidského chování dotýkají jen částečně a druhotně, a vědy, pro něž předmětem studia je pouze chování

bud' individuální, nebo skupinové nebo celospolečenské. Takovými vědami jsou např. sociologie, pedagogika, psychologie, etika, historie a pravděpodobně i jazykověda.

Není však naším cílem zabývat se zde klasifikací věd. Chtěli jsme jen ukázat, že chování je bud' zcela, nebo aspoň částečně předmětem mnoha různých věd. Ty vědy, pro něž je předmětem studia jen lidské chování, se pak mezi sebou liší jen soustředěním na tu či onu jeho oblast, tj. liší se tím, že každá z nich se omezuje jen na studium určitého souboru zákonitostí lidského chování. Neexistuje však a nemůže existovat věda, která by se zabývala celým rozsahem lidského chování. Může existovat věda, která se zabývá jeho nejobecnějšími zákonitostmi. Pokusíme se ukázat, že takovou vědou by měla být právě psychologie.

Touto kapitolou uzavíráme fenomenální analýzu chování. Pokusili jsme se v ní naznačit jeho základní rysy a články. Tím jsme chtěli zdůraznit základní strukturu jevové stránky chování, v níž jsme rozlišili systém činností, systém složek a systém vlastností chování. Poznali jsme také základní vztahy mezi přírodní a sociální determinací lidského chování a tak jsme dospěli k počáteční jeho definici: lidské chování je skoro v celém svém rozsahu sociálně determinované a transformované původní živočišné chování vývojově nejvyššího živočišného druhu „homo sapiens“.

V průběhu fenomenální analýzy chování jsme také poznali její hranice. Studium pouze vnější, jevové stránky chování nestačí k poznání jeho podstaty. K tomu je nutné také poznání jeho vnitřní stránky, čili jeho vlastní skladby. Současné výsledky neurofyzologie, experimentální psychologie, kritická analýza subjektivní zkušenosti a možnosti dané deduktivním usuzováním jsou tu hlavní prostředky, které nám umožňují překročit hranici jevové stránky chování. O to se pokusíme v dalších kapitolách.

III

Vnitřní skladba chování

9

Vnitřní mechanismus chování (výchozí model)

V úvodních kapitolách jsme se pokusili o formulaci základních obecných rysů (znaků) života a chování. Není cílem tohoto výkladu, abychom sledovali vývoj chování na všech jeho stupních a abychom je konfrontovali s chováním člověka. O nástin takového vývoje se pokusil A. N. Leont'jev (1959) a my bychom k jeho mnohostrannému rozboru problematiky sotva mohli přidat něco podstatně nového. V této otázce odkazujeme proto čtenáře na myšlenkově bohatou Leont'jevovu knihu. Pomocí některých biologických poznatků jsme proto už v úvodních kapitolách charakterizovali chování jako živočišný způsob hájení života. Už tím jsme však do určité míry překročili hranice fenomenální analýzy chování, protože jsme museli ukázat na obě základní stránky života: na určitou rovnováhu procesů uvnitř živého těla a na určitou rovnováhu vztahů mezi živým organismem a jeho prostředím. Bylo to nutné proto, aby hned od začátku výkladu byla jasná základní životní funkce chování. V další části výkladu jsme se omezili jen na jeho fenomenální analýzu. Chceme-li nyní proniknout k jeho podstatě (k jeho vnitřní stránce), musíme ve výkladu navázat na závěry, k nimž jsme došli v úvodních třech kapitolách.

Hlavním výsledkem rozboru, který jsme provedli už v kapitole 3, bylo zjištění, že určujícím činitelem čili primárním podnětem chování je jednak životní hodnota jevu, jednak faktický vnitřní stav organismu. Dále jsme poznali, že životní hodnota nepůsobí jen sama o sobě, ale že je zpravidla obsažena v konkrétní předmětnosti jevu, čili je touto konkrétní předmětností zprostředkována. Na pomeranči nebo jablku si pochutnáme nikoli pro jeho tvar, barvu, vůni, dužnatost (akcidentnost jevu), nýbrž pro jeho chuť a výživnost (pro jeho životní hodnotu, primárnost podnětu). Nemůžeme však jíst pomeranč, který by neměl určitý tvar, barvu, vůni. Je však možno dodat tělu tutéž životní hodnotu bez jejích akcidentních znaků např. injekcí. Jaký je v tomto případě rozdíl mezi přijímáním životní hodnoty v její čisté podobě a jejím získáváním se vši její akcidentností?

Abychom si usnadnili pochopení základní otázky, jak vůbec dochází k chování, začneme v naší analýze takovou situací, kdy chování je navozováno vnitřním stavem organismu, čili onou vnitřní stránkou života. Jak jsme poznali už v úvodních kapitolách, život je zabezpečen jedině tehdy, jestliže systém procesů uvnitř živého těla probíhá v určité rovnováze. Je-li tato vnitřní rovnováha porušena, je život ohrožen, a proto je nutno něco dělat. Začneme tedy právě takovou situací, kdy tato vnitřní rovnováha je porušena a proto dochází k určitému chování.

Už na jednoduchém servomechanismu s minimální autoregulací vidíme, že má-li být vyrovnán nebo odstraněn nežádoucí stav přístroje, musí toto vyrovnání provést nějaké zvláštní zařízení, a aby k odstranění nežádoucího stavu mohlo dojít, musí jej toto zařízení nějakým způsobem zaregistrovat. Dojde-li v kotli k nežádoucímu tlaku páry na stěny kotle, může být tento stav odstraněn jen tím, že je registrován ventilem a jen prostřednictvím registrace dochází k otevření ventilu a uvolnění určitého množství páry. Každý nežádoucí stav nějakého systému může být odstraněn jen prostřednictvím jiného dílčího systému, s nímž je základní systém spojen a jemuž nějakým způsobem dodává zprávy o svém vlastním stavu. To je asi obecný princip každé autoregulace.

Není naším cílem řešení otázky, zda a jak se tento princip autoregulace uplatňuje na různých stupních chování. Další analýzu naší problematiky opřeme o fakt, že ve vývoji živočichů se už na raných jeho stupních začíná objevovat a uplatňovat nervová soustava jako orgán chování. Omezíme se

dále jen na základní otázky činnosti trubicovité nervové soustavy s centrálním a periferním systémem, jíž se vyznačují pouze obratlovci. Nebudeme přirozeně zacházet do žádných podrobností nervové soustavy, nýbrž všimneme si opět jen hlavních principů její činnosti.

Počínaje Descartesem a zejména Prochaskou je za základní funkční element činnosti nervového systému jako celku považován reflex. V celém dalším výkladu budeme hovořit jen o nervové činnosti, čímž budeme vždy rozumět činnost nervového systému jako celku. Chápeme-li reflex jako základní funkční element nervové činnosti, pak tím netvrdíme, že každé chování je založeno jen na reflexu, ani že reflex je funkční složkou každého chování. Tuto otázku musíme prozatím ponechat otevřenou. Rovněž nemůžeme tvrdit, že reflex je funkční složkou jen chování. Bykov bohatými pokusy prokázal, že činnost mnoha vnitřních orgánů je též řízena mechanismem reflexu. Činnost vnitřních orgánů však nezahrnujeme do chování. Nelze proto ztotožňovat nervovou činnost a chování. Nervová činnost je širší oblast jevů než chování, které je pouze jejím specifickým případem. Ve smyslu závěrů, k nimž jsme došli v kapitole 2, je chování pouze takovou nervovou činností, která znamená komplexní (molární) reagování živočicha na určitou situaci.

Klademe-li si otázku vnitřních zákonitostí, struktury či mechanismu chování, pak si tím klademe otázku, zda každý konkrétní případ chování (např. prchání živočicha před nepřítelem, pláč dítěte při bolesti nebo hladu apod.) má tutéž základní strukturu, zda každý konkrétní případ chování se vyznačuje tímž vnitřním mechanismem, anebo zda takový obecný mechanismus předpokládat nelze.

Současné vědy o chování prozatím nemají k dispozici taková nesporná fakta, která by umožňovala přesné a nesporné poznání takového mechanismu. Současná fyziologie nervového systému i psychologická analýza subjektivní zkušenosti mají však k dispozici řadu faktů, která nám dovolují dedukovat určité závěry. Tak pomocí dedukce můžeme konstruovat aspoň výchozí hypotetický model takového mechanismu. Konstrukcí takového modelu už ovšem opouštíme pevnou půdu faktů a vstupujeme do oblasti hypotézy.

Vyjděme z běžného empirického faktu; má-li živočich hlad, chová se tak, aby nějak získal potravu a aby se nasytil. Nebudeme zde připomínat známá fyziologická fakta o hladu. Fyziologové nervové činnosti se dále

obecně shodují v závěru, že veškerá činnost živého organismu s rozvinutou nervovou soustavou je regulována činností této soustavy tak, že nervový proces podráždění, vznikající na určitém místě v těle (v různých receptorech), je převáděn synaptickými spoji do jiných buněk a center, až složitými sítěmi spojů pronikne do různých efektorních center a nakonec k efektorům, pro něž funguje jako spouštěcí mechanismus jejich činnosti (jako stimulátor této činnosti).

Nebudeme se však pokoušet o konstrukci nějakého fyziologického schématu. Pokusíme se pouze o naznačení funkčních vztahů mezi základními články takového procesu.

Hlad je určitou poruchou vnitřní rovnováhy organismu (porušením rovnováhy mezi asimilací a disimilací). Má-li být porucha vnitřní rovnováhy odstraněna, pak především musí být nějakým ústrojím zaregistrována. Porucha rovnováhy je proto nutně podnětem pro určité interoreceptory, jejichž podráždění proniká aferentními drahami od místa poruchy do příslušného receptorního centra a v něm dochází k registraci, percepci vnitřního stavu. Tato část celého procesu může však probíhat také tak, že příslušné recepční centrum plynule (kontinuitně) registruje úroveň příslušného vnitřního stavu. Jakmile tato registrace dosáhne určité hodnoty, pak podráždění z interorecepčního centra proniká po dalších drahách do různých dalších center, a to jednak do centra různých exteroceptorů (zrakového, chuťového, čichového), jednak do center různých efektorů (především do centra motorického, ale pravděpodobně i do center různých vnitřních orgánů, v. např. sbíhání slin při hladu).

Převedení podráždění do center efektorů, především do centra motorického, je stimulací efektorů, která znamená buď přímo jejich činnost (živočich se začne pohybovat, vyhledávat potravu), anebo jejich mobilizaci k činnosti (stav pohotovosti, např. živočich číhá na kořist). Převedení podráždění do center exteroceptorů vede jednak k jejich určité činnosti (pozorování, naslouchání, větření), jednak ke zvýšení jejich citlivosti.

Vysvětlení této první části celého procesu naráží na řadu nezodpovězených otázek. Především je to otázka samotné existence a lokalizace interorecepčního centra. Nelze prozatím rozhodnout, zda faktický vnitřní stav je registrován v první instanci nějakým specifickým interorecepčním centrem, anebo zda je registrován přímo některým exterocepčním centrem (např. chuťovým v případě hladu). Určitá empirická fakta (např.

rozdíl mezi tím, nač má člověk chuť, co mu chutná, a tím, co mu prospívá či škodí) mluví ve prospěch předpokladu o zvláštním interorecepčním „centru“, které je první instancí registrace vnitřního stavu. V takovém případě pak prozatím nelze rozhodovat o tom, zda efektní a další recepční centra jsou stimulována přímo tímto interorecepčním centrem, anebo zda jsou stimulována teprve prostřednictvím dalších recepčních center (např. chuťového). Exterorecepční centra, zapojená do procesu, musíme proto rozlišit (vzhledem k danému procesu) na primární (např. chuťové, čichové, v obr. 2 centra I) a na sekundární (centra II, např. zrakové, sluchové). Primární centra jsou mnohem těsněji spjata s biotickou hodnotou procesu (chuť, vůně jídla při hladu) než činnost sekundárních (zrakové, sluchové vnímání potravy).

Dosud velmi náročné je řešení otázky, jaké povahy je ono „převádění podráždění“ z interorecepčního centra do nadřazených center (primárních i sekundárních), která jsou právě vlivem interorecepce „mobilizována k činnosti“, čili ocítají se ve stavu zvýšené dráždivosti (citlivosti), jejíž podstata zůstává prozatím neobjasněna.

I. P. Pavlov se na mnoha místech svých analýz vyjadřoval tak, že podkoří je stálým zdrojem energie pro mozkovou kůru. A. A. Uchtomskij (1925, 1926) se vyjadřuje o dráždivosti jako o rozhodujícím faktoru vztahů mezi různými centry a upozorňuje na principiální rozdíl mezi úrovní dráždivosti a úrovní podráždění. Podle Uchtomského právě úroveň dráždivosti rozhoduje o vzniku a činnosti dominantního centra (dominanty), které ovlivňuje současnou činnost všech dalších center. Je proto pravděpodobné, že k zvýšení dráždivosti určitého centra dochází právě převodem podráždění z centra interorecepčního tak, jak jsme to naznačili v předchozích odstavcích.

Tuto interpretaci podporuje také běžná subjektivní empirie. Každý, kdo prožil období vážného hladu, ví, jak hlad působí skoro na všechny smysly a jak vysoce je dovede vydráždit. Velmi výrazným příkladem jiného druhu je fakt sexuální dráždivosti a jejího působení na celé chování a na smysly.

Intenzivní pozorování, naslouchání, větření apod., k němuž dochází účinkem vnitřní stimulace, není ovšem činností receptorů ve vlastním smyslu. Je to opět činnost svalů, které jsou jejich funkční složkou. Přitom však asi nelze říci, že tu vůbec nedochází k ovlivnění také vlastní činnosti exteroreceptorů. Vidění téže situace, slyšení týchž zvuků může mít za různých vnitřních podmínek velmi různou úroveň. Tomu nasvědčuje běžná subjektivní empirie, kdy člověk je vůči něčemu „slepý, hluchý“ („strach má velké oči“). Je tu proto nutno obdivovat hloubku lidské intuice, jestliže lidé už v dávné minulosti dovedli rozlišit vidění a dívání, slyšení a poslouchání apod.

Převedení podráždění z interorecepčního centra do center různých analyzátorů a efektorních center je však pouze přípravnou fází celého případu chování. Pro jeho objasnění má klíčový význam otázka, jak probíhá jeho další část. Uvažujeme o možných alternativách.

První z nich by se vyznačovala tím, že u živočicha ještě neexistuje žádná schopnost rozlišit „na dálku“, co potrava je a co není. Jako příklad zde můžeme vzít chování pavouka, který číhá v rohu své pavučiny a na každé její chvění se vrhá do ohniska tohoto chvění. Jeho chování dosahuje ovšem svého cíle jenom tehdy, jestliže v pavučině najde svou kořist. Je-li pavučina rozechvěna uměle, zůstává chování pavouka bezvýsledné, a to i tehdy, jestliže pavučina je mnohokrát po sobě rozechvěna „naprázdno“, pavouk se však stále vrhá do jejího středu.

To je však příklad toho chování, které je už od doby Morganovy a Thorndikovy známo pod názvem *zkoušení a omyly* (zkouška či pokus a omyl, TAE — trial and error). Jeho krajní příklad bychom mohli charakterizovat tak, že živočich zkouší „téměř všechno“, co se namane v akčním rádiu (v „zorném poli“) exteroreceptorů; to, co není potravou, odvrhne a podržuje pouze to, co skutečně potravou je. Toto chování probíhá tak dlouho, až je počáteční faktický a nežádoucí stav odstraněn (porušená rovnováha je vyrovnána) a je dosaženo nového, cílového, žádoucího stavu.

Uvedený příklad s pavoukem je příkladem velmi jednoduchého, přitom však právě v této jednoduchosti velmi názorného, skoro „čistého“ chování zkouškami a omyly. U obratlovců se s tak jednoduchými případy zkoušek a omylů už nesetkáváme. Stačí pozorovat slepici při hledání potravy. Její hrabání a zobání je rovněž většinou neúspěšné. Slepice však už neklove zcela nahodile, „bezplánovitě“. Její klování je řízeno určitým výběrem.

Všimněme si např. chování lišky, která číhá na nějakou kořist. V tomto svém chování reaguje jen na značně úzký okruh jevů. Slétne-li v její blízkosti na zem např. kos, který si tam hledá zase svou potravu, ihned reaguje znehybněním a vrhne se na něj v nejvhodnějším okamžiku. Její další chování je pak určováno tím, zda se kořisti zmocní, či nikoliv. Jestliže ano, pak ji svým způsobem požírá, a jestliže se tím nasytí, od dalšího lovu dočasně upouští. Jestliže nikoliv, pak loví dále. Liška tedy nereaguje nahodile na cokoliv, nýbrž jen na taková menší zvířata, jichž je

schopna se zmocnit. Jiné jevy (pokud to nejsou její nepřátelé) zůstávají pro ni podněty indiferentními, na ně nijak neraguje.

Chování lišky vůči kořisti a chování psa v Pavlovově laboratoři (např. jeho reagování potravovým reflexem na světlo žárovky) je zřejmě též podstaty. Jediný rozdíl je zde možno vidět v tom, že v chování lišky se uplatňuje také instrumentální zpevnění (jako u Skinnera, Protopopova, Klüvera), které u pokusného psa v Pavlovově laboratoři uplatněno nebylo. Soustavně bylo uplatňováno v pokusech A. V. Protopopova a jeho spolupracovníků (viz PROTOPOPOV, 1950). Je to chování, které podle Pavlovova nazýváme podmíněným reflexem (*podmíněné reagování*).

Abychom si celý výklad usnadnili, omezíme se napřed na onu první alternativu (např. chování pavouka). Představme si chování živočicha (např. mláděte), které má hlad, prozatím však vůbec nedovede rozeznat, co je a co není potrava. Hlad jako určitý vnitřní stav je podnětovou situací pro specifické interoreceptory. Jejich podráždění proniká od místa poruchy do specifického interorecepčního, řekněme „potravového“ centra. Z tohoto centra pak podráždění proniká jednak do primárních (chuťového) a sekundárních (zrakového, sluchového) exterocepčních center (v obr. 2a jsou to centra I a II), jednak do center různých efektorů (motorického, do center vnitřních orgánů, opět centra I a II). Tímto podrážděním se obojí centra ocítají ve stavu zvýšené citlivosti a pohotovosti (zvýšená citlivost zraku, sluchu, po případě i motorického centra), anebo začínají přímo pracovat (pozorování, větření, pohyb). Protože živočich ještě nedovede rozeznat, co je či není potrava, zkouší všechno, s čím se setká. Jeho chování probíhá tedy na úrovni univerzálního zkoušení a omylů. Zkouška spočívá v tom, že živočich třeba pohltí vše, co se pohltnout dá.

Připusťme, že např. pohltí nějakou látku, která není potravou. Látka se dostane do těla, v němž má být zpracována, zkonsumována. Výsledek tohoto zpracování látky v těle je však hned registrován interorecepčním centrem („potravovým“), v němž takto zpětnou vazbou dochází k registraci toho, co se děje ve vnitřní organizaci těla. Jestliže toto „potravové“ centrum nemůže zaregistrovat žádné zlepšení vnitřního stavu (porušené rovnováhy), je látka vyvržena hned z těla ven. Zkouška byla chybná (omyl), dochází k další zkoušce atd.

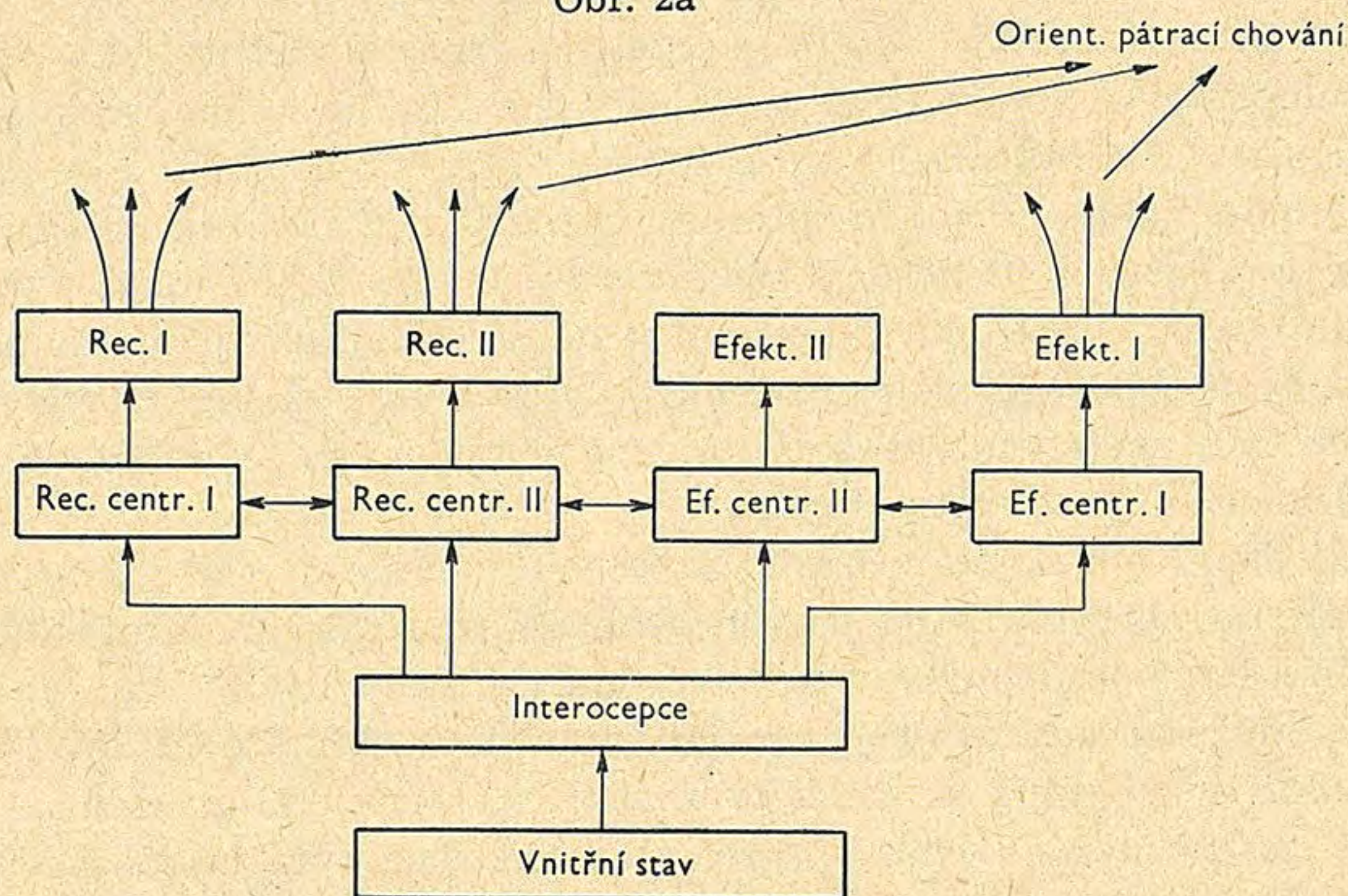
Představme si trochu jinou situaci. Živočich pohltí nějakou látku, která je potravou. Potravové centrum zpětnou vazbou zaregistruje tedy určité

zlepšení vnitřního stavu, je to však zlepšení nedostatečné, porušená rovnováha ještě není vyrovnána. Proto živočich opět zkouší dále a tak dlouho, až interorecepční centrum může zaznamenat „úplné“ nastolení vnitřní rovnováhy, a tím také končí zkouška a celý konkrétní případ chování, protože cíle je dosaženo.

Nyní můžeme také přesněji zdůvodnit rozlišení exterorecepčních center I a II. Obecná zkušenost nám ukazuje, že ono zkoušení předmětu či látky neprobíhá tak, že by živočich látku hned pohlcoval a při omylu že by ji z těla hned vyvrhoval. Zkouška proběhne na úrovni chuti a čichu. Zrakem ani sluchem často nelze rozpoznat, zda nějaká látka je potravou, či nikoliv. Takové rozpoznání je možné až pomocí chuťového a čichového analyzátoru. Právě proto jsme jejich centra označili jako centra I, zatímco u zraku a sluchu hovoříme o centrech II.

Jestliže však zkouška proběhne už na úrovni chuti a čichu, jak je výsledek takové zkoušky registrován interorecepčním centrem? Na to je možno odpovědět tak, že zkouška chutí je mikrozkouškou v celém svém rozsahu. Ochutnáním látky se do těla dostane jen její napatrná částice, avšak i její účinek je interorecepčním centrem zaregistrován, a podle

Obr. 2a

Orientační pátrací chování (subjekt bez paměti)

výsledku zkoušky pak probíhá další chování živočicha. S jiným přijatelným vysvětlením zkoušky na úrovni chuti a čichu se setkáme o něco později.

Obr. 2a znázorňuje schéma chování navozeného jen vnitřním stavem organismu, chování zkoušením a omyly. Je však nutno připomenout, že ani toto ani žádné následující schéma nelze pokládat za schéma fyziologické. Je třeba úzkostlivě brát v úvahu všechny nezodpovězené otázky o nichž jsme hovořili o něco výše. V schématu na obr. 2 jsou jen v nejhrubší globálnosti naznačeny základní články („přepojovací stanice“ procesu a možné vztahy mezi nimi, přičemž u introrecepčního „centra“ a u naznačených spojů mezi centry by měly být vyznačeny velmi silné otazníky. Abstraktní fyziologické schéma by zřejmě muselo být mnohem obsáhlejší. Dosavadní fakta fyziologická i empirická fakta psychologická však naznačují, že i při vší hrubosti a fragmentárnosti toto schéma zachycuje základní články procesu a proto s ním můžeme pracovat jako s výchozí pracovní hypotézou. K použití takového schématu jsme oprávněni potud, pokud jím dovedeme úplněji a uspokojivěji vysvětlit velmi rozmanité konkrétní případy chování.

Jedním z hlavních klíčů k pochopení každého chování je vysvětlení toho článku, který v našem modelu chápeme obecně jako registraci vnitřního stavu (introreceptci). Jeho vysvětlení je však prozatím i pro fyziologii velmi obtížné, protože samotný přístup k němu a jeho zjišťování předpokládají mnohem přesněji modely, než jaké má současná fyziologie k dispozici. Současný výklad chování se proto musí vyrovnávat s velmi tíživou mezerou: o jednom z nejdůležitějších jeho článků toho dosud víme žalostně málo. Chceme-li přesto ve výkladu chování dospět k nějakému ucelenému obrazu, musíme si vypomoci jednak dedukcí, jednak běžnou subjektivní zkušeností.

Z hlediska fyziologie prozatím skoro nic nevíme o tom, v kterém místě centrálního nervstva a po jakých drahách k registraci vnitřního stavu dochází. Pomocí dedukce i pomocí vlastní subjektivní zkušenosti však přesto můžeme zdůraznit jednu její důležitou charakteristiku. V *registraci vnitřního stavu je důležitá registrace rozdílu mezi stavem žádoucím a stavem nežádoucím*. Tím se tato registrace výrazně liší od prostého vnímání vnějšího světa. Vnímáme-li strom, hučení větru apod., vnímáme tím určitý jev v jeho objektivní předmětnosti, tj. vnímáme jej jako jev

existující mimo nás a nezávisle na nás. Registrace vnitřního stavu však znamená vždy vnímání určitého subjektivního faktu, že nám něco chybí (nebo nechybí). Znamená vnímání určité odchylky od žádoucího stavu. Příklad hladu to ukazuje velmi přesvědčivě. Vnímání hladu znamená vždy vnímání *různě velikého* hladu. A právě tato jeho velikost je velikostí odchylky nežádoucího stavu od stavu žádoucího.

Registrace vnitřního stavu je tedy relací a proto musíme předpokládat, že obsahuje oba její články. V registraci vnitřního stavu je v nějaké podobě obsažen stav žádoucí i stav nežádoucí. Takové dva stavy jsou vzájemně neslučitelné. Registrace vnitřního stavu má proto povahu určitého napětí, rozporu, a právě proto to není pouhé „neangažované“ zobrazení jevu jako je např. vnímání stromu apod. Vnímání vnitřního stavu je naopak dynamické povahy: je to rozhodující dynamický faktor každého chování.

Z toho, co jsme dosud řekli o registraci vnitřního stavu (o interorecepci), plyne, že je to zvláštní případ recepce (autorecepce). Z hlediska zážitku je to *cítění* (hladu, žízně, únavy apod.), nebo také *pocit* (*pocitování*). Na rozdíl od bohaté obsažnosti a strukturnosti např. zrakových, sluchových vjemů je cítění obsahově velmi chudé, vyznačuje se však určitým stupněm libosti-nelibosti, která je u exterorecepce zase velmi často redukována na nulu. Právě tato okolnost měla zřejmě za následek, že v běžné mluvě i psychologicky se vyjadřujeme tak, že strom, zvuk, drsnost atd. vnímáme, ale bolest, hlad, žízeň atd. cítíme, pocítujeme.

Toto rozlišení by mohlo vést k závěru, že interorecepce je pouze cítěním. To však není správné, protože cítění se velmi často objevuje i u exterorepce a u mnoha dalších dějů. Jestliže interorecepci přesto nazýváme cítěním, pak je to oprávněno pouze potud, že věcný obsah interorecepce je často zcela překrýván cítěním libosti-nelibosti, takže v zážitku se nám interorecepce jeví především jako stupeň libosti-nelibosti. Podrobněji o těchto otázkách budeme hovořit v samostatné kapitole.

Vraťme se na chvíli k našemu příkladu s hladem. Cítění (vnímání) hladu (nebo žízně, bolesti, nevolnosti, únavy apod.) obsahuje jednak cítění faktického nežádoucího stavu (velikosti hladu) jako určitého nedostatku, jednak obsahuje také moment opačný, stav žádoucí, nasycení. Subjektivní zkušenost nám ukazuje, že žádoucí stav může existovat v člověku i jako velmi živá představa určitého jídla. Vznik takové před-

stavy si objasníme o něco později. Prozatím nám jde jen o zdůraznění toho, že v registraci vnitřního stavu jsou určitým způsobem obsaženy oba články relace, že v ní jsou určitým způsobem obsaženy oba neslučitelné stavy. V daném příkladu s hladem nežádoucí stav (nedostatek určitých látek v těle, hlad) existuje jako *stav faktický*, žádoucí stav, nasycení, popřípadě nasycení určitým jídlem, existuje jako stav budoucí, potenciální, nebo přesněji jako *stav anticipovaný*.

O něco výše jsme uvedli, že rozpor (neslučitelnost) čili *diskrepance těchto dvou stavů* je *rozhodujícím faktorem chování*. Žádoucí a nežádoucí stav však ve stimulaci chování sehrávají různou úlohu. Jeho *primárním podnětem* je *nežádoucí stav*, zatímco *žádoucí stav* je *cílem chování*. Cíl však může vzniknout jen ve vztahu k nějakému nedostatku, k nějakému nežádoucímu stavu. *Žádoucí a nežádoucí stav lze proto pochopit jen z hlediska jejich vztahu*. Mimo tento vztah ani jeden, ani druhý stav nemohou existovat. Právě tato jejich relativnost je příčinou potíží se správným jejich chápáním. Cíl chování i jeho bezprostřední podnět jsou spolu tak těsně spjaty, že je často nedovedeme rozlišit, a proto je často zaměňujeme.

V příkladu s hladem se nám vznik faktického nežádoucího stavu (nedostatek určitých látek v těle, porušení vnitřní rovnováhy) a jeho registrace jeví jako přirozený a srozumitelný aspoň z hlediska abstraktních funkčních vztahů. I když neznáme fyziologický mechanismus ani místo tohoto dílčího procesu, jeho obecné schéma a funkce je z hlediska racionálního (z hlediska příčinné souvislosti) skoro nutným předpokladem pro uspokojivý výsledek chování. Máme-li celé chování chápat jako nepřetržitý sled příčin a následků, pak prozatím nenacházíme žádné uspokojivější vysvětlení účelnosti chování.

Mnohem složitější je tu však otázka potenciálního žádoucího stavu. O něco výše jsme uvedli, že cítění hladu obsahuje jednak cítění faktického nedostatku, jednak určité cítění budoucího nasycení, a že tento potenciální stav může existovat a fungovat i jako velmi živá představa určitého konkrétního jídla. Stojíme proto před otázkou, odkud se bere tato představa cíle a jakou má funkci. Proto se nyní pokusíme o zodpovězení také této otázky.

Při rozboru konkrétního případu chování na předchozích stránkách jsme vyslovili další předpoklad, že interorecepční centrum, registrující

vnitřní stav, stimuluje jednak další recepční centra (zrakové, sluchové, čichové, chuťové, centra I a II v obr. 2), jednak centra efektorní (motorické, centra různých orgánů, opět centra I a II v obr. 2). Inervace těchto recepčních i efektorních center znamená, že všechny příslušné receptory a efektory jsou mobilizovány k zvláštní činnosti, která se navenek projevuje jako orientačně pátrací chování, které probíhá jako zkoušení a omyly.

Obr. 2b

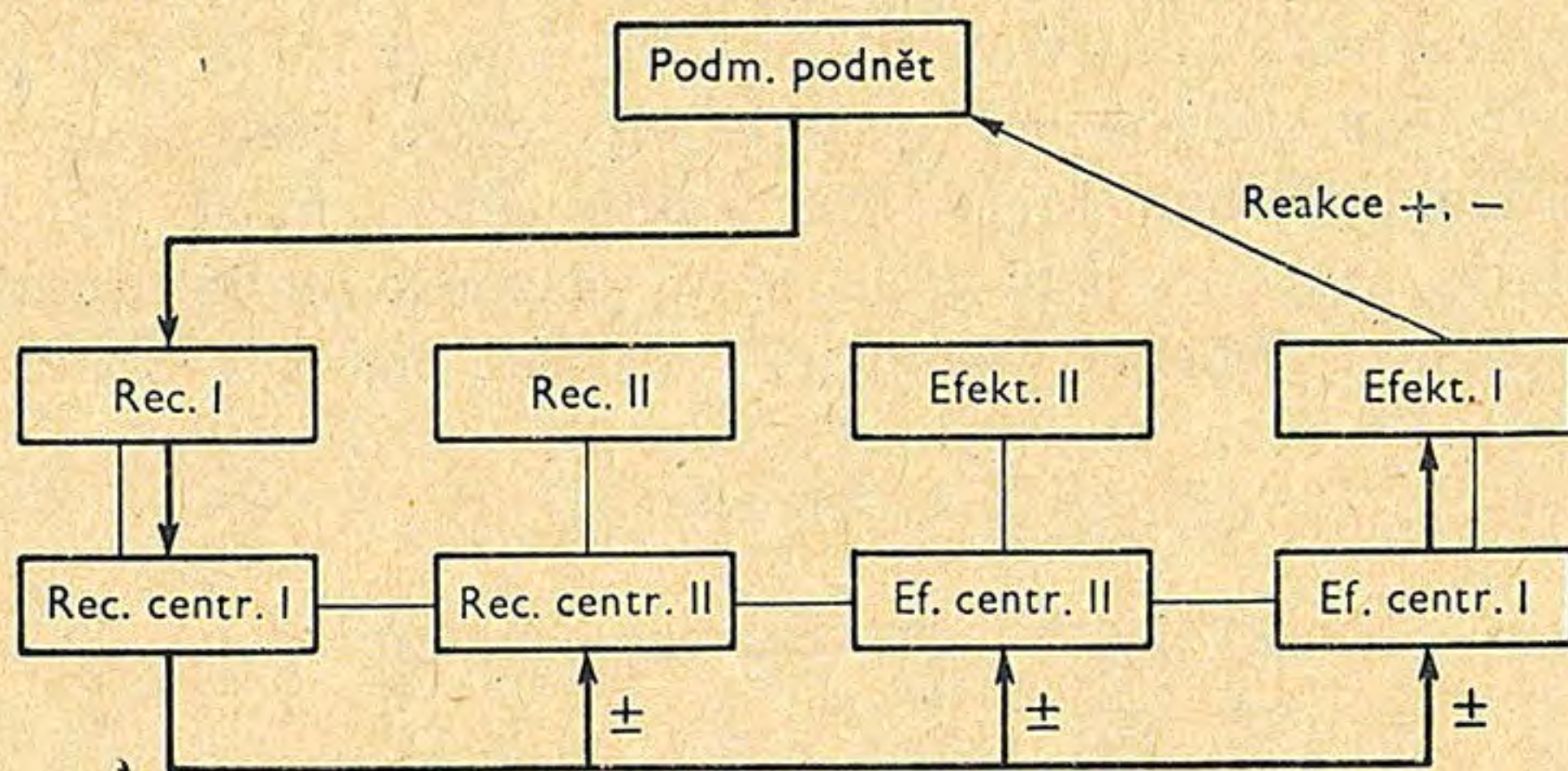

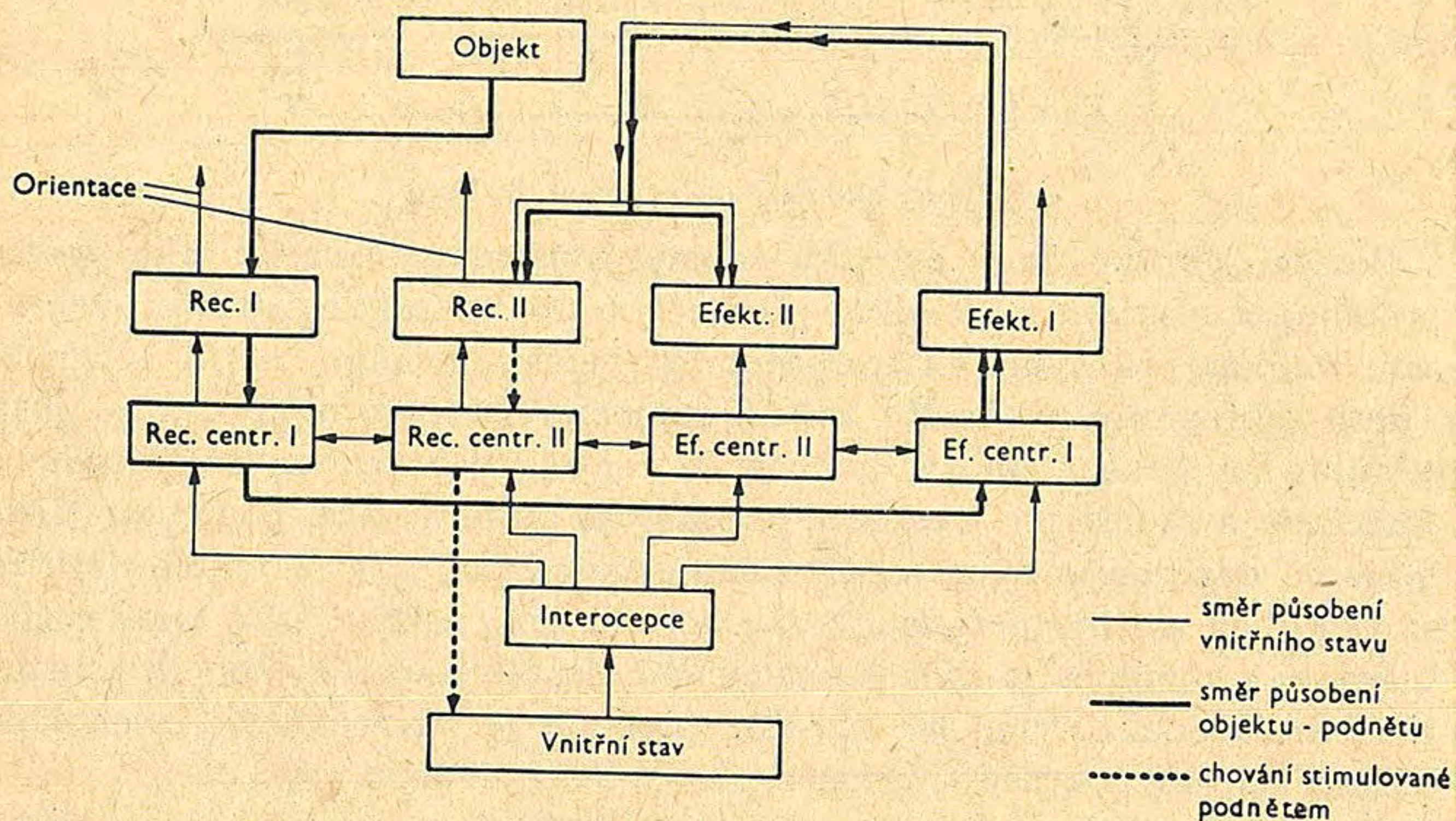
Schéma zkoušky (se zpětnou vazbou)

Pomocí obrázku 2b si zkoušku a omyl můžeme představit jako proces probíhající v kruhu. Libovolný předmět je především registrován (zobrazen, vnímán) různými exteroceptory (okem, uchem, nosní sliznicí). Tímto zobrazením předmětu a jeho spojením s efektorními centry jsou stimulovány také efekторы. Dochází k reakci, organismus se předmětu zmocňuje a zkouší jej. Obsahem zkoušky je zjištění, zda použitím předmětu se odstraňuje nebo aspoň snižuje nežádoucí stav či nikoli. Jestliže se zkouškou snižuje nežádoucí stav, je toto jeho snížení také hned registrováno, a předmět je dále konzumován. Jestliže se zkouškou na existujícím nežádoucím stavu nic nemění, předmět je odvrhován, a orientačně pátrací chování pokračuje, živočich zkouší další předmět atd.

Chceme-li nyní pochopit podmíněné chování na nějaký potenciální, budoucí, stav, který ještě nenastal, pak v tomto systému musíme předpokládat další důležitý faktor. Je to *paměť*. Musíme předpokládat, že zkouška, a to bez ohledu na svůj výsledek, zanechává ve všech příslušných

centrech určitou stopu, kterou musíme chápat jako určité a dosud neznámé biochemické a biofyzikální změny v příslušných centrech a spojkách mezi nimi. Uchování těchto změn znamená uchování určitého obrazu (představy) předmětu v příslušných recepčních centrech (např. zrakovém, chuťovém) i v centru interorecepčním. Předpokládáme proto, že živý systém si pamatuje jak obraz předmětu, tak i výsledek zkoušky s ním, tj. pamatuje si i jeho životní hodnotu. Při příštím setkání s takovým předmětem reaguje pak na něj podle poznané jeho životní hodnoty čili podle uchované, zapamatované zkušenosti. Je-li to předmět škodlivý, pak už jej nezkouší, ale vyhne se mu. Je-li to předmět prospěšný, pak se ho zmocňuje a použije ho, ovšem jen tehdy, jestliže v organismu existuje nežádoucí stav, který tímto předmětem může být odstraněn. Jestliže takový stav neexistuje, je tento předmět indiferentní, živočich na něj nereaguje. Schéma takového reagování na potenciální stav znázorňuje obrázek 3.

Obr. 3

Podmíněné reagování

Pro ilustraci takového chování můžeme výhodně použít jednoho Pavlova pokusu, jímž chtěl ověřit, jak budou psi reagovat na alkohol.

V blízkosti pokusného zvířete zazní zvonek a na to je mu přiveden do tlamy slabý roztok alkoholu, který zvíře spolkne. Účinek alkoholu se brzy dostaví. Při několikerém opakování pokusu se psi začali chovat dvojím různým způsobem. Pro některé psy byl účinek alkoholu zřejmě příjemný, a proto při zaznění zvonku reagovali oživením, očekávali svou dávku. Pro jiné psy byl účinek alkoholu naopak nepříjemný, a proto se při zaznění zvonku začali projevovat obranným reflexem, dávce alkoholu se bránili. V prvním případě zvonek navozoval výrazně apetenční chování, v druhém případě navozoval chování rejekční.

Struktura procesu je v obou případech stejná. Zvuk zvonku, chuť a vůně alkoholu, jeho účinek v těle jsou zafixovány určitou neuronovou sítí, jsou zapamatovány. Rozdíl je však v tom, že v jednom případě vzniká žádoucí, příjemný vnitřní stav, v druhém případě vzniká nežádoucí, nepříjemný stav. Jestliže zvíře při opakování pokusu slyší zvonek, začíná tím fungovat celá zafixovaná neuronová síť. Bez velkého přehánění můžeme říci, že i když alkohol ještě podán není, jeho chuť, vůně, vnitřní účinek, působí na úrovni uchované a aktualizované stopy, na úrovni určitých představ, jako představa chuťová, čichová, představa vnitřního stavu příjemného nebo nepříjemného. Celý systém začíná tedy fungovat tak, jako by už alkohol skutečně působil.

Anticipovaný stav (cítění) však vzniká zapamatováním v minulosti vzniklého stavu faktického. Na úrovni zvířecího chování anticipovaný stav jinak vzniknout vůbec nemůže, je to vždy jen zapamatování stavu, který aspoň jednou v minulosti už vznikl. Později uvidíme, že u člověka anticipovaný stav není určován jenom zapamatováním, že může vznikat i jinak.

Zapamatování opakovaného faktického stavu je tedy primární podmínkou pro vznik anticipovaného stavu. Jeho příčinou však je určitý vnější podnět. V pokuse s účinkem alkoholu na psa byl takovou příčinou zvuk zvonku. Aby však vnější podnět mohl být skutečnou příčinou anticipovaného stavu, musel být v minulosti relativně trvalou funkční složkou (signálem, podmíněným podnětem) faktického stavu a tak se stal pevnou součástí celé uchované stopy, součástí zapamatovaného faktického stavu.

Jen za těchto podmínek může být nějaký vnější činitel skutečným podnětem chování. Podnětem se však stává jen díky tomu, že navozuje určitý anticipovaný vnitřní stav, čili stává se jím díky své životní hodnotě, kterou

v sobě skrývá. Tak se konečně dostáváme k objasnění reagování na životní hodnotu podnětu, jak jsme o tom hovořili už v kapitole 2. *Životní hodnota podnětu spočívá právě ve vnitřním stavu organismu, který je výsledkem působení podnětu na organismus.*

Nyní už také pochopíme onu výběrovost (selektivnost) zkoušek, jak jsme o ní hovořili o něco výše. Výběrové chování je podmíněno právě schopností zapamatování: při různých zkouškách (často opakovaných) si živočich dovede pamatovat jak předmět v jeho věcnosti (akcidentnost podnětu), tak i jeho účinek (vzniklý faktický stav) a při dalších setkáních s ním se také podle toho k němu chová.

V celém chování můžeme proto rozlišit *dva základní případy chování. V jednom případě je chování stimulováno faktickým nežádoucím stavem a jeho cílem je dosažení stavu žádoucího. Jako příklad můžeme uvést chování hladového živočicha, který vyhledává potravu (chování apetanční). V jiných případech je chování stimulováno anticipovaným nežádoucím stavem a jeho cílem je uchování faktického stavu, který se v této relaci stává žádoucím. Takové je chování živočicha prchajícího před nepřítelem (chování rejekční). Obraz těchto vztahů můžeme znázornit jednoduchým schématem:*

faktický stav (cítění) $\begin{cases} \text{nežádoucí} \rightarrow \text{anticipovaný stav} \rightarrow \text{žádoucí} \rightarrow \text{apetenční chování} \\ \text{žádoucí} \leftarrow \text{anticipovaný stav} \rightarrow \text{nežádoucí} \rightarrow \text{rejekční chování} \end{cases}$

Kdybychom provedli analýzu mnoha různých konkrétních případů chování, pak bychom zjistili, že každé konkrétní chování odpovídá naznačenému schématu buď apetenčního nebo rejekčního chování.

Obecné schéma konkrétního chování, o něž jsme se pokusili v této kapitole, má svůj vzor v Anochinově schématu podmíněného reflexu a částečně i v Bernštejnových modelech aktivní činnosti (pohybu) (K. P. Anochin 1955, 1957, 1966, N. A. Bernštejn 1957, 1961). Významnou oporu pro ně nacházíme také v současné kybernetice, především v pojmu zpětné vazby. Ani Anochinův pojem akceptoru činnosti a zpětné aferentace, ani kybernetický pojem zpětné vazby však samy o sobě nestačí na vysvětlení chování na potencionální budoucí stav. Naše schéma jde proto o něco dále. Na rozdíl od Anochina, registraci vnitřního stavu (interorecepční centra) nechápeme jen jako akceptora činnosti, nýbrž jako „centrum“, které registruje faktický nebo potencionální vnitřní stav bez ohledu na činnost subjektu. Jak jsme viděli, registrace vnitřního stavu činnost subjektu (jeho chování) teprve navozuje. Navo-

zeným chováním dochází pak (při zkouškách) k různým změnám vnitřního stavu, které jsou opět registrovány. V takovém případě nejde proto o registraci činnosti, nýbrž o registraci jejího výsledku (změny vnitřního stavu).

Činnost svalů i vnitřních orgánů je ovšem také registrována. K této registraci však dochází v jiných centrech, o nichž pak můžeme hovořit jako o akceptorech činnosti. O této další složce chování však budeme hovořit později.

Vedle chování apetenčního a rejekčního jsme však už v kapitole 3 o determinaci chování rozlišili také chování orientačně pátrací, indiferentní a expresivní. Orientačně pátrací chování je součástí apetenčního chování. Je to ono stadium zkoušek a omylů, kdy cíl chování je značně obecný (živočich shání něco k ukojení hladu). Je zřejmé, že v orientačně pátracím chování je stále dána možnost zvratu v chování rejekční, jestliže živočich narazí na objekt, který se ukáže jako destruktivní (navozuje nelibost). Indiferentní chování pak je možno chápat jako hraniční případ rejekčního chování: indiferentní vnější činitel je sice odmítán jako neúčinný, nenavozuje však ani útok, ani útěk. Je to činitel, který nic nedává, avšak také ničím neškodí.

V předchozí analýze jsme však museli dále rozlišit chování cílové a chování bez cíle (pláč, smích). Toto rozlišení prozatím pouze konstatujeme. O jeho objasnění se pokusíme v samostatné kapitole, až si vytvoříme podmínky pro pochopení expresivního chování (bez cíle). Vše co jsme si v této kapitole řekli o chování, se týká jen chování cílového.

Zjistili jsme, že cílové chování je navozováno především registrací vnitřního stavu nežádoucího (faktického, anticipovaného). *Nežádoucí vnitřní stav* (nelibost) je proto *vnitřním podnětem chování*, jehož cílem je *stav žádoucí*.

Cíle však lze dosáhnout jedině tím, že se živočich zmocňuje nějakého vnějšího předmětu nebo látky, nebo vyhledává situaci, která umožňuje vznik libosti jako žádoucího stavu. Lze ho tedy dosáhnout především tak, že živočich nějak reaguje na různé vnější jevy a situace. Ty proto fungují jako *vnější podněty* chování. V apetenčním chování se jich zmocňuje, v rejekčním chování se proti nim brání. Vnější podněty stimulují chování jednak svou akcidentností (optickými, olfaktorickými kvalitami jako podmíněnými podněty), především však svou životní hodnotou, která je v nich skrytě obsažena (nepodmíněný podnět ve vlastním smyslu slova) a kterou už živočich někdy dříve poznal (pocítil) a pamatuje si ji. *Vnější*

podnět proto konkretizuje cíl a tím také konkretizuje celé chování. Pokud liška slídí po něčem, čím by ukojila hlad, je to pouze orientačně pátrací chování s velmi obecným cílem. Jakmile však spatří ptáka, který v její blízkosti usedne na zem, pak se její chování okamžitě zcela konkretizuje, nabývá konkrétního cíle. Jestliže spatří mladého zajíce, konkretizuje se její chování jiným způsobem.

Zde však vzniká nebezpečí nesprávného ztotožnění cíle a podnětu, které se skoro vnucuje. Konkretizace chování a jeho cíle vnějším podnětem svádí k závěru, že cílem chování se stává právě působící vnější podnět (pták, zajíc v chování lišky). Je zřejmě nutné brát v úvahu existenci vnějšího cíle, je však také nutno rozlišit *vnější a vnitřní cíl*. *Vnějším cílem* je pouze *životní hodnota* vnějšího podnětu působícího *in concreto*. Tak však je v subjektu zobrazována jen jako anticipované cítění, tj. jako aktualizace minulé zkušenosti (uchovaných stop). Minulá zkušenost je aktualizována prostřednictvím akcidentnosti vnějšího podnětu, tj. je aktualizována jeho optickými, akustickými, olfaktorickými kvalitami, které tu fungují jako podmíněné podněty, signály jeho životní hodnoty (anticipované libosti). Konkrétní podoba vnějšího objektu je proto pouze podnětem, nikoliv však cílem (vnějším). Tím může být pouze jeho životní hodnota, která je v subjektu zobrazována jen zprostředkovaně jako anticipované cítění.

Rozdíl mezi podnětem a cílem chování je velmi výrazný právě v Pavlovových pokusech s podmiňováním, v nichž bylo použito umělých podmíněných podnětů. Jestliže pes při rozsvícení žárovky reaguje apetenčně, pak cílem chování není žárovka, nýbrž stav, který vznikne následujícím požitím potravy či dávky alkoholu, zatímco žárovka tu působí jako podnět.

V současné psychologické literatuře existuje veliké množství prací o motivaci chování (v. Homola 1969). Už na tomto místě se nám proto vnucuje otázka jaký je rozdíl mezi *stimulací a motivací* chování. Protože tomuto problému chceme věnovat samostatnou kapitolu (kap. 13), omezíme se na tomto místě jen na tuto poznámku.

Téměř všichni teoretikové motivace se shodují v tom, že *motiv* chápou jako určitý *vnitřní stav* živého systému. Určitou výjimku zde tvoří pouze ortodoxní behavioristé, pro něž je vnější podnět (S, stimulus) jediným objektivně zjistitelným faktorem chování, a proto se u nich rozdíl mezi

stimulací a motivací stírá. Se všemi ostatními teoretiky motivace se však lze shodnout v tom, že *motivací budeme rozumět právě určitý vnitřní stav organismu a podnětem budeme rozumět jen vnějšího činitele, který konkretizuje cíl chování a tím determinuje další jeho průběh.* Při podrobnější analýze problému v kapitole 13 však uvidíme, že i toto rozlišení motivace a stimulace za určitých okolností naráží na komplikace.

Naznačený hypotetický model vnitřního mechanismu chování doplňuje a zpřesňuje závěry, k nimž jsme došli už v kapitole 3. Její hlavní závěr obsahoval tvrzení, že primárním (nepodmíněným) podnětem je životní hodnota vnějšího činitele působícího jako podnět, zatímco jeho konkrétní podoba (jeho předmětnost, věcnost) působí jen jako signál (podmíněný, akcidentní podnět) hodnoty, která je v něm ukryta. Působení vnějšího činitele jako podnětu je však zcela závislé na tom, zda využití životní hodnoty v něm obsažené je momentálně, aktuálně pro organismus nutné, potřebné, či nikoliv. Dále jsme poznali, že její možné využití (reagování na vnější podnět) je závislé na tom, zda živočich s takovým vnějším činitelem už učinil nějakou zkušenost a zda tato zkušenost je uchována, pamatována. Také životní hodnota jevu může jako primární, nepodmíněný podnět působit, tj. může stimulovat chování jen v závislosti na vnitřním stavu organismu, který je rozhodujícím faktorem celého chování a který podle teoretiků motivace můžeme chápat jako jeho *motiv*.

Naznačený model vnitřního mechanismu chování má velkou výhodu v tom, že podstatně mění celkový pohled na živočišné reagování a jeho výklad. Z hlediska tohoto modelu živočich už není pouhý stroj, jehož chování je zcela determinováno jen vnějšími podněty. Model nám naopak ukazuje živou bytost jako systém, jehož celé chování je determinováno jen jeho vlastními, vnitřními poměry. Jen ty rozhodují o tom, zda a jak bude tento systém reagovat na ten či onen vnější podnět. Tak lze mnohem uspokojivěji vysvětlit spontánní a záměrné chování, jeho výběrovost a chceme-li, i jeho svobodu. Podrobněji se k těmto otázkám vrátíme ještě v kapitole o motivaci, chtění a vůli (kap. 13).

Druhým klíčovým článkem chování je zobrazování, poznávání vnějšího světa. Analýza zkoušení a omylů, jak jsme ji provedli na předchozích stránkách, ukazuje tuto závislost:

Úspěch orientačně pátracího chování závisí na tom, jak přesně dovede subjekt rozpoznávat různé jevy vnějšího světa a jak přesně a trvale se

v jeho paměti ukládají obrazy těchto jevů. Čím dokonalejší je rozpoznávání vnějšího světa a čím dokonalejší je paměť organismu, tím hospodárnější je jeho orientačně pátrací chování. Jestliže neúspěšná zkouška je dostatečně pamětí uchována, pak v žádném dalším konkrétním chování už není opakována. Živočich zkouší jenom předměty, které předtím ještě nikdy nezkoušel. Jestliže každá další neúspěšná zkouška je opět pamětí dostatečně fixována, pak se chování stává stále více výběrovým: v každém dalším konkrétním chování se živočich soustřeďuje na stále užší okruh předmětů, tj. především na ty předměty, které mohou odstranit nežádoucí stav, a ignoruje předměty, které nežádoucí stav odstranit nedovedou.

Rozpoznávání předmětů a jejich zapamatování jsou tedy další vnitřní složky chování. Je to jeho poznávací čili kognitivní složka. Zatímco *kognitivní složka* určuje integritu a cíl konkrétního chování, *kognitivní složka* určuje jeho obsah a průběh. V dalším výkladu si proto podrobněji všimneme každé složky zvláště.

10

O obraz světa (poznání) a jeho funkce v chování

Hájení a prodlužování života je závislé na víceméně pravidelném přísunu vnějších životních zdrojů (apeteční chování) a na obraně proti činitelům životně destruktivním (reakční chování). Udržování života probíhá proto tím úspěšněji, čím přesněji a čím rychleji dovede živočich rozpoznat jednotlivé vnější činitele. Už v úvodních kapitolách o chování jsme si však ukázali, že životní hodnota jevu-podnětu je zpravidla zjišťována zprostředkovaně, tj. že je zjišťována prostřednictvím konkrétní předmětnosti jevu. Kromě nejnižších vývojových stupňů se živočich skoro nikdy nezmocňuje nějaké životní hodnoty v její vlastní, „čisté“ formě, nýbrž zmocňuje se vždy nějakého konkrétního předmětu, čili zmocňuje se životní hodnoty určitým způsobem zamaskované. Mnohotvárnost konkretizace základních životních hodnot má za následek rozvoj exterorecepce a poznávacích procesů, jejichž vývoj se vyznačuje řadou stupňů od elementárního cití přes vnímání, představování až k myšlení. Postupné vytváření stále dokonalejšího (úplnějšího a přesnějšího)

obrazu světa je proto původně funkcí zápasu o život. Čím úplnější je obraz světa, tím úspěšnější je hájení života, protože živočich dovede adekvátně reagovat na stále větší množství různých konkrétních podob základních životních hodnot pozitivních i negativních, tj. dovede snáze a rychleji získat nějakou pozitivní hodnotu (např. různé formy potravy), snáze a rychleji se dovede uhájit proti různým konkrétním škodlivým činitelům. Oženeme-li se na psa holí nebo kamenem, reaguje patřičným způsobem (útěkem nebo útokem). Žába na takové ohrožení nereaguje, protože její vnímání takové situace je nedostatečné, její obraz se u ní buď vůbec nevytvoří, nebo je tak nedokonalý, že nemůže fungovat jako signál a podnět k obraně.

Bylo by nepřiměřené tomuto rozboru základních principů chování a subjektu, kdybychom se zde pokoušeli o nějaký zhuštěný výklad poznávacích procesů. V rámci tohoto výkladu se omezujeme na některé jeho momenty, které sehrávají speciální úlohu v rozvoji lidského subjektu.

První takový moment plyne z faktu, že životní hodnota jevu jako primární vnější podnět chování může existovat jen v konkrétní podobě toho či onoho jevu. Získávání různých životních hodnot je proto vázáno na poznávání konkrétních jevů. Množina životních hodnot, které jsou pro život nezbytné nebo které obohacují životní existenci (o tom budeme hovořit v dalších kapitolách), je zřejmě mnohonásobně menší než množina různých konkrétních jevů vnějšího světa. Už tento fakt sám o sobě znamená nutnost existence velmi složitého aparátu pro poznávání vnějšího světa. Z genetického hlediska je obraz světa, tj. obrazy různých konkrétních jevů, původně jen prostředkem k poznání životní hodnoty toho či onoho jevu, čili poznání vnějšího světa je jen prostředkem k uhájení a obohacení života. Čím se však obraz světa stává složitější a bohatší, tím více se v něm vedle jeho původní životní funkce začínají uplatňovat nové momenty.

Dnes už můžeme pokládat za obecně uznávaný fakt, že na vývoji lidského subjektu se podílely dva, po případě tři rozhodující faktory. Je to práce pomocí rukou a nástrojů, společenský způsob života a řeč, která je nutným důsledkem společenského způsobu života a s ním spojené dělby práce. Původní orientačně pátrací chování, tak charakteristické ještě pro dítě v prvním údobí jeho života, se u člověka změnilo v práci.

Nahodilé zkoušky a omyly se redukují — ve srovnání se zvířaty — na minimum, a na jejich místo stále více nastupuje práce, produkce životních hodnot v nejširším smyslu slova. V průběhu této produkce stále více dochází k tomu, že člověk různé životní zdroje nekonzumuje v té podobě, jak je nachází v přírodě, ale stále více je přetváří, upravuje a vytváří si tak vyšší životní hodnoty. Dalekosáhlé důsledky tohoto přetváření původních životních zdrojů postihl už B. Engels ve své studii Podíl práce na polidštění opice, když upozornil na fakt, že např. vařené jídlo (např. maso) podstatně usnadňuje fyziologické procesy spojené s trávením apod.

Práce sama má několik důležitých důsledků pro obraz světa. Motorickou manipulací s předměty, jejich zpracováním a přetvářením člověk poznává nové vlastnosti předmětů (např. tvrdost, měkkost, pružnost, křehkost atd.), které by bez účasti svalové práce (tj. jen zrakem, sluchem atd.) sotva mohl poznat. Používáním pracovních nástrojů člověk působí jedním nebo více předměty (nástroji) na jiné předměty (na pracovní předmět). Působením pracovních nástrojů na různé pracovní předměty však člověk vytváří nové situace, které v přírodě neexistují. Tím poznává jednak nové vlastnosti předmětů (ostří hrotu), jednak nové vztahy mezi předměty (např. vztah nože či sekery a předmětu nožem či sekerou opracovávaného apod.). Prací však člověk vytváří nové předměty, které jako takové rovněž v přírodě nenachází. Jsou to produkty jeho vlastní práce, které existují mimo člověka jako objektivní jevy a které postupně vytvářejí onu novou zlidštěnou přírodu, techniku a civilizaci. Jsou to však produkty jeho vlastních schopností a dovedností, čili vlastní schopnosti a dovednosti člověka jsou v těchto produktech objektivovány, „zhmotněny“. Práce sama už proto vytváří první předpoklady pro sebepoznání člověka: produkty jeho vlastní práce se stávají jakoby zrcadlem jeho vlastních schopností a dovedností. Z hlediska historického vývoje člověka je práce jednak velmi efektivním chováním, jednak velmi bohatým zdrojem poznání, zdokonalování a obohacování obrazu světa.

Člověk však nepracuje sám, nýbrž ve společenství, v organizaci s jinými lidmi, a tím vzniká pro něho nový zdroj poznání. Je to poznání druhých lidí tak, jak by je mimo práci nepoznal, je to poznání vztahů mezi lidmi a tím také poznání určitých společenských zákonitostí. Protože však každý jedinec je také sám článkem určitých mezilidských

vztahů, je do těchto vztahů sám začleněn, vzniká tím pro něho nový zdroj sebepoznání: prostřednictvím jiných lidí a vztahů, v nichž se s jinými lidmi ocítá, postupně stále více poznává člověka vůbec (obecně) a tím také více poznává i sám sebe.

Zcela zvláštní moment vnáší do rozvoje poznání řeč jako základní dorozumívací prostředek. Její specifický význam pro poznání světa spočívá v tom, že prostřednictvím řeči se člověk může dovídat o skutečnostech, které by vlastními smysly nepoznal a třeba ani nemůže poznat. Jestliže nám někdo sděluje něco o nějaké ukončené události, pak se tím dovídáme o skutečnosti, která se už stala a už se třeba nemůže opakovat, ale prostřednictvím řeči si o ní můžeme udělat určitý obraz.

Právě tato schopnost vytvářet si obraz skutečnosti prostřednictvím řeči znamená velmi důležitý obrat ve vývoji lidského poznání. Díky řeči se oblast poznání rozrůstá takřka bez omezení. Jejím prostřednictvím se člověk formou sdělování dovídá o skutečnostech, s kterými se přímo nikdy nesetká, dovídá se o různých skutečnostech bez omezení času a prostoru. Díky této možnosti poznávání se svět člověka rozšiřuje téměř do nekonečna časového i prostorového. Tím vzniká obrovský rozdíl mezi světem zvířete a světem člověka. Svět zvířete je omezen jen jeho vlastní smyslovou a tělesnou zkušeností. Zvíře má jen svou vlastní minulost, pokud i tato jeho minulost je uchována jeho pamětí. Zvířeti žádným způsobem nelze sdělit, co se děje na jiném místě, co bude zítra apod. Hranice své vlastní zkušenosti, jimiž je jeho svět omezen, nemůže zvíře žádným způsobem překročit.

Svět člověka však do sebe zahrnuje makrokosmos i mikrokosmos, celou minulost, přítomnost a do velké míry i budoucnost. Lidský mozek se tak stává orgánem, do jehož sítě se — potenciálně — promítá celé jsoucné. Zdá se, že omezenost individuálního lidského poznání je jen důsledkem časové omezenosti lidského života. Setkáváme se tu s nesmírně udivujícím dílem přírody: v tak malém orgánu, jako je lidský mozek s několika miliardami speciálních buněk, se „zrcadlí“ celá příroda, společnost, i sám člověk jako vlastník tohoto orgánu a dokonce i tento mozek se odráží sám v sobě, protože předmětem lidského poznání je vnější (jevová) i vnitřní (podstatná) stránka přírody, společnosti i samého člověka ve vší jeho komplexnosti.

V této knize zůstává mimo rámec našeho zkoumání otázka, jak se tento

lidský obraz světa utváří. To je úkolem speciálních psychologických příruček a pojednání. V tomto výkladu se omezujeme jen na některé základní otázky:

a) Jaká je skladba lidského obrazu světa, b) jak se vytváří jeho systém, c) jaká je jeho funkce, d) jaký je mechanismus jeho fungování.

a) *Systém lidského poznání obrazu světa.* Jestliže jsme dosud hovořili o lidském obrazu světa, pak termín „obraz“ je nutno chápat ve smyslu přeneseném. Přesněji a výstižněji budeme dále hovořit o systému poznání. Jeho složkami jsou jen částečně skutečné obrazy (naše vjemy a představy) čili názorné poznatky, z velké části jsou to však také poznatky nenázorné (např. pojem tíhy, tvrdosti, síly apod.). Termín „obraz světa“ proto bezděčně zavádí k zúženému chápání v tom smyslu, že jde jen o systém názorných poznatků, a to není správné.

Systém lidského poznání jako předmět vědeckého studia (pedagogického, psychologického, sociologického i filosofického) obsahuje velmi bohatou problematiku, která opět zůstává mimo hranice našeho tématu. Omezíme se pouze na jedno konstatování.

V posledních dvou stoletích suma všeho lidského vědění dosáhla takové šíře, že už dávno je nemožné, aby jednotlivec během svého života zvládl všechno lidské vědění. Také v oblasti poznání proto dochází k stále větší dělbě, k stále větší specializaci podobně jako tomu je ve výrobě a v celé společenské produkci. Jednotlivec si může osvojit jen nepatrný zlomek poznání (vědění), k němuž v daném momentu společenského vývoje dospělo lidstvo jako celek. Stále užší specializace vědění proto dále zvyšuje závislost každého jednotlivého člověka na velikém množství dalších lidí. Každý jedinec využívá nejen práce, nýbrž i vědění mnoha jiných lidí.

Osvojený systém poznatků nazýváme běžně vzděláním člověka. Společenská nutnost stále užšího, speciálnějšího vzdělání obsahuje jeden závažný problém. Je to otázka, jak tato specializace vědění i práce ovlivňují celkové chování jednotlivce. Protože tato otázka souvisí s řadou dalších otázek, vrátíme se k ní až v závěrečných kapitolách.

b) *Vytváření systému poznání.* O něco výše jsme už podotkli, že mechanismus poznávacích procesů je opět mimo hranice našeho tématu. Z hlediska cíle, který sledujeme tímto výkladem, si všimneme jen jedné skutečnosti.

Ukázali jsme si, že s vývojem společnosti se suma lidského poznání

rozrostla do nepřehledné šíře a složitosti. Avšak i ten systém poznání, jehož dosahuje jednotlivec, je rovněž velmi složitý a po celý život zůstává neukončen. Šíře a složitost individuálního lidského vědění a nutnost stále nového poznání měla za následek (nejméně už ve starověku), že poznávání (tj. vytváření obrazu světa) skutečnosti se stalo specifickou lidskou činností, speciální profesí, a to ve dvojím smyslu. Je to jednak *výchova* (vzdělávání) v nejširším smyslu slova, jednak *věda*.

Výchovou (vzděláváním) si mladá generace osvojuje určitou sumu vědění, k němuž dospěla generace dospělých. Jak víme, takovou výchovou se generace dospělých (rodiče) zabývá jen ve velmi omezeném rozsahu. Svěřuje ji speciálně vyškoleným odborníkům — učitelům, vychovatelům. Pro vývoj lidského jedince tím však vzniká důležitá skutečnost: V současné době každý normální lidský jedinec ztráví deset až dvacet let svého života jenom tím, že se připravuje k profesi, kterou si zvolil. A celý vývoj společnosti, tj. stále rychlejší vývoj celospolečenského vědění naznačuje, že toto učební období individuálního života se postupně stále prodlužuje.

Může se zdát, že tu zdůrazňujeme banální fakt každému známý. A přece tento fakt obsahuje aspoň dva vážné momenty, které si zasluhují pozornosti.

Především je to okolnost, že během deseti až dvaceti let si jednotlivec osvojí určitou sumu poznatků, k nimž lidstvo docházelo po několik staletí a možná i tisíciletí. Díky výchově se poznávání skutečnosti zkracuje na nepatrný zlomek té doby, kterou spotřebovalo lidstvo, aby k tomuto poznání dospělo.

Závažnější však je tu další okolnost, kterou vyjádříme otázkou: Je skutečně nutné, aby jednotlivec tak velkou část svého života ztrácel oním učebním obdobím? Není možné, aby si toto poznání osvojil přímo v práci? Vždyť by tím jenom získal!

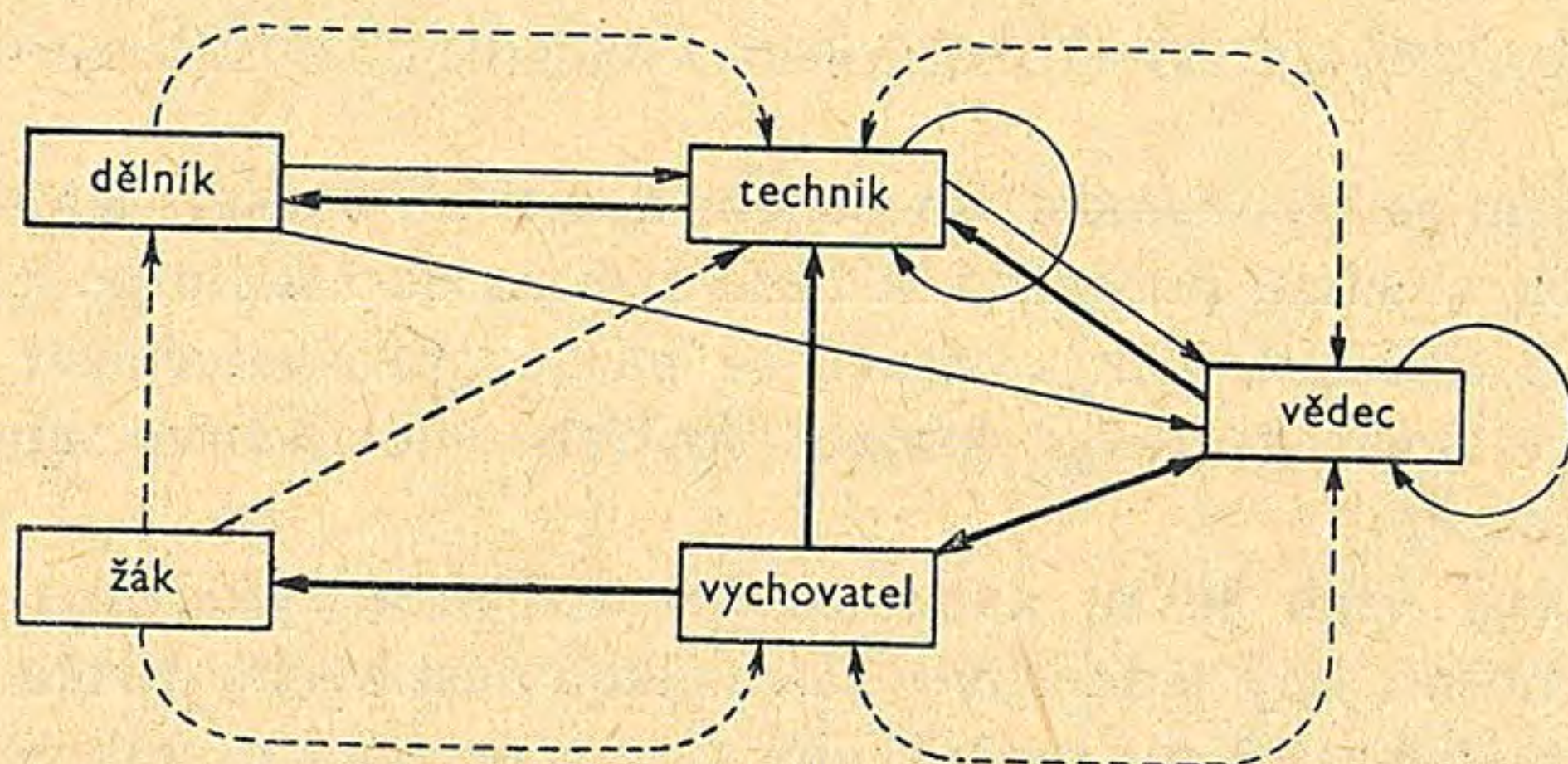
Kdyby to bylo možné, pak by to jistě lidé také tak dělali. Zřejmě to však možné není. Zvládnout určitou sumu vědění vyžaduje určité soustředění v čase, a proto nelze spojovat dohromady práci a učení. Přesněji musíme říci, že právě učení, studium, je specifickou prací mladého člověka, i když je to pouze příprava pro určitou budoucí práci.

Věda pak je další úsek specializované lidské práce, jejímž cílem je získávání stále nových poznatků, rozšiřování a obohacování toho vědění,

k němuž lidstvo dosud dospělo. Profese vědeckého pracovníka je další specializovanou prací, kterou si vývoj společnosti vynutil a vynucuje stále více.

Postupný rozvoj výchovy i vědy však znamenají vážný zvrat ve vývoji člověka i společnosti. Na začátku této kapitoly jsme zdůrazňovali význam motorické manipulace s předměty čili význam fyzické práce pro rozvoj poznání. To bylo správné. Motorická manipulace s předměty sehrává velmi důležitou úlohu i ve vývoji dítěte. Současně však musíme konstatovat také omezenost jejího vlivu. Ani parní kotel, ani elektřina nebo rádium atd. nebyly objeveny v dílně nebo továrně, nebyly objeveny výrobou, a to proto, že přímo v práci, ve výrobě ani nemohly být objeveny. Fyzická práce má stále značný vliv na rozvoj poznání, avšak jen v určitých hranicích. Vyšší vědecké poznávání skutečnosti může být výsledkem jen vysoce specializované práce vědeckého pracovníka, nebo celého kolektivu vědeckých pracovníků. Tak jako nelze spojovat dohromady práci (výrobu) a učení, tak také nelze spojovat v jeden celek práci a vědecké zkoumání.

Obr. 4

Stimulace a převádění vědeckého poznání

Na určitém stupni společensky získaného poznání vznikla proto nutnost, aby se jak výchova, tak i věda (nové poznávání) oddělily od práce, v níž byly původně obsaženy a tvořily s ní jeden celek a která je také obě — vědu i výchovu — zplodila. Původně jednotný celek — práce, učení, poznávání — se na určitém stupni vývoje nutně musel rozštěpit na tři relativně samostatné, různě specializované úseky lidské práce. Mezi

ně vstupují pak ještě další a další mezičlánky (např. technik-inženýr, hospodářský pracovník, administrativa atd.), takže původně jednotný, kompaktní proces se postupně stává stále více systémem článků. Základní články tohoto systému a vztahy mezi nimi lze znázornit jednoduchým schématem, v němž slabé šipky ukazují směr stimulace nového poznávání skutečnosti a silné šipky ukazují směr předávání nových poznatků, (v. obr. 4). Přerušované šipky ukazují přechod jednoho článku v druhý (žák se stává dělníkem nebo technikem, technik se stává vědeckým pracovníkem a naopak atd.).

Považujeme za velmi nutné zdůraznit, že vývoj práce (výroby) je zaručen jedině tehdy, když každý článek tohoto původně kompaktního procesu funguje bez závad. Bylo by jistě velmi zajímavé sledovat důsledky, k nimž vede selhání toho či onoho článku. Omezíme se jen na konstatování základních poruchových momentů. Když je vyřazena složka dělníka, pak všechny zbývající články pracují naprázdno, bez praktického životního efektu. Když je vyřazena vědeckopoznávací složka (technik, vědecký pracovník), proces se přestává vyvíjet, probíhá na stále stejné úrovni. Když je vyřazena učebně poznávací složka (vychovatel, žák), pak se rovněž celý proces v určitém momentu zastaví, protože není pokračovatelů (ani dělníka ani technika, ani vědce). Tím se však už dostáváme k další otázce.

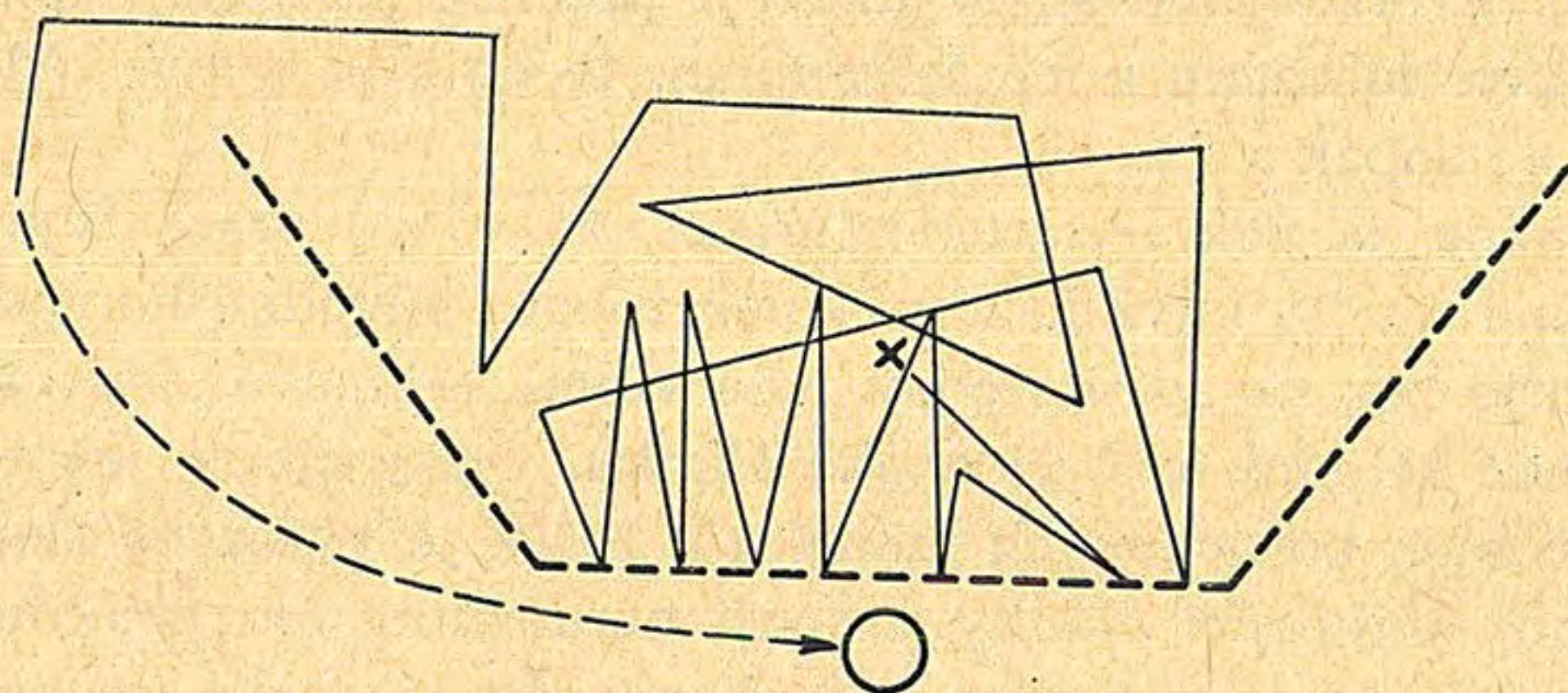
c) *Životní funkce poznání.* Už v předchozí kapitole při výkladu podmíněného chování jsme si ukázali základní funkci poznání. Čím přesněji živočich dovede rozpoznávat různé jevy skutečnosti a čím rychleji si dovede co nejpřesněji zapamatovat získanou zkušenost, tím je také celé jeho chování úspěšnější, hospodárnější, čili efektivnější. Zde si musíme připomenout všechno to, co jsme si řekli o efektivnosti chování v kapitole 4. *Přesnost a rychlost poznání je jedním z hlavních faktorů efektivnosti chování.* To platí o každém vývojovém stupni chování, o člověku i o zvířatech. Aby důležitost tohoto závěru vynikla co nejvýrazněji, budeme ji ilustrovat obecně známým příkladem (pokusem) zvířecího chování.

Obrázky 5a a 5b naznačují chování slepice a psa v trojstranné ohradě, za níž je viditelně položena potrava. Čára vycházející od zvířete naznačuje směr pohybu, které zvíře vykoná, aby se k potravě dostalo. Srovnáním obou obrázků lehce zjistíme tyto skutečnosti:

Obě zvířata se zřejmě chovají tak, aby se dostala k potravě. Slepice

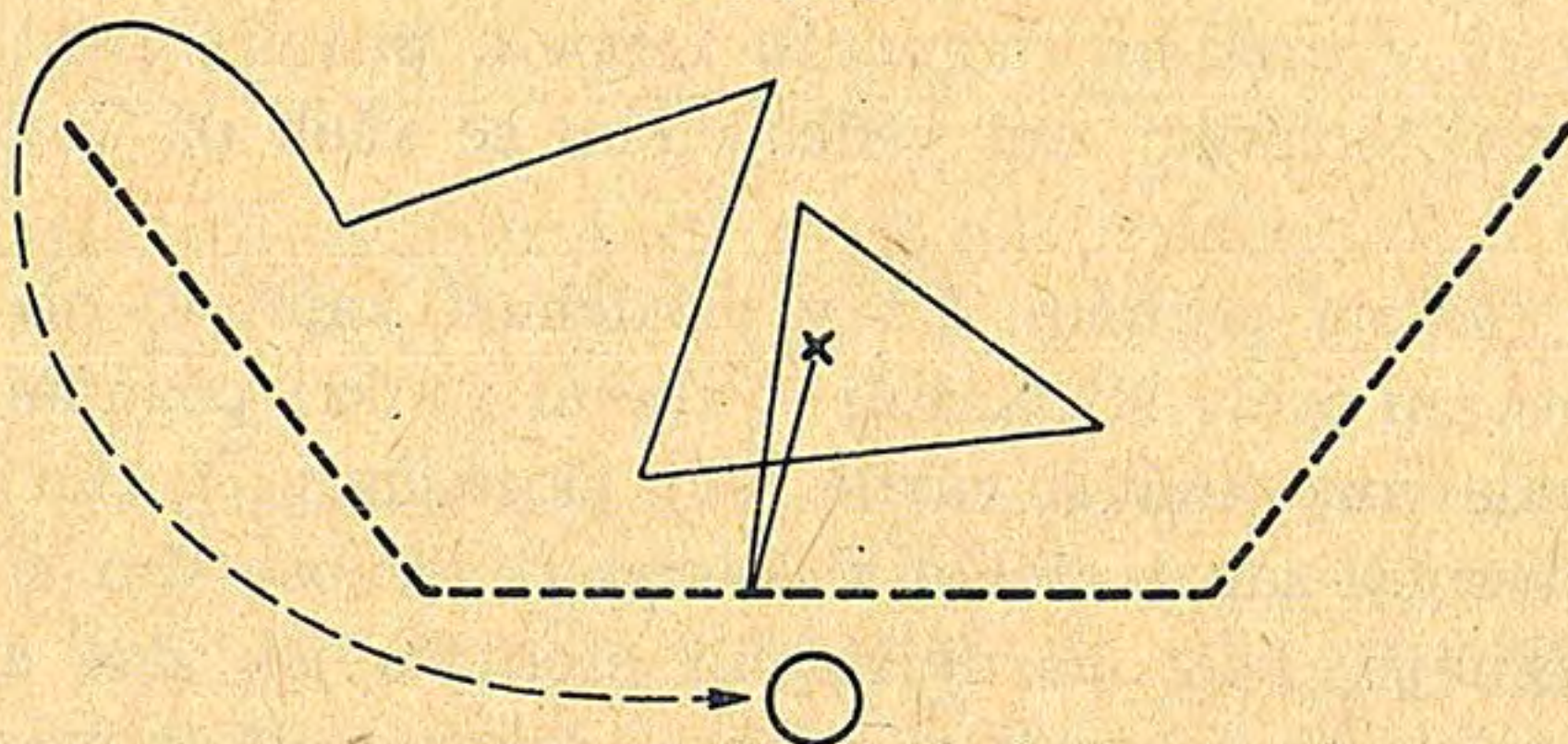
vykoná veliké množství chaotických pohybů, které vesměs probíhají tak, aby se nejkratší cestou dostala k potravě. Obrázek je záměrně volen tak, že slepice se unaví a dalších pokusů se vzdává. Tak také nejčastěji její chování končí. Naproti tomu pes po několika nejistých směrech pohybu ohraď oběhne a tak se snadno dostane k potravě. Slepice vykonala

Obr. 5a

Chování slepice

Obr. 5b

Chování psa

veliké množství pohybů, čili vydala mnoho svalové energie, její chování však nemělo žádný výsledek, bylo bez efektu. Pes však výsledku dosáhl s mnohem menším vynaložením svalové energie. Každý soudný člověk bez jakéhokoliv psychologického vzdělání zde vysloví závěr, že chování psa mělo podstatně vyšší efekt proto, že pes je chytřejší než slepice a to je také v podstatě správné.

V každém případě můžeme říci aspoň tolik, že *efektivnost chování není výsledkem zvýšené fyzické námahy, nýbrž je výsledkem mozkové*

práce. Ze samotného pojmu životní efektivnosti plyne, že efektivnost chování znamená dosahování téhož výsledku při snížené fyzické námaze. A snížení fyzické námahy je možno jedině díky práci mozku. Jak práce mozku může snižovat fyzickou námahu, o tom budeme hovořit o něco dále.

Původní funkci poznání musíme proto vidět právě v této služebnosti životu, ve zvyšování efektivnosti chování, které je základním živočišným způsobem hájení života.

V psychologii zvířat (zoopsychologii) je dobře známo, že některá zvířata se chovají jako slepá a hluchá vůči těm přírodním jevům, které pro jejich život nemají žádný význam. Z toho lze soudit, že tyto jevy skutečně buď nevnímají (nevidí, neslyší), nebo je vnímají tak špatně, že na ně žádným způsobem nereagují. Rovněž ze života lidí je dobře známo, že některé druhy práce pronikavě zdokonalují smyslové vnímání (zrak, sluch, chuť, čich, hmat), což se jeví skoro nutné právě pro vykonání příslušné práce (např. hajní, kuchaři, ochutnávači apod.).

Prozatím ovšem hovoříme jen o původní funkci poznání. Běžná zkušenost nám však ukazuje, že člověk zdaleka nepoznává jenom proto, aby nových poznatků mohl ihned použít v praxi. Rozvoj poznání, jeho nesmírná složitost a mnohotvárnost asi už na velmi raném stupni vývoje má za následek, že poznání samo o sobě i poznávání působí člověku radost. To se u člověka projevuje zvědavostí a touhou po poznání často bez ohledu na jeho praktickou hodnotu. Je sice pravda, že většinu poznatků, které si člověk během života osvojil, také ve své praxi využívá. Přesto však zůstává u každého člověka velká část poznání bez praktického uplatnění. Později se pokusíme ukázat, že tento „nadbytek“ poznání má pro lidský subjekt hlubší význam, a že jej nelze chápat jen jako nějaký luxus zbytečně lidem vnucovaný (výchovou), anebo zbytečně získávaný jen pro osobní zálibu.

Fakt, že původní životní funkcí poznání (vědění) je zvyšování životní efektivnosti, má dalekosáhlé a velmi složité společenské důsledky. Abychom si co nejzřetelněji objasnili podstatu toho zvláštního procesu, vyjdeme z nejjednodušší situace.

Představme si dva lidi s různou úrovní rozumových schopností, kteří nezávisle na sobě vykonávají tutéž práci, např. zhotovují nějaký výrobek. Člověk, který dovede pracovat efektivněji, tj. s větší důmyslností a vy-

nalézavostí, je zřejmě ve výhodě proti člověku, který pracuje méně efektivně: ve stejném čase a s vynaložením stejné nebo ještě menší fyzické námahy dosahuje mnohem většího výsledku než druhý člověk. Už zde narážíme na jeden kořen lidské nerovnosti: z rozdílných vrozených dispozic, za něž ani jeden, ani druhý nemůže (vrozené dispozice jsou nahodilým darem přírody), plyne také nerovnost lidí z hlediska úspěšnosti jejich zápasu o život. Je to správné či není to správné? Ponechme tuto otázku prozatím bez odpovědi.

Mnohem závažnější komplikace vznikají při organizované spolupráci takových lidí. Výsledkem spolupráce je společný a postupně stále více společenský produkt. Na dosažení společného produktu se však každý člen skupiny podílí různě velkým podílem. Nyní vzniká už mnohem složitější problém: jak tento společný produkt rozdělit? Má každému připadnout stejný díl, anebo má být rozdělen diferenciovaně podle toho, v jakém rozsahu se každý člen skupiny na dosažení společného výsledku podílel?

K největším komplikacím však začíná docházet tehdy, když se práce mozku (věda, výchova a administrativa atd.) začíná oddělovat od práce rukou. Ve shodě se systémem všech článků, jehož hrubé schéma jsme si naznačili obrázkem 4, na společném produktu se podílí každý z těchto článků (abstrahujeme prozatím od článků zbytečných, příživnických). Už zde musíme podtrhnout, že paušální, generalizované rozlišování produktivní a neproduktivní práce je velmi nesprávné, protože může být oprávněno jen v určitých případech, ale nikoli obecně. Jestliže se však každý článek procesu odděleně podílí ve větším či menším rozsahu na získání společného produktu, pak je ještě mnohem složitější řešení otázky, jak rozdělit takto získaný společný produkt. K vyvrcholení těchto komplikací pak dochází tehdy, jestliže ten či onen jednotlivec, ta či ona skupina a společenská třída uplatňuje nárok na větší část společného produktu, čili uplatňuje nárok na sebezvýhodnění proti ostatním článkům celého procesu.

d) *Mechanismus fungování obrazu.* V předchozí kapitole jsme si naznačili, že primárním podnětem každého chování je diskrepance stavu žádoucího a stavu nežádoucího. Obrázkem 2a jsme si znázornili situaci, kdy chování je stimulováno nežádoucím vnitřním stavem a jeho cílem je dosažení stavu žádoucího (např. hlad — nasycení). Obrázkem 3 jsme si pak znázornili situaci, kdy chování je stimulováno potenciálním (budou-

cím, hrozícím) nežádoucím stavem a cílem je uchování stavu existujícího, který je z hlediska diskrepance dvou stavů rozhodujícím momentem pro vznik chování. Ocítáme se nyní před otázkou, jak funguje nějaký obraz skutečnosti v hranicích tohoto modelu.

Při pokusu o zodpovězení této otázky vyjdeme ze srovnání tří jednoduchých situací. Všimněme si těchto tří zcela běžných stupňů hladu:

a) Člověk má hlad, potřebuje něco sníst, ať je to cokoli, jen když se trochu nasytí.

b) Člověk má hlad (stejně veliký), ale není to hlad na cokoli, nýbrž je to současně chuť na něco ostřejšího. Hlad nechce tedy ukojit jakýmkoliv jídlem, nýbrž jídlem určitého druhu.

c) Člověk má hlad, ale má přitom konkrétní chuť třeba na ovar s křenem a na sklenici dobrého piva. Nic jiného jeho hlad uspokojivě nezažene.

Předpokládejme, že stupeň hladu, tj. stupeň nelibosti, je ve všech třech případech stejný, pouze cíl chování má různý stupeň konkrétnosti.

Vyjděme z posledního příkladu, kdy má člověk hlad a současně má chuť na konkrétní jídlo. Sledujme chování takového člověka. Řekněme, že se chce najíst v restauraci. Když zjistí, že mu v ní žádané jídlo nemohou servírovat, odchází do jiné restaurace a tak třeba vystřídá ještě další dvě tři restaurace než žádané jídlo najde. Když je nenajde, objedná si nějaké jiné jídlo, které je žádanému jídlu nejbližší. Tak by asi probíhalo chování člověka při jeho pozorování zvnějšku.

Položme si nyní otázku, jak vypadá ona vnitřní stránka tohoto chování, čili jaký je jeho mechanismus. Z hlediska našeho výchozího modelu (v. obr. 2, 3 v předchozí kapitole) také v tomto případě vzniká diskrepance dvou stavů, a to faktického stavu nežádoucího (hlad) a anticipovaného stavu žádoucího (nasyčení konkrétním jídlem jako chuť na toto jídlo). Víme už, že podráždění interorecepčního centra (potravového) jako registrace nežádoucího (existujícího) stavu je převáděno do exterorecepčních center I a II a do center efektních. Podráždění exterorecepčního centra I (chuťového, čichového) v tomto případě znamená chuťovou a čichovou představu jídla, podráždění centra zrakového znamená optickou představu příslušného jídla. Podráždění efektních center znamená jednak „sbíhání slin“, „polykání na prázdno“, současně však znamená také celkové motorické chování, cesta do restaurace, prohlídka jídelního

lístku nebo informace u číšníka. Soustředíme nyní pozornost na ten moment, kdy člověk zjistí, že v této restauraci žádné jídlo nemůže obdržet, a proto odchází do jiné restaurace. Jak se tento moment projeví ve vnitřním mechanismu chování?

Cesta do restaurace, prohlídka jídelníčku, atd. je zkouška v tom smyslu, jak jsme o ní hovořili v předchozí kapitole. V daném případě je to zkouška neúspěšná, a proto je třeba provést další zkoušku atd. V předchozí kapitole jsme hovořili o podstatně nižší úrovni takové zkoušky: živočich nějakou látku ochutná, a když zjistí, že to není potrava, tak ji odvrhne.

Nyní v našem příkladu k ochutnání nedochází, zkouška probíhá jen v zrakové a řečové oblasti.

Abstrahujme však prozatím od okolnosti, že ke zkoušce dochází na té či oné úrovni, v tom či onom centru. Předpokládejme, že výchozí diskrepance žádoucího a nežádoucího stavu, registrovaná už interorecepčním centrem, nabývá na výraznosti a konkrétnosti tím, že se promítá (převedením podráždění) do vyšších center exterocepčních i efektorních. Zjednodušme si náš příklad tak, že si člověk neprohlíží jídelní lístek ani se neinformuje u číšníka, ale v bufetu si prohlíží všechna vystavená jídla, která tam jsou k dostání. Tím se celá zkouška omezuje jen na činnost zraku.

Je nutno předpokládat, že diskrepance dvou neslučitelných stavů vzniká na úrovni interorecepce i exterocepce a že čím vyšší je centrum, v němž tato diskrepance vzniká, tím je také výraznější a konkrétnější. Mezi diskrepancemi na úrovni interorecepce a diskrepancemi na úrovni vyšších center zřejmě vzniká důležitý rozdíl: na úrovni interorecepce je to především *diskrepance dvou stavů*, kdežto na úrovni vyšších center (zrakového, chuťového) je to také *diskrepance dvou obrazů*. V daném příkladě je to diskrepance mezi představou žádoucího jídla a obrazy (vjemy) těch jídel, které člověk pozoruje (vnímá).

Představa žádoucího konkrétního jídla tu funguje jako *obraz cíle* (*Imago finalis, If*), vjem viděného jídla tu funguje jako *obraz faktické reality* (*Imago rei, realitatis, Ir*). Připomeňme si znovu rozlišení životní hodnoty jevu a nutnou jeho konkrétnost (akcidentnost podnětů). Obraz cíle i obraz faktické reality se oba váží právě k oné konkrétnosti jevu, akcidentnosti podnětu. A nemůže tomu být ani jinak. Životní hodnota jevu nemůže být zobrazena ani zrakem, ani sluchem, ani čichem a dokonce

ani chutí. Skutečná životní hodnota jevu může být registrována jen tou nejhlubší interorecepcí až na úrovni biochemické. Exterorecepcí mohou být zobrazovány jen soubory jevových vlastností předmětů (barva, tvar atd.), čili jen akcidentnost podnětu. Přitom je ovšem nutno počítat se závažným rozdílem mezi zrakem, sluchem i hmatem na jedné straně a chutí a čichem na druhé straně. Je velmi pravděpodobné, že v chuťovém a čichovém obrazu jevu je zpravidla obsažena do určité míry také jeho životní hodnota, protože i chuť i čich jsou vlastně chemické analyzátoři.

Zdržme se nyní chvíli u otázky, jakou funkci má diskrepance obrazu cíle (*If*) a obrazu faktické reality (*Ir*). Už při fenomenálním popisu daného chování (cesta do restaurace atd.) jsme právem řekli, že to je zkouška. Diskrepanci dvou obrazů musíme proto zkoumat z hlediska její funkce v této zkoušce. Nejpřirozenější (nejlogičtější) tu je jednoduchý závěr: *diskrepance obrazu cíle a obrazu faktické reality má ve vnitřním mechanismu chování tutéž funkci jako primární diskrepance žádoucího a nežádoucího stavu*. Je to přirozené proto, že obraz cíle je vlastně zkonkrétněním žádoucího stavu. V následující kapitole uvidíme, že zkonkrétnění se může týkat i nežádoucího stavu. *Diskrepance obou obrazů ve vnitřním mechanismu chování funguje tedy rovněž jako vnitřní podnět chování na vyšší úrovni*.

Všimněme si znovu podrobněji celé dané situace. Náš hladový člověk stojí v bufetu u pultu. V jeho mozku, pravděpodobně především v zrakovém a chuťovém centru, už funguje obraz cíle, živá představa konkrétního jídla, ovaru s křenem (*If*). Náš člověk pozoruje vystavená jídla. Spatří první jídlo, řekněme řízek s vlašským salátem. Vjem tohoto jídla (tj. obraz faktické reality, *Ir*) je však odlišný od obrazu cíle, mezi oběma obrazy vzniká diskrepance. Ta je podnětem jednoduché reakce: člověk zamítá viděné jídlo a přechází pohledem na jiné jídlo atd. Tak vzniká řetěz elementárních zkoušek, až poslední zkouška vede k cíli, člověk nachází své jídlo. V tomto případě se obraz cíle a obraz reality zhruba kryjí, shodují se. Diskrepance zmizela a tím je také ukončen řetěz příslušných zkoušek, cíle je dosaženo.

Pokračujme však dále. Tím, že člověk našel žádoucí jídlo, tím ještě nedosáhl konečného cíle, protože pouhým viděním jídla se ještě nemůže nasytit. Je ukončena pouze jedna fáze celého procesu, hledání jídla. Člo-

věk dosáhl pouze dílčího cíle, když své jídlo našel. Konečným cílem je však situace, kdy si na jídle už pochutnává. Dosažením prvního dílčího cíle však ihned nastupuje další cíl: koupě jídla, pak zase další dílčí cíl: usazení u stolu atd., až je dosaženo konečného cíle — pochutnání a nasycení. Podobně bychom mohli rozebrat jakýkoliv jiný případ chování.

V tomto výkladu otázky, jak funguje obraz ve vnitřním mechanismu chování, jsme se přirozeně omezili jen na základní články procesu. Podrobná analýza libovolného konkrétního případu chování by nám ukázala mnohem složitější systém různých fází chování se složitými systémy dílčích cílů. Už na tomto místě však musíme uvést ještě další moment. Vraťme se proto k našemu příkladu.

Všimněme si podrobněji toho momentu, kdy si náš člověk už jídlo objednal, popřípadě i zaplatil, a nyní hledá místo u stolu, kam by se posadil, odkládá plášť apod. Celá tato jeho činnost probíhá podle určitého plánu. Člověk nepobíhá zmateně po místnosti, ale počíná si tak, že každý jeho pohyb je přesně vypočítán. Když odsunuje židli od stolu, neodsunuje ji s nějakou přemrštěnou energií do vzdálenosti několika metrů a nesesedá si do prázdného prostoru atd. atp. Jsou to zdánlivě momenty příliš banální, ale přesto je nutno o nich hovořit, protože jsou stejně důležité jako hledání jídla apod.

Všechny tyto podrobné momenty prováděné činnosti nám totiž naznačující další důležitý moment. Když člověk provádí nějakou činnost (jakoukoliv), pak se v jeho činnosti uplatňuje nejen obraz výsledku prováděné činnosti čili obraz cíle, nýbrž uplatňuje se v ní ještě další obraz, a to *obraz samotné činnosti* (pohybu), která má být provedena. Všimněme si znovu toho drobného momentu: když člověk odsunuje židli od stolu, nepočíná si přitom tak, jako by odtahoval kus těžkého nábytku. Celý pohyb ruky má přesnou strukturu, vynakládá přitom zcela přiměřenou fyzickou sílu atd. Obraz činnosti může proto být mnohem složitější než samotný obraz cíle. Obsahuje jednak složku názornou (zejména zrakovou a hmatovou), jednak zcela nenázornou složku jako představu svalových úkonů a svalového napětí. *Skoro každá činnost, kterou člověk vykonává, je tedy připravena obrazem této činnosti.* Činnost proto není řízena jen obrazem cíle, nýbrž také obrazem sebe samé. Tak docházíme ke konečnému dvojitému závěru:

(1) Produkt, jehož člověk nějakou činností dosahuje, existuje skoro

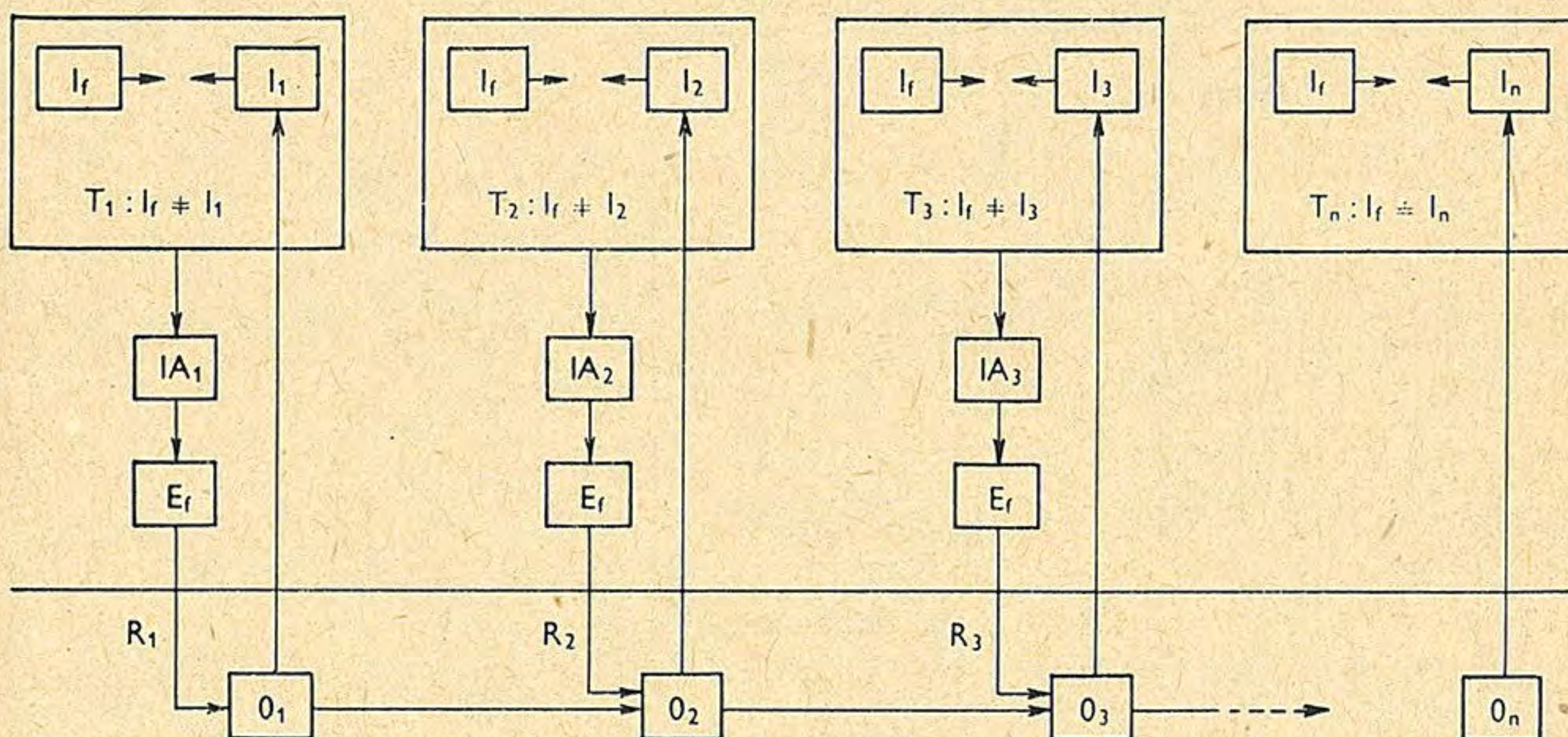
vždy napřed v lidském mozku jako obraz cíle, jako představa tohoto produktu.

(2) Každá svalová činnost, kterou člověk provádí, existuje napřed v lidském mozku jako obraz sebe samé, jako představa této činnosti.

Obraz prováděné činnosti budeme nazývat *plánem* (*IA* — *Imago activitatis*).

O činnosti, tj. o jejím vzniku i průběhu, rozhoduje ovšem obraz cíle. Plán je pouze důsledkem obrazu cíle, je obrazu cíle podřízen. V plánu jako obrazu činnosti proto nenacházíme žádnou diskrepanci obrazů. Činnost trvá potud, pokud trvá diskrepance obrazu cíle a obrazu reality. Jakmile tato diskrepance mizí, oba obrazy se přibližně shodují, činnost končí, protože shoda obou obrazů znamená dosažení cíle.

Obr. 6a

Rozvinuté schéma operace

I_f = obraz cíle, $I_0, 1 \dots n$ = obraz fakt. stavu, $T, 1 \dots n$ zkouška

E_f = efektor (svaly, $R, 2 \dots n$ = svalový úkon (elementární))

$O, 1 \dots n$ = stav předmětu operace

Vnitřní mechanismus takto probíhající činnosti znázorňujeme opět schématem (v. obr. 6a). Je to časově rozvinuté schéma s třemi stavy faktické reality. Diskrepanci dvou obrazů v něm vyznačujeme jako jejich nerovnost, konečnou fází je jejich rovnost. Bloky Ia a Ef v tomto sché-

matu označují efektorní centrum a efektor. Není snad třeba zdůrazňovat, že tři články schématu jsou pouze tři fáze procesu probíhajícího v témž systému. Nerozložené schéma procesu ukazuje obr. 6b.

Konstrukce schématu (obr. 6 a, b) se opírá o známou práci amerických autorů G. A. Millera, E. Galanter a K. H. Pribrama (1960). V jejich schématu není výslovně uváděna diskrepance obrazu cíle a obrazu faktické reality. Je však implicitně obsažena v tom článku procesu, který nazývají zkouškou (test, T). Zkouška (test) rozhoduje o tom, zda bude proveden nějaký další úkon (operate, O), nebo zda prováděná

Obr. 6b

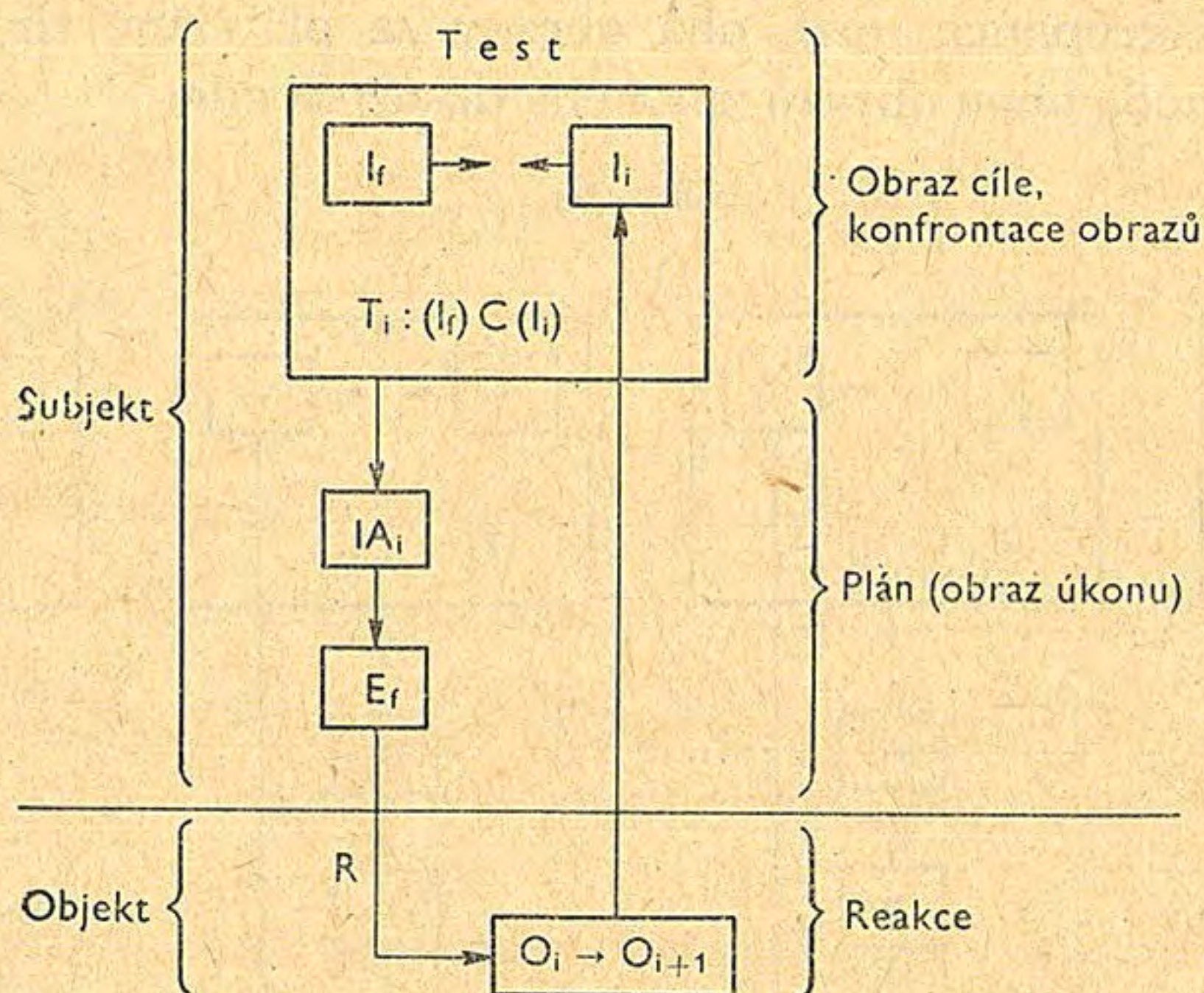

Schéma operace

činnost skončí, protože výsledku (exit, E) je dosaženo. Základní funkční článek každé činnosti autoři proto označují TOTE a pod tímto názvem je také jejich schéma známo v literatuře. Z hlediska této funkční jednotky chování autoři rozlišují také funkci obrazu a plánu.

Naše schéma se od schématu TOTE liší tím, že onen článek, který američtí autoři nazývají zkouškou, je rozveden a podrobněji charakterizován, přičemž diskrepanci dvou obrazů chápeme jako konkretizovanou diskrepanci dvou vnitřních stavů. Tím se celé schéma stává obecnějším a univerzálnějším, jak to uvidíme ještě v dalších kapitolách.

Základní, elementární funkční jednotku chování chápeme jako elementární operaci. *Elementární operace* je tedy *takový elementární úkon*, je-

hož vlastním cílem je elementární přiblížení k nějakému cíli. Zkouška pak je nejdůležitějším článkem celé operace. Můžeme ji chápat jako zvláštní případ operace, jejímž úkolem je srovnání obrazu cíle a reality, tedy jako *kognitivní operaci*, která se od celé operace liší tím, že nemusí nutně předcházet v efektní zakončení, v reakci.

Zkouška jako kognitivní operace je klíčovou složkou operace proto, že reguluje celé chování: rozhoduje o tom, zda reakce nastane či nikoliv, a rozhoduje také o tom, jaká reakce nastane. Zkouška je tedy *regulátorem celého chování* a tím i každé elementární operace.

Toto pojetí se liší od pojetí Piagetova (1947, str. 46, 48). Jean Piaget chápe operaci jen jako myšlenkovou operaci, jejímž určujícím rysem je podle jeho názoru zvrátnost. Toto zúžené pojetí operace má však značné nevýhody. Jeho hlavní slabinu vidíme v tom, že se tak stírá funkčnost kognitivní operace v chování. Právě její regulační funkce je však velmi důležitá. Bez ní chování, jeho průběh a ukončení, nelze vůbec uspokojivě vysvětlit.

V celém mechanismu operace budeme proto rozlišovat další dvě její složky, *kognitivní* a *efektní*. Kognitivní složkou operace budeme přitom chápat jako *kognitivní operaci*. Na vyšších stupních poznávání je to *myšlenková operace*. O operaci v tomto případě můžeme hovořit proto, že tato složka se s rozvojem poznání a poznávání stále více osamostatňuje, čili nemusí být nutně spojena s efektní složkou, anebo k efektní složce, k vlastnímu úkonu či k činnosti dochází až po různě dlouhém intervalu (obdoba Pavlovova opožděného reflexu). K relativnímu osamostatnění kognitivních operací by v našem příkladě došlo tehdy, jestliže se člověk rozhodne, že se půjde najíst, ale než se vydá na cestu k té či oné restauraci, napřed si v představě (v mysli) srovná možnosti jednotlivých restaurací a díky této myšlenkové práci (sledu myšlenkových operací) se rozhodne pro tu restauraci, která dává největší naději (nejvyšší stupeň pravděpodobnosti), že tam své jídlo obdrží. Tato myšlenková práce může podstatně snížit rozsah i intenzitu efektní složky a tím opět dochází k zvýšení efektivnosti chování. Máme zde jednu konkrétní ukázkou, jak rozsah a přesnost obrazů (poznání) rozhoduje o efektivnosti chování.

V efektní složce operace nic takového nenacházíme, a proto ji nemůžeme pokládat za nějakou efektní operaci. Efektní složka operace funguje v celém mechanismu jako nástroj, vybavený určitými vlastnostmi (silou, rychlostí, obrátností apod.). Zda tento pohled na efektní složku

je správný, to je ovšem otázka. Prozatím nemáme žádné údaje o tom, zda také v efektní složce existuje nějaká diskrepance dvou stavů či nikoliv. Ani analýza subjektivní zkušenosti nám k této otázce nedává žádné údaje. Je tomu tak asi proto, že svalové vnímání se subjektivní zkušeností odráží velmi nezřetelně. Proto jsme se také o něco výše vyjádřili pouze tak, že v plánu úkonu a činnosti žádnou diskrepanci obrazů nenacházíme. Jestliže tedy tento článek procesu chápeme jen jako efektní složku, nedopouštíme se tím žádné chyby.

Celý předchozí výklad v této kapitole dále ukazuje, jak přesouvání diskrepance dvou stavů do vyšších etází mozkové práce a současně její zkonkrétnění jednak podstatně zvyšuje efektivnost chování, jednak je také stále více obohacuje. Představme si tyto tři úrovně chování. Živočich, který není schopen ani chutí rozpoznat, zda nějaká látka je potravou či nikoli, a proto každou látku pohlcuje a podle výsledku zkoušky ji buď podrží, anebo ji hned vyvrhne, pracuje s nejnižší efektivností, pokud tu vůbec o nějaké efektivnosti lze hovořit. Mnohem vyšší efektivnosti dosahuje živočich, který aspoň chutí dovede látky rozlišovat. Nejvyšší efektivnosti (v této situaci) však dosahuje živočich, který dovede už na dálku (zrakem, sluchem) rozlišit, co je a co není potrava.

V této kapitole jsme si naznačili jen základní momenty obrazu světa a funkce obrazu v chování. Rozlišení obrazu, plánu a úkonu (reakce) však otevírá řadu dalších problémů. O některých z nich budeme ještě hovořit v dalších kapitolách. V této kapitole si proto jen doplníme výklad o funkci obrazu.

Vraťme se k našim třem výchozím příkladům s různě konkrétním stupněm hladu. Z nich jsme rozebrali pouze příklad nejvíce konkrétního hladu, projevujícího se chutí na konkrétní jídlo. V tomto příkladu je totiž obraz cíle nejživější, nejkonkrétnější. Zbývající dva příklady však ukazují, že obraz cíle zdaleka nemusí být tak konkrétní. U prvního příkladu, kdy člověk pouze cítí hlad aniž má chuť na něco konkrétního, vzniká dokonce oprávněná otázka, zda tu vůbec nějaký obraz cíle existuje. Jak je stimulováno chování, když tu žádnou diskrepanci obrazu cíle a obrazu faktické reality nemůžeme zjistit?

Toto rozlišení dvou druhů chování se terminologicky shoduje s rozlišením Skinnerovým (J. G. Holland, F. B. Skinner, 1961, česky 1966 str. 47—50), jejich obsah je však různý. Skinner pokládá za reflexní každé chování vyvolané vnějším pod-

nětem, a za operační (v překladu D. Tollingerové „operativní“) chování pokládá vlastně zkoušení, kdy určitá zkouška je zpevněna „odměnou“. V tomto stručném výkladu není místa pro podrobnější konfrontaci obou hledisek. Omezujeme se jen na konstatování, že Skinnerovo rozlišení je založeno na vnějškových nepodstatných znacích procesu.

Musíme si znovu připomenout, že primárním podnětem čili motivem chování je diskrepance žádoucího a nežádoucího stavu, registrovaná už interorecepčním centrem. Ta či ona úroveň obrazu (více nebo méně přesného, konkrétního) je pouze různou konkretizací neslučitelných vnitřních stavů, nebo aspoň jednoho z nich. Různá konkrétnost obrazu cíle ovšem výrazně determinuje celé chování. Člověk, který má pouze hlad bez konkrétní chuti na určité jídlo, si bude počínat značně odlišně od člověka, který má neodolatelnou chuť na určité konkrétní jídlo. Půjde do nejbližší restaurace, aby cokoliv snědl. Připustíme, že jeho představa cíle je velmi neurčitá, že se třeba jen vidí u stolu jak pojídá nějaké jídlo. Při prohlížení jídelního lístku však přijde na jídlo, na které nyní dostane chuť, a objedná si je. Původní velmi neurčitá, obecná představa cíle se konkretizuje teprve možností výběru. Jestliže člověk nemá možnost výběru, pak si objedná pouze to, co je k dostání.

Srovnáme-li nyní tento příklad s dalším příkladem konkrétnějšího hladu (chuti na něco ostřejšího), pak rozdíl mezi oběma příklady spočívá pouze v tom, že rozsah předmětů (množství různých druhů jídel), z nichž člověk vybírá, je v druhém příkladu mnohem užší než v prvním příkladu. Srovnáním uvedených tří příkladů docházíme tedy k závažnému závěru: *Čím konkrétnější je obraz cíle, tím přesněji je determinováno chování nutné pro jeho dosažení.*

Jestliže jsme v této kapitole mluvili o obrazu světa a obrazu cíle, pak to neznamená, že obraz cíle musí být vždy nějakou názornou představou. I velmi přesný obraz cíle může být ve vysoké míře nenázorný v tom smyslu, že to je převážně složitá pojmová konstrukce. Jestliže např. konstruktér-inženýr chce sestrojít maximálně lehký motor s maximální výkonností, pak obraz cíle může být vymezen velmi přesně třeba tím, že je přesně dána maximální přípustná váha motoru, popřípadě maximální přípustná jeho velikost, minimální možný výkon apod. Cíl je tedy vymezen velmi přesně, ale také velmi obecně a ke konkretizaci jeho obrazu dochází postupně v průběhu chování (v práci), jímž se subjekt k cíli přibližuje.

Všechny uvedené příklady však ukazují, že *diskrepance mezi obrazem cíle a obrazem (faktické) reality je rozhodujícím regulátorem záměrného (operačního) chování.* Obraz cíle určuje pouze základní směr chování (dosažení cíle). Při dosahování cíle však mohou nastat různé nečekané komplikace (vzpomeňme na komplikace při zatloukání hřebíku v kapitole

8!). Každá taková komplikace znamená také změnu v diskrepanci obrazu cíle a obrazu faktické reality. Při komplikacích v dosahování cíle se tato diskrepance může výrazně zvětšit, místo aby se zmenšila. Podle toho je také nutno změnit chování. O změnách chování v takovém případě rozhoduje právě diskrepance obou obrazů, která je proto rozhodujícím regulátorem operačního chování. Chování je však životním projevem organismu (subjektu) jako celku. Regulace chování diskrepancí žádoucího a nežádoucího stavu a obrazu je proto autoregulací organismu jako celku.

Další rozbor vnitřního mechanismu chování nám ukázal, že obraz světa je nezbytný pro operační chování, které bez něho — aspoň u člověka — není možné. Do jaké míry to platí také o zvířecím chování, to dosud nedovedeme rozhodnout. O lidském chování však asi obecně platí, že čím přesnější je lidský obraz světa, (ať už na úrovni názorné, či abstraktně logické), tím adekvátnější a efektivnější je také lidské chování. To neznamená, že přesné poznání samo o sobě stačí k tomu, aby se člověk choval, tj. aby jednal, pracoval správně a efektivně. Přesné poznání je pouze nezbytnou, nikoli však dostačující podmínkou správného jednání. Jeho dalšími podmínkami jsou dostatečné chtění a pevná vůle. Ty rozhodují o tom, zda člověk vůbec něco udělá či nikoliv, zda vytrvá v dosahování cíle či nikoliv, tj. rozhodují o tom, zda člověk vůbec cíle dosáhne či nikoliv. Úroveň poznání tu rozhoduje pouze o tom, jak efektivně si člověk v dosahování cíle bude počínat. Rozhoduje však i o tom, zda samotné stanovení cíle (rozhodnutí se pro něco) je správné či nikoliv.

Základní závěr, k němuž jsme došli v poslední části této kapitoly, je ovšem lidem už od starověku známý. Lidé sami na sobě velmi brzy poznali, že když se člověk pouští do nějaké práce, pak vždy musí mít aspoň v základních obrysech jasno o konečném výsledku svého počínání. Aristotela vedla tato zkušenost v Metafyzice k trochu bizarnímu závěru: tvůrcem věci (výrobku) není otrok, který ji zhotovil, ale jeho pán, u něhož vznikla představa (idea) této věci a který podle toho dal otrokovi příslušné příkazy. Je rovněž dobře známo Marxovo srovnání „práce“ včely a práce architekta: i ten nejhorší architekt se od včely liší tím, že nějaká stavba vzniká napřed v jeho hlavě jako představa a teprve ta je realizována jako jeho výtvor. Na této zkušenosti je založena také známá Leninova teze o tom, že bez revoluční teorie není revoluční praxe.

Dějiny lidstva, celá práce lidí jako jednotlivců i společenská praxe

a bohužel i celá současná politika nám stále poskytují někdy až krutá poučení, že praxe se proti této základní své podmínce někdy velmi těžce prohřešuje, přestože — v teorii — se význam přesného vědeckého poznání pro praxi stále více zdůrazňuje. Regulování praxe vědeckým poznáním je tedy stále něčím brzděno, oslabováno. V dalších kapitolách se proto pokusíme o poodhalení těch faktorů, které narušují regulaci lidského chování vědeckým poznáním skutečnosti.

11 Problematika cítění

Už ve výkladu vnitřního mechanismu chování (kapit. 9) jsme registraci vnitřního stavu pojali jako cítění. Současně jsme však zdůraznili, že cítění je jen zvláštním případem vnímání, které se od jiných jeho příkladů liší tím, že jeho obsahová stránka je jednak velmi chudá, jednak že je maskována právě výrazným cítěním libosti-nelibosti. Použili jsme tedy některých pojmů (samotný pojem cítění, dále pojem „obsahová stránka vnímání“, její maskování cítěním), které je nutno podrobit kritice. Pro takovou kritiku máme však prozatím k dispozici jedinou použitelnou metodu. Je to fenomenologická analýza ve vlastním smyslu (podle Husserla), tj. jen analýza zážitků, které jsou nám všem k dispozici. Vyjdeme z analýzy několika jednoduchých příkladů.

Představme si, že máme v ústech kousek čokolády a necháváme jej na jazyce volně rozpouštět, aniž pohybujeme čelistmi nebo jazykem, jen polykáme rozpuštěnou hmotu. V zážitku konstatujeme především chuť čokolády, konstatujeme sladkost, nikoli však jakoukoliv sladkost, nýbrž právě čokoládovou sladkost, tj. mírnou, trochu matnou sladkost, se slabou příměsí hořkosti. Kromě toho konstatujeme, že čokoládová hmota se na jazyce stává mazlavou, sama se rozpouští a rozpuštěná proniká do všech pórů ústní dutiny, to však už nejsou počitky chuťové, ale kožní. Dále konstatujeme, že chuť čokolády je příjemná, čili vyvolává určitou libost. To však nemusí být obecné, protože za určitých okolností může to být také chuť nepříjemná (nelibost).

V takovém ochutnávání čokolády musíme rozlišit jeho věcný obsah a cítění. Věcný obsah se týká vnějšího objektu jako zdroje určité libosti-

nelibosti, která je cítěna. Věcným obsahem je v našem příkladu znalost čokolády jako věci či látky. Tato znalost je umožněna především předchozím vnímáním zrakovým, kožním, svalovým, popřípadě i sluchovým a čichovým. Je ovšem umožněna také chuťovým vnímáním, protože i při vyloučení všech ostatních smyslů bylo by možno chuť čokolády odlišit od chuti limonády nebo hroznového cukru apod. Abstrahujme od toho věcného obsahu našeho vnímání, který je dán zrakem, čichem, hmatem apod., a omezme se jen na vnímání chuťové. I kdybychom mohli vnější svět vnímat jenom chutí, přesto bychom asi dostatečně rozlišovali různé chuti, rozlišovali bychom sladkost, hořkost, kyselost, trpkost, slanost. Jen tyto momenty budeme chápat jako věcný obsah chuťového vnímání. Víme také, že dovedeme rozlišit různé druhy sladkosti, hořkosti, kyselosti a trpkosti. Jen slanost je jednoduchá. Dále bychom mohli hovořit ještě o různých kombinacích uvedených chuťových kvalit. Není však nutné zacházet do takových podrobností.

Vedle rozlišování různých chuťových kvalit jako věcného obsahu chuťového vnímání můžeme však konstatovat, že každá z nich vyvolává různý stupeň libosti nebo nelibosti. Sladkost je zpravidla spojena s různým stupněm libosti (ale ne vždy!), hořkost znamená zpravidla určitý stupeň nelibosti (rovněž ne vždy). U kyselosti, trpkosti, slanosti je to s libostí a nelibostí mnohem složitější. O tom budeme hovořit o něco později. Prozatím se omezíme jen na rozlišení dvou, kvalitativně různých složek chuťového vnímání: je to sladkost, hořkost atd. jako jeho věcný obsah a cítění jako stupeň libosti — nelibosti.

Zvolený příklad nám současně ukazuje, že možnost analýzy cítění jako stupně libosti-nelibosti je redukována na minimum. Co dovedeme říci např. o sladkosti? Opravdu nic, dovedeme ji jen pojmenovat. Sladkost jako libost dovedeme jen cítit, jakýkoli pokus o její popis však selhává. Stejně tomu je u bolesti, slanosti, tepla, chladu apod. O cítění navozeném hořkostí, kyselostí dovedeme sice vypovídat, že dochází k jakémusi „stahování“ sliznice, hrtanu, že nás to nutí k šklebení apod., ale to všechno jsou už důsledky cítění, nikoli popis jeho samého.

Dosud neumíme vysvětlit onu chudobu, či skoro nemožnost analýzy takového cítění. Prozatím se tu nabízí jen ta odpověď, že cítění libosti-nelibosti je tak elementárním zážitkem, že jeho další analýza už ani není možná. Lze vypovídat jen o jeho různých vnějších okolnostech, vztazích,

důsledcích, ale na něm samém nedovedeme rozlišit žádnou jinou vlastnost ani složku. Dovedeme konstatovat jen stupeň libosti-nelibosti, a to, jak hned uvidíme, také jen relativně.

Prozatím také nemáme odpovědi na otázku, zda např. vnímání sladkosti a cítění její libosti jsou dva různé nervové mechanismy, či zda to jsou jen dva různé „momenty“ téhož mechanismu. Údaje, dané pouze zážitkem, jsou zcela nedostatečné pro jakýkoliv pokus o její zodpovězení.

Přes tyto mezery našeho vědění nám fenomenologická analýza umožňuje postoupit ještě dále. Jestliže podobnou analýzu, jako jsme uplatnili na chuťové vnímání, provedeme i v dalších případech vnímání od interocepce až po vnímání zrakové, sluchové, pohybové, pak zjistíme tento obraz vztahů mezi obsahovou stránkou vnímání a cítění.

Na úrovni interocepce je obsahová stránka recepce nejchudší. Můžeme zde rozlišit jen několik odlišných zážitků, jako je hlad, žízeň, vnitřní bolest, únava, ospalost, libido, různé druhy indispozice většinou velmi neurčité a proto často nepojmenovatelné. Všechny tyto zážitky však jsou současně a vždy určitým stupněm libosti-nelibosti. Zážitky interocepční povahy se vždy a bez výjimky vyznačují libostí-nelibostí. Pozornosti přitom zasluhuje tento fakt: hlad, žízeň, bolest, únava, ospalost, různé případy indispozice jsou vždy výraznou nelibostí. Libost se objevuje jen v krátké fázi při jejich odstraňování (ukojení hladu, uhašení žízně, odpočinek, usínání), avšak velmi brzy mizí. Když člověk nemá hlad, žízeň atd., necítí ani libost, ani nelibost. Jen u libida je situace asi složitější.

Už tato fakta nás bezděčně podněcují k závěru, že libost se asi uplatňuje jen při odstraňování nelibosti, čili libost se projevuje jen při odstraňování, vyrovnavání porušené rovnováhy. Analýza zážitku naznačuje, že dosažení rovnovážného stavu, či přesněji *existující rovnovážný stav je vůči libosti-nelibosti indiferentní*. Pokud toto zjištění správně vystihuje skutečnost, pak ovšem neplatí obecně. Předchozí konstatování si však zasluhuje speciální pozornosti, a proto se k němu ještě vrátíme.

V předchozí kapitole jsme registraci vnitřního stavu čili interocepci ztotožnili s cítěním. Podrobnější fenomenologická analýza takové ztotožnění opravňuje v tom smyslu, že věcný obsah interocepce je velmi chudý a často velmi málo výrazný, cítění libosti-nelibosti je však přitom výrazné především při nějaké poruše vnitřní rovnováhy organismu. Existence rovnovážného stavu znamená zřejmě zvláštní případ interocepce, její

snížení pod zážitkový práh: protože žádný zážitek nevzniká, neexistuje ani věcný obsah, ani cítění libosti-nelibosti.

Celé cítění dané interocepí můžeme chápat jako *viscerosomatické cítění*.

S podobným cítěním se však setkáváme ještě v dalších případech. Velká svalová únava může vést už k tomu, že každý svalový úkon se stává bolestivým. Velká námaha vede k nadměrnému dýchání a činnosti srdce, které může znamenat silnou nelibost. Od příslišného namáhání zraku může dojít až k bolestem očí a hlavy.

Do této skupiny jevů asi musíme zařadit Pavlovovo zjištění o přetěžování základních nervových procesů, zejména útlumu.

Zvířata se slabým útlumovým procesem se v Pavlovových pokusech vyznačovala zvýšenou dráždivostí nebo se dokonce nervově hroutila při složitější aplikaci útlumových podnětů (diferenciace, zpoždování). V případě člověka je možno uvést nepříjemné důsledky delšího čekání u některých lidí. Zvláště negativně se toto funkční přetěžování nervového systému projevilo v pokusech s přetvářením nacvičených dynamických stereotypů. Běžná lidská zkušenost nám rovněž poskytuje dostatek faktů o tom, že jestliže člověk nemůže nějakou činnost, ať fyzickou, či intelektuální, vykonávat po svém, jak je tomu navyklý, znamená to pro něho značnou nelibost, a proto se proti tomu brání.

Všechny uvedené příklady můžeme chápat jako *funkcionální cítění*. Můžeme je interpretovat tak, že jestliže nějaká činnost subjektu probíhá na úrovni (vrozené nebo naučené) funkčního optima angažovaných efektorních systémů, cítí se člověk dobře, i když cítění libosti je třeba velmi matné, nevýrazné. Jakmile však činnost přesahuje úroveň funkčního optima (práceschopnosti), nebo naopak zůstává hluboko pod ní, dostavuje se výrazná nelibost a obrana.

Podrobnější srovnání cítění, které jsme rozlišili jako viscerosomatické a funkcionální, naznačuje, že oba příklady tvoří asi jednu oblast cítění. Hlad, žízeň, bolest, nelibost jako funkční poruchy nějakého orgánu je rovněž možno chápat jako funkcionální cítění. I v těchto případech totiž nějaký orgán nebo fyziologický proces je zatěžován nad hranici svého funkčního optima, anebo naopak, podobně jako je tomu v případech svalové nebo nervové únavy, nevyspalosti apod. Zdá se proto, že oba případy je možno chápat jako jednu třídu jevů, které je možno souhrnně nazývat

stručně *somatickým cítěním*. Jejich základním společným rysem je cítění jen vlastního stavu bez vztahu k objektu.

Termín *funkcionální cítění* bychom pak mohli vyhradit jen pro ty případy, které se týkají složitějších činností, jako je známý příjemný pocit ze svalové činnosti, pohybu, z intelektuální činnosti, poznávání. Jde tu o libost-nelibost vznikající jen prováděním nějaké činnosti bez ohledu na její obsah a cíl. Také v těchto případech jde o fungování různých vnitřních systémů, ať už vrozených, či naučených, z hlediska jejich funkčního optima. Také zde je vhodné upozornit na okolnost, že pokud taková činnost probíhá na relativně optimální funkční úrovni, zdá se vůči libosti-nelibosti opět indiferentní. Překračuje-li však toto funkční optimum anebo zůstává-li hluboko pod ním, vzniká nelibost. Při jejím odstranění, tj. při návratu nebo aspoň při blížení k funkčnímu optimu vzniká pak aspoň na určitou dobu libost.

Výklad této kapitoly jsme začali rozbořem chuťového vnímání, čili jedním případem exterocepce. Podobně bychom mohli analyzovat čichové vnímání, kožní receptci a nakonec i zrakové a sluchové vnímání. Na rozdíl od interocepce však zjišťujeme, že v exterocepci je mnohem více zdůrazněn věcný obsah; zatímco cítění často zcela zmizí. Už v oblasti chuťového vnímání známe mnoho látek bez chuti. Podobně je tomu u kožního vnímání. V oblasti zraku a sluchu jen určité vnímání znamená nějakou libost-nelibost, velká většina vjemů zrakových i sluchových je pro cítění indiferentní.

Zde se vnucuje zajímavá otázka, proč libost v oblasti zraku a sluchu lidé už odedávna pojmově odlišili jako zážitek krásy — ošklivosti. U chuťového a hmatového vnímání o kráse nikdy nehovoříme. U čichu už aspekt krásy uplatňujeme častěji (krásná vůně — ošklivý zápach). Jaký důvod vedl lidi k tomuto odlišení zrakové a sluchové libosti? Snad ten, že tu evidentně nejde o samotické cítění a že zdroj libosti je tu evidentně zcela mimo člověka. Zážitek libosti je tu proto externalizován do objektu, který je hodnocen jako krásný.

Na úrovni exterocepce dochází tedy k zvláštnímu posunu cítění. Na úrovni interocepce a propiocepce je to cítění jen vlastního stavu subjektu, zatímco na úrovni exterocepce se cítění přesunuje k objektu. Hraniční oblastí je tu chuť, částečně také čich a kožní receptce (hmat). Cítění libosti navozené čokoládou, pomerančem apod. se rozdvojuje smě-

rem k zdroji libosti (k objektu), libost sama je tu však ještě cítěním vlastního stavu. Důraz na vnitřní stav je velmi silný také u cítění tepla a chladu, jejichž zdroj (atmosféra) je jinými smysly nevnímátný. Avšak už u hmatu (hebkost, hladkost, drsnost) je těžké rozhodnout, zda v cítění libosti-nelibosti je víc zdůrazněn vnější zdroj či vlastní stav. Podobně je tomu u čichu. U zrakového a sluchového vnímání se však v cítění libosti-nelibosti skoro zcela ztrácí cítění vlastního stavu. Krása je cítěna jako kvalita objektu a nikoliv jako vlastní stav.

Zde je však možno vyslovit námitku, že libost vyvolaná nějakou vůní je kvalitativně jiná než libost vyvolaná nějakým nápojem a ta je zase jiná než libost vyvolaná osvěžující sprchou, i když třeba předpokládáme, že z kvantitativního hlediska by mohlo jít o stejné stupně libosti. Zda tomu tak je, či nikoli, to už pomocí fenomenologické analýzy rozhodnout nemůžeme, protože naše zážitky jsou asi z tohoto hlediska značně hrubé.

Cítění na úrovni exterocepce můžeme chápat jako *senzuální* nebo *senzuálně estetické cítění*. O jeho možných vztazích k somatickému cítění budeme hovořit o něco později.

O senzuálním cítění můžeme konstatovat ještě jeden známý fakt. Je to fakt nasycení, *satiace*, interpretovaný také jako otupění nebo adaptace smyslu. Satiace se může projevit dvojím způsobem. Je to jednak zánik, „vyhasnutí“ libosti a její přechod v neutrální stav. Tak je tomu při vstupu do nějaké provoněné místnosti, v níž za několik minut původně příjemnou vůni přestáváme cítit, čich se vůči ní otupí. Jednak je to přechod libosti v nelibost, známý např. u chuti. Satiace se dostavuje částečně i u nelibosti (po určité době přestáváme cítit i nepříjemný zápach). U zvýšené nelibosti (zejména u bolesti) však k satiaci nedochází.

Zvlášť složitým případem je pak cítění, které vzniká fungováním subjektu v různých vztahových systémech, které vznikají mimo něj (často je však sám pomáhá vytvářet) a jejichž funkčním článkem se stává nebo se jím přímo musí stát (v zájmu vlastního života). Jsou to vztahové systémy k jednotlivým lidem (rodina, přátelé, spolupracovníci), k společenským institucím (kultura, státní orgány) a nakonec i k samotným abstraktním principům společenského bytí. Každý individuální subjekt nějak funguje v mnoha rozmanitých vztahových systémech. Úroveň tohoto fungování pro člověka rovněž znamená určité cítění libosti nebo nelibosti (spokojenosti, nespokojenosti). Vzniká otázka, na čem závisí li-

bost či nelibost determinovaná charakterem tohoto fungování individuálního subjektu v tom či onom vztahovém systému. Tuto třídu jevů nanejvýš složitého cítění odlišíme od předchozího stupně jako *relačně funkcionální cítění*. Je to oblast *citů*.

Rozlišení tří až čtyř různých úrovní cítění je možno pokládat jen za pokus o základní orientaci v oblasti nejméně objasněných psychických fenoménů. Nejméně sporné, aspoň z hlediska fenomenologické analýzy, je tu asi rozlišení somatického a senzuálně estetického cítění. Rozlišení viscerosomatického a funkcionálního cítění se však možná setká s námitkami.

Celá tato analýza a charakteristika cítění má velmi blízko k známé James-Langově teorii citů. V této kapitole se však otázky emocí a citů ještě nechceme dotýkat, prozatím hovoříme jen o cítění (pocitování). Zakrátko uvidíme, že předchozí výklad cítění se s James-Langovou teorií shoduje jen částečně.

Rozlišené kvality cítění budeme nazývat *základními druhy cítění*: viscerosomatické (somatické), funkcionální, senzuálně estetické a relačně funkcionální cítění. V hranicích každého základního druhu lze však rozlišit ještě další kvality. V hranicích viscerosomatického cítění je to např. žízeň, hlad, různé druhy indispozice, v hranicích funkcionálního cítění je to např. svalová únava, neuropsychická únava jako důsledek přetěžování různých oddílů nervového systému nebo základních nervových procesů, zejména útlumového, v hranicích senzuálního cítění je to libost-nelibost chuťového, čichového, zrakového atd. vnímání. O relačně funkcionálním cítění prozatím nebudeme hovořit. Tyto užší kvality cítění budeme nazývat *specifickými druhy cítění*.

Každý druh cítění se však vyznačuje určitým stupněm libosti-nelibosti. Tak se dostáváme k důležité otázce celého výkladu cítění (a tím i emocí a citů), zda stupně libosti různých druhů cítění jsou vzájemně srovnatelné, souměřitelné. Konkrétně to např. znamená, zda daný stupeň nelibosti hladu je souměřitelný např. s daným stupněm nelibosti svalové únavy nebo nepříjemného zápachu.

Tato otázka má klíčové postavení v celém výkladu cítění a celého chování.

Různé druhy cítění (jeho konkrétní kvality) a různé stupně libosti-nelibosti budeme chápat jako *dvě základní dimenze cítění*. Za třetí dimenzi

je možno pokládat jeho trvání, tj. odolnost proti satiaci, otupení, o níž jsme hovořili o něco výše. Dosud nedovedeme zodpovědět otázku, zda uvedenými dimenzemi je charakteristika cítění vyčerpána či nikoliv.

Teoreticky i prakticky nejzávažnější je dimenze libosti-nelibosti. Její možné zjišťování naráží bohužel na problémy dosud neřešené. Především je to otázka, zda stupeň libosti-nelibosti je absolutní hodnotou, či zda je to pouze důsledek relace dvou stavů. Fenomenologická analýza i ojedinělá experimentální fakta vedou k závěru, že stupeň libosti-nelibosti je asi dán jen relací, čili že je to hodnota relativní.

Všimněme si jednoho známého pokusu Pavlovovy spolupracovnice M. N. Jerofjejevové (Pavlov 1953, str. 30—31), která se pokusila u psa vytvořit podmíněný potravní reflex na bolestivý podnět (dráždění elektrickým proudem na stehně). První fáze tohoto pokusu se vyznačovala tím, že pes na elektrický proud reagoval obranným reflexem, podmíněný potravní reflex na následující potravu nebylo možno vytvořit. V souladu s Uchtomského teorií dominanty je možno tuto fázi interpretovat tak, že jestliže by potrava byla podána tehdy, kdy ještě působí elektrický proud, pes by na potravu nereagoval, naopak jeho obranné reagování by bylo ještě intenzivnější.

Neúspěch pokusu si vynutil změnu podmínek. Psa nechali důkladně vyhladovět a potrava mu byla podávána jen v pokuse při dráždění elektrickým proudem. Za těchto podmínek se potravní podmíněný reflex vytvořil poměrně snadno a současně zmizelo obranné chování psa. Elektrické dráždění nevyvolávalo dokonce ani žádné vegetativní reakce, charakterizující bolest. Na elektrický proud reagoval pes celkovým oživením, salivací, jakoby „radostným očekáváním“ potravy. Všechny příznaky bolesti zmizely.

Situace se však stala kritickou, jestliže dráždění proudem bylo přeneseno se stehna na kost. To znamenalo srážku velmi prudké bolesti a velkého hladu. Možno říci, že tak byla experimentálně navozena těžká konfliktní situace: živočich se ocitá mezi dvěma alternativami, z nichž obě jsou velmi zlé. Pokus vede k těžkému nervovému zhroucení.

U bolesti bychom nejspíš předpokládali poměrně pevnou škálu absolutních stupňů nelibosti. Pokus M. N. Jerofjejevové však ukazuje, že za určitých okolností dokonce i bolest ztrácí svou nelibost, a tak vlastně

přestává být bolestí. Bylo by asi velmi nerozvážné, kdybychom z tohoto pokusu dělali nějaké obecnější závěry pro člověka. Z literatury je známo, s jakým nadšením jej hodnotil Sherrington. Pavlov se tomu vysmál, Sherrington však zřejmě neměl tak zcela nepravdu.

V běžném životě člověka bychom sotva našli příklad obdobného přetvoření bolesti na stav radostného očekávání, i když principiálně musíme i tuto možnost u člověka předpokládat. Lidská zkušenost i zkušenost se zvířaty nám však poskytují množství fakt jiné povahy. Vezměme např. tak banální fakt jako je vybírání jídla pro ukojení hladu. Má-li člověk možnost výběru, pak se nespokojí s jakýmkoliv jídlem, ale vybere si to, co mu momentálně nejvíce přijde k chuti. To platí i o zvířatech, která je možno dokonale zmlsat. Při možnosti výběru subjekt proto volí to, co momentálně poskytuje nejvyšší libost. Empirie však dále ukazuje, že momentální libost není determinována jen vnějším objektem (např. tím či oním jídlem). Je obecně známo, že to, co za jedné podmínky poskytuje libost, za jiných okolností může vyvolávat vysokou nelibost. To závisí na celkové vnitřní konstelaci subjektu. Velkou úlohu tu sehrává satiace. Zkušenosti s přesycením určitým druhem jídel tu je zvláště výrazným dokladem.

Jiné zkušenosti jsou opačné povahy. Člověk je momentálně nespokojen s něčím a domáhá se něčeho lepšího. Jakmile je však i tento neuspokojující stav ohrožen a vzniká nebezpečí stavu ještě horšího, pak člověk daný stav ihned brání a je ochoten se s ním i spokojit, jen aby se ubránil stavu horšímu. To je v praxi velmi účinná metoda k dosažení spokojenosti s tím, s čím byl člověk dosud nespokojen.

Všimněme si ještě podrobněji situace s možností výběru. Subjekt si vybere to, co je pro něj momentálně nejlepší. Jakmile však zjistí, že tu je ještě další možnost výběru a že je možno vybrat si ještě něco lepšího, pak člověk téměř vždy mění svůj výběr, aby dosáhl relativně maximálního uspokojení.

Z uvedených fakt lze vyvodit dva důležité závěry:

1. Pokus Jerofjejevové ukazuje, že je nutno rozlišit *cítění nepodmíněné a podmíněné*. To lze doložit i lidskou empirií. Pro diabetika s vysokým obsahem cukru v krvi se každá původně příjemná sladkost může stát nepříjemnou. Pro člověka s vážnou poruchou žlučníku může mnoho jídel, která mu dříve chutnala, zcela ztratit svou libost a jídla se mohou stát

dokonce nepříjemná. Podobně lze vysvětlit také změnu libosti v nelibost při přejedení, kocovině.

Všimněme si podrobněji posledního příkladu. Přejedení určitým druhem jídla (např. příliš tučného) může mít za následek, že se nám na delší dobu tučné jídlo stane přímo odporným. Jídlo však neztrácí svou původní chuť, tj. druh cítění (jeho konkrétní obsah) zůstává uchován, pouze jeho dřívější libost se změnila v nelibost. Nelibost tu však není důsledkem primární chuti jídla samotného, nýbrž je důsledkem dalších důsledků viscerální povahy. Primární chuť jídla čili primární druh cítění se z nepodmíněného mění v cítění podmíněné tím, že přejímá nelibost následujících viscerálních procesů. Původně je zde podmíněna pouze nelibost. Nelibost v čisté podobě bez příslušného druhu cítění je však pouze myšlenková abstrakce. Libost-nelibost je reálně vždy pouze vlastností určitého druhu cítění, sama o sobě však nemůže existovat. Podmíněnost nelibosti se proto přenáší na celé cítění a tím se také mění jeho celková kvalita.

2. Podmíněné cítění však není cítěním faktickým, protože k faktické nelibosti důsledků ještě nedochází, ty jsou teprve očekávány, anticipovány. Je proto dále nutno rozlišit *cítění faktické* a *anticipované*. Anticipované cítění lze chápat jako představu faktického stavu, který teprve nastane. Jestliže očekávaný stav nastává bezprostředně, okamžitě po vzniku podmíněného cítění, pak tato představa očekávaného stavu čili anticipované cítění je tak živá a intenzivní, že se téměř vyrovnává cítění faktickému. Tak je tomu v případě, kdy se člověku dělá přímo nevolno při pouhém zrakovém a čichovém vnímání jídla, které se mu zprotivilo. Jestliže však očekávaný stav nastává až po určité době, pak se tím značně mění i kvalita podmíněného cítění v tom smyslu, že podmíněná nelibost (nebo naopak libost) je více méně oslabena. Tak je tomu např. v případě člověka se žlučníkovou chorobou, kdy důsledky nevhodného jídla se nedostaví ihned, ale třeba až za několik hodin.

Rozlišení nepodmíněného a podmíněného, faktického a anticipovaného cítění, zde není samoučelné. Jeho význam spočívá v tom, že v něm nacházíme východisko pro další analýzu. Rozlišení podmíněného a nepodmíněného cítění obsahuje totiž otázku, zda toto vzájemné podmiňování je všeobecné, tj. zda libovolné cítění se může stát podmíněným či nikoliv. K. M. Bykov svými bohatými pokusy dost přesvědčivě prokázal, že vzá-

jemné podmiňování je skoro všeobecné, že libovolný nepodmíněný (i viscerální) reflex se může za určitých okolností změnit v podmíněný vzhledem k jinému reflexu. Záleží jen na tom, který ze dvou „soupeřících“ procesů je momentálně pro život důležitější.

Přesto se nám zdá rozumné zaujmout rezervované stanovisko k závěru o možnosti všeobecného podmiňování, i když ji nemůžeme zamítat. Z hlediska normálních, běžných životních podmínek bude asi výhodnější chápat otázku podmiňování tak, že viscerosomatické a funkcionální citění budeme chápat především jako citění nepodmíněné, tj. jako citění, které je zážitkovou stránkou elementárních životních funkcí organismu, zatímco citění senzuálně estetické je sekundární sférou citění, jehož libost a nelibost je celým svým původem podmíněna, jako důsledek fylogenetického vývoje byla však natolik zafixována, že se rovněž stala nepodmíněnou, a — jak hned uvidíme — že se dokonce může stát samoučelnou. Libost-nelibost chuťových, čichových zážitků je možno chápat tak, že původně tato libost-nelibost měla (a zpravidla dosud má) svou biotickou funkci v tom, že signalizovala bioticky pozitivní nebo negativní stav organismu jako celku, tj. že původně signalizovala vyrovnaný vztah asimilačních a disimilačních procesů (s přiměřeným stupňováním asimilace proti disimilaci) jako libost, nebo poruchu tohoto rovnovážného stavu jako nelibost.

Zde však asi narážíme na určitý fakt vývoje různých funkcí živých organismů, který se dosud vymyká jakémukoliv vysvětlení a který se právě proto jeví jako nějaký paradox jejich vývoje. Tento paradox můžeme interpretovat tak, že určitá životní funkce, která původně sloužila jiné, mnohem důležitější, primárnější životní funkci, se ve vývoji — snad posilováním, zpevňováním — rozvine natolik, že se začne v celé struktuře organismu uplatňovat samostatně a dokonce v jakési „revoltě“ proti té životní funkci, jíž původně sloužila. Za těchto okolností pak může docházet k tomu, že takovým „rozbujením“ se původně pomocná, služební funkce mění v diktátorskou, tyranskou funkci, začíná tyranizovat celý organismus, a to někdy až do jeho zahubení. Jako příklady známé z lidské empirie je možno uvést všechny případy labužnictví a přejídání bez ohledu na zdravotní důsledky, alkoholismus, sexulání nezřízenost, narkomani. Náběhy k tomu nacházíme už u zvířat. Hypertrofie původně sekundárních funkcí živého organismu pak vede k důležitému důsledku: pů-

vodní primární funkce se mohou stát funkcemi vedlejšími, popřípadě pomocnými, a původně sekundární funkce organismu se stávají primárními, a to zpravidla v neprospěch životní existence organismu.

Nemenší význam má rozlišení faktického a anticipovaného cítění. O něco výše jsme došli k závěru, že u každého cítění je možno rozlišit aspoň dva jeho rozměry: jeho druh a jeho místo na stupnici libosti-nelibosti. Je-li toto hledisko pravdivé, pak z toho plyne důležitý závěr. Každé místo nějaké stupnice čili každá míra (stupeň) je nutně relací, je nutně vzdáleností od určitého nultého bodu. U fyzikálních měrných jednotek je takový nultý bod fixní (např. na váze, na teploměru). Každé místo jakékoliv stupnice proto tento nultý bod obsahuje v sobě jako svou nezbytnou podmínku, jako svůj předpoklad.

Pro analýzu cítění tím vznikají dvě otázky. Především je to otázka existence nějakého fixního nultého bodu libosti-nelibosti. Je nutno zdůraznit, že nemluvíme o existenci nultého bodu libosti-nelibosti, o níž nelze pochybovat. Jde však o to, zda tento nultý bod je pevný, nehybný či nikoliv.

Celá dosavadní analýza cítění, různé příklady přesunu libosti a nelibosti nás přivádějí k závěru, že měření libosti-nelibosti nemůže vycházet z nějakého pevného nultého bodu. *Stupeň libosti-nelibosti lze asi určovat jen v relaci k nějakému předchozímu nebo následujícímu stavu*, čili „nultý bod“ libosti-nelibosti lze chápat jen jako bod značně pohyblivý. To znamená, že stupeň libosti-nelibosti je většinou pouze rozdílem dvou různě velkých libostí či nelibostí.

Musíme si proto položit otázku, jak vůbec máme chápat takový nultý bod. Vyjděme z příkladu možné situace.

Tak např. sedím u svého pracovního stolu a dělám si výpisky z nějaké knihy, kterou jsem krátce před tím přečetl. Je brzy odpoledne, jsem asi hodinu po obědě. Necítím ani hlad, ani žízeň, nic mě nebolí, není mi ani zima ani horko, zkrátka nic mi nechybí. Z hlediska hladu, žízně, bolesti, teploty necítím tedy ani libost ani nelibost. Situace se jeví tak, že z těchto hledisek v dané chvíli existuje jakýsi rovnovážný stav, momentální nultý bod libosti a nelibosti. Mohu však říci, že v této chvíli necítím ani žádný jiný druh libosti či nelibosti? Sedím přece u stolu (pohodlně-nepohodlně), na něčem pracuji (s chutí-nerad), o něčem přemýšlím atd. Je možné, abych v žádném z uvedených případů necítil ani libost ani nelibost?

Mohu něco dělat zcela jako stroj, bez zájmu, radosti, ale i bez nelibosti, zcela indiferentně?.

Na tuto otázku je velmi těžké dát jednoznačnou odpověď. Můžeme pouze konstatovat, že je nutno rozlišit *speciální nultý bod* pouze pro jeden druh citění a *univerzální nultý bod* pro všechny možné druhy citění v daném okamžiku. Pomocí fenomenální analýzy můžeme konstatovat jako nepochybný jen speciální nultý bod (neutrální stav pro některé druhy citění). Existence univerzálního bodu se nám však jeví jako sporná.

Avšak ani existence speciálního nultého bodu libosti-nelibosti tu není tak jednoznačná. Jestliže v uvedeném příkladu člověk necítí žádnou bolest, necítí ani žádnou libost jako nepřítomnost bolesti. Doplňme však uvedený příklad tím, že člověka najednou začne bolet nemocný zub. Stupňování bolesti (nelibosti) je zvětšování výchylky od předchozího, původně neutrálního stavu (nultého bodu). Prožívaná bolest je faktické citění nelibosti jako nežádoucí stav a *v relaci k němu* se předchozí neutrální stav nyní jeví jako stav žádoucí, jako cíl chování, jako anticipovaná libost. Pripusťme, že pocíťovaná bolest náhle ustane (např. po použití analgetika). Vzniklý stav je libostí, i když před nástupem bolesti žádná libost nebyla pocíťována. Avšak libost, která vzniká zmizením bolesti, je dosti krátkého trvání. Jestliže se bolest neobjeví znovu, člověk na ni zapomíná, avšak tím mizí také citění libosti. Vzniká zvláštní případ satiace, o níž jsme hovořili výše.

Toto doplnění našeho příkladu ukazuje, že i speciální nultý bod je relativní, pohyblivý, že za určitých okolností se i prvotně neutrální stav může změnit ve stav značné libosti. Jako určitá relativní libost se tu může jevit nejen návrat k původnímu bezbolestnému stavu, nýbrž i podstatné snížení nelibosti, kdy nějaká slabá bolest ještě trvá, avšak i tato úleva, snížení předchozí nelibosti může být cítěna jako relativní libost. Podobně bychom mohli analyzovat různé jiné situace a vždy bychom asi došli k stejnému závěru.

Tak se konečně dostáváme možná k základní otázce citění. Je to otázka, *zda každé citění není nic jiného než určité napětí, diskrepance dvou různých stupňů libosti a nelibosti*. Analýza několika různých příkladů ukázala, že registrace relativně rovnovážného stavu se jeví jako nultý bod libosti-nelibosti, jako neutrální, klidové „citění“. Jakákoliv libost i nelibost se pak jeví jako relace dvou různých stupňů této stup-

nice, z nichž jeden je žádoucí, druhý nežádoucí, jeden je faktickým, druhý anticipovaným cítěním. Jestliže tato relace mizí, ztrácí se také cítění ve vlastním smyslu slova, nastává neutrální stav.

Už několikrát jsme tedy konstatovali, že neutrální či rovnovážný stav, činnost probíhající na úrovni funkčního optima jsou z hlediska libosti-nelibosti indiferentní. Jinak můžeme říci, že tu máme co činit s nultým bodem libosti-nelibosti. Obecně můžeme hovořit jen o rovnovážném stavu, i když si při tom plně uvědomujeme, že v podstatě nevíme, v čem takový rovnovážný stav spočívá, protože nedovedeme říci, co je v rovnováze s čím. Je to však pojem velmi běžný v současných teoriích emocí a motivace, a proto se ho v našem výkladu přidržíme, i když jej nedovedeme definovat. Velmi zhruba bychom mohli říci, že rovnovážný stav je možno obecně chápat jako rovnováhu postulátů kladených samotným subjektem a podmínek pro jejich splnění (realizaci). I když je to formulace velmi přibližná, přece jen postihuje to nejdůležitější. Pojem rovnovážného stavu znamená tedy faktický systém vztahů mezi různými funkčními složkami organismu. Jeho interorecepční a propiocepční registraci však chápeme jako subjektivní fakt cítění. Je-li to registrace rovnovážného stavu, pak takové cítění budeme chápat jako neutrální stav, a to proto, že z hlediska libosti-nelibosti je to skutečně neutrální cítění.

Je-li tato charakteristika aspoň přibližně adekvátní, pak z ní plyne velmi důležitý závěr. Každý rovnovážný stav je v rozhodující míře determinován právě těmi postuláty, které subjekt klade a jejichž splnění ho uspokojuje. Vzniká otázka, jak subjekt k těmto postulátům dospěl. O tom budeme hovořit v kapitole o motivaci a chtění. Prozatím si řekneme jen tolik, že na jejich vzniku se podílejí určité vrozené dispozice a zvyk. Vezměme konkrétní příklad. Stará vesnická žena, oslabená nemocí a žijící sama v staré chalupě, má možnost přestěhovat se k dceři, kde by měla všechno pohodlí i péči. Zkusí to, ale po několika dnech se vrací do své chalupy, protože „v tom městě, to je pro ni smrt“, a jí se umírat ještě nechce.

V životě lidí se tu objevují dvě odlišné varianty. Pro některé lidi, zejména staré a stárnoucí, jakákoliv větší odchylka od zafixovaných stereotypů znamená výraznou nelibost, i když tato odchylka znamená větší pohodlí, tedy zdánlivě více libosti. Pro jiné lidi znamená nelibost jen taková odchylka, která je zhoršením životních podmínek. Jejich zlepšení

není nelibostí, nýbrž naopak mnohdy výraznou libostí. V takovém případě však rovnovážný stav není stavem optimálním, nýbrž pouze ustáleným, navyklým. Jako optimální se jeví pouze potud, pokud člověk buď nemá možnost, nebo vůbec neví o možnosti dosažení stavu lepšího.

Klíčový problém celé naší analýzy zde spočívá v tom, zda udržování rovnovážného stavu znamená pro subjekt libost či zda je z hlediska libosti-nelibosti neutrálním stavem. Náš výklad cítění stojí a padá s předpokladem, že registrace rovnovážného stavu je z hlediska libosti-nelibosti neutrálním stavem. Nelibost vzniká porušením rovnovážného stavu, které je přinejmenším zhoršením životních podmínek. Libost vzniká návratem k předchozímu rovnovážnému stavu nebo možností dosahování lepšího rovnovážného stavu. To znamená, že nultý bod libosti-nelibosti či neutrální stav cítění chápeme převážně jako relativní hranici mezi libostí a nelibostí čili jako bod pohyblivý.

Subjektivní empirie ovšem naznačuje, že u různých druhů cítění je jeho pohyblivost velmi různá. Relativně nejmenší je zřejmě u somatického cítění, jako je stav nasycenosti, napojení, bezbolestný stav apod., takže v těchto případech lze skoro předpokládat relativně fixní neutrální stavy. To se nám také zdá skoro přirozené, protože právě různé druhy somatického cítění chápeme jako zážitkovou stránku elementárních životních funkcí.

Tak např. nelibost hladu, žízně, bolesti, a pravděpodobně i nelibost zimy-horka nepodléhá žádnému otupení. Jestliže se bolest, hlad, žízeň stanou dlouhodobými stavy, zřejmě deficitními stavy organismu, pak je přesto cítíme jako neslábnoucí nelibost, k žádnému otupení nedochází. Nepříjemný zápach však po krátké době přestáváme vnímat, čich otupí. Z toho lze usuzovat, že nelibost, která je zážitkovou stránkou poruchy nějaké elementární životní funkce organismu, je poruchou některé elementární nezbytné podmínky holé životní existence (životního minima), taková nelibost nepodléhá žádnému otupení, ale zůstává uchována a funguje jako činitel alarmující k záchraně organismu, k uchování života. O stupni takové nelibosti (hladu, žízně, bolesti, svalové vyčerpanosti, nevyspalosti apod.) je možno předpokládat, že jeho hodnota je absolutní, aspoň pokud jde o normální podmínky života. Situaci, kterou jsme ilustrovali pokusem Jerofjejevové, musíme pokládat za atypickou, výjimečnou. O tom svědčí třetí fáze jejích pokusů, kdy podstatným zvýšením

bolesti (přenesením elektrod na kost) se také celé chování psa mění, nastává kritický stav.

Říkáme-li, že stupeň takové nelibosti má asi absolutní hodnotu, pak to znamená, že tu předpokládáme absolutní nultý bod, jehož lze dosáhnout odstraněním nelibosti v celém jejím rozsahu. O něco výše jsme však viděli, že absolutní nultý bod nelibosti nemusí být vždy neutrálním stavem. V předchozím příkladu s náhlým snížením bolesti jsme viděli, že toto snížení samo může být cítěno jako relativní libost.

Podrobnější analýza tedy ukazuje, že o relativně absolutní hodnotě cítění na stupnici libosti-nelibosti můžeme hovořit jen u takových druhů somatického a funkcionálního cítění nelibosti, která je zážitkovou stránkou poruchy nějaké elementární životní funkce organismu.

Empirie dále výrazně ukazuje, že aspoň v některých případech libost nenastává teprve odstraněním nelibosti v celém jejím rozsahu, nýbrž začíná hned s první fází jejího odstraňování. Nejvýrazněji to vidíme u hladu a žízně, kdy libost začíná už s prvním soustem a s prvním douškem, kdy odstraňování nelibosti je na samém začátku. V těchto případech je to ovšem libost chuťového a čichového vnímání, tedy vlastně podmíněné cítění jako signál začínajícího vyrovnávání viscerálního deficitu. Podobně tomu je, i když s menší výrazností, i u svalové únavy a nervového vyčerpání; už první uvolnění svalů nebo nervového napětí znamená libost, i když je to teprve počátek odpočinku a únava v celém svém rozsahu ještě zdaleka není odstraněna. V zážitku takové libosti však už nedovedeme zjistit, zda libost se stupňuje s dosahováním žádoucího rovnovážného stavu či nikoliv. Zdá se, že při ukojování hladu a žízně slábne libost chuťového vnímání, avšak zvyšuje se libost viscerálně somatická, jako kontrast proti předchozímu deficitnímu stavu.

Avšak i absolutní stupeň nelibosti u některých bioticky nejdůležitějších jejích druhů je nutno chápat jen v relaci k žádoucímu rovnovážnému stavu. Bez této relace nelibost neexistuje. Rovnovážný stav v této relaci funguje jako anticipované cítění a v této relaci se proto jeví jako libost. Jeho dosažením se však momentálně libost velmi brzy nasytí a vzniká stav neutrální.

Obecná zkušenost ukazuje, že vzhledem k neutrálnímu stavu lze libost skoro jakoby bez omezení stupňovat. Stojíme proto před otázkou, zda a jak je možno pochopit další stupňování libosti.

Emoce a city. Rozvoj citění u člověka

V předchozí kapitole jsme rozlišili věcný obsah citění a stupeň jeho libosti-nelibosti. Podle věcného obsahu jsme pak rozlišili základní a speciální druhy citění (krátce jen druhy citění). Současně s tím jsme zjistili, že věcný obsah somatického a funkcionálního citění je velmi chudý a matný, zatímco na úrovni senzuálního citění se jeho věcný obsah přesunuje k objektu. O něco dále jsme však došli k závěru, že senzuální citění je z fylogenetického hlediska původně asi citěním podmíněným, že jeho původní libost-nelibost je na ně přenesena z bioticky primárního citění somatického. Současně jsme však konstatovali postupné osamostatňování senzuálního citění, jehož původní pomocná, služebná biotická funkce se tak mění jakoby ve funkci samostatnou, samoúčelnou. Všimněme si nyní podrobněji tohoto momentu.

Konstatovali jsme, že už u zvířat existuje široká možnost zmlsání. Má-li subjekt možnost výběru, dává vždy přednost tomu lepšímu. Vezměme např. situaci, kdy člověk má možnost výběru mezi dvěma jídly. Předpokládejme, že obě jídla mají přibližně stejnou kalorickou hodnotu. Z hlediska biotického jsou tedy obě rovnocenná. Člověk však dává přednost tomu z nich, které mu víc přijde k chuti. Zde stojíme před otázkou, nad níž jsme dosud bezradní. Jakou funkci má tato příjemnější chuť jídla jednoho proti druhému? Má tato chuťová libost ještě nějakou životní funkci? Fyziolog by nám odpověděl, že ano. Zvýšená chuť jídla podporuje trávení, čímž se zvyšuje využití jeho kalorické hodnoty.

Obměňme tedy náš příklad. Obě jídla mají velmi rozdílnou kalorickou hodnotu, avšak jídlo vydatnější nám chutná hůř než jídlo méně vydatné. Člověk však preferuje nikoli zvýšenou kalorickou hodnotu jídla, ale jeho chuť, čili vybírá si jídlo méně vydatné. V tomto případě člověk tedy preferuje zvýšenou libost chuťového vnímání před kalorickou, tj. před skutečnou životní hodnotou jídla. Už v předchozí kapitole jsme také uvedli příklady alkoholismu, narkomanie, kdy člověk stupňuje určité druhy libosti do té míry, že tím sám sebe ničí. Jakou funkci má tedy takové zvyšování libosti, které zkracuje a ničí život?

Tato otázka nás staví před jinou, mnohem obecnější otázkou: Co vůbec

máme rozumět životní hodnotou? Samotný pojem životní hodnoty předpokládá, že životu lze v různých jeho fázích a momentech připisovat různou hodnotu, čili že život sám podléhá určitému stupňování, obohacování nebo ochuzování. To je zřejmě nutné brát jako fakt, který je v povědomí lidí už odedávna zakotven jako značně vágní pojem bohatého, plného či naopak chudého, prázdného života. Jde však právě o to, v čem spočívá plnost či prázdnota života.

O rozbor této otázky se pokusíme později v samostatné kapitole (kapitola 14). Prozatím se spokojíme s konstatováním, že chování člověka v určité situaci je v rozhodující míře determinováno stupněm libosti-nelibosti, kterou tato situace může poskytnout. Tím také zpřesňujeme formulaci, k níž jsme došli v kapitole 3 o stimulaci chování a podle níž je rozhodující jeho determinantou životní hodnota působícího podnětu. Celým dalším rozbořem, zejména rozbořem citění, docházíme nyní k závěru, že touto životní hodnotou je stupeň libosti-nelibosti působícího podnětu.

Už z předchozích příkladů je zřejmé, že stupňování libosti na úrovni somatického citění je krajně omezené. Příklady s hladem, žízní, bolestí ukazují, že dosahování libosti tu je možné převážně jen jako odstraňování nelibosti. Složitější už je situace v oblasti funkcionálního citění. Libost určitých pohybů (viz např. tanec, sport) i svalové práce, přiměřené zatěžování nervového systému jsou obecně známy. S tím však už těsně souvisí libost-nelibost senzuálně estetického citění jako činnosti speciálních oddílů nervového systému. Po této linii se nám rozvoj citění jeví téměř jako neomezený. Tento rozvoj však znamená stále větší odchylování od původní biotické funkce citění a takřka neomezené obohacování, rozšiřování jeho věcného obsahu. Jako příklady možno uvést stále postupující rozvoj kuchařského umění, příprava stále nových nápojů, parfumerie, zvyšování hebkosti prádla. Zvlášť obsáhlou kapitolu by zde tvořila problematika libosti zrakového a sluchového vnímání jako prožívání krásy.

Máme-li správně porozumět celé problematice citění, pak je třeba opětovně zdůraznit, že různé jeho druhy jsou kvalitativně různé libosti-nelibosti. Hlad, žízeň, bolest, únava apod. jako různé druhy somatického a funkcionálního citění jsou kvalitativně různé nelibosti, podobně jako libost z nasycení, uhašení žízně, libost čichového, hmatového nebo i zrakového vnímání. Náš důležitý předpoklad spočívá však v tom, že při vši

kvalitativní různosti jsou tyto různé druhy citění srovnatelné z hlediska kvantity (stupně) libosti-nelibosti a právě touto kvantitou mohou spolu soupeřit. Hledisko srovnatelnosti nám umožňuje pohlížet na citění jako na univerzální a pravděpodobně rozhodující faktor celého subjektu, jeho chování i prožívání.

Kvalitativní rozrůzněnost citění, která se u člověka stupňuje na úrovni senzuálně estetické, znamená také stále větší zdůrazňování jeho věcného obsahu, jeho předmětnosti. V senzuálním citění je proto výrazný důraz na předmět, který je jeho zdrojem. Nelibost hladu, žízně, bolesti je citěním vlastního stavu, jehož zdroj v zážitku není obsažen, protože jej žádným způsobem nemůžeme vnímat. Je možno zde vyslovit tuto zdánlivě absurdní myšlenku: Kdybychom mohli nějakým způsobem vnímat fyziologické pochody ve vlastním organismu v jejich věcném obsahu podobně jako zrakem, sluchem atd. vnímáme jevy vnějšího světa, bylo by také viscerální citění hladu, žízně atd. značně odlišné, protože by mělo mnohem výraznější obsah. Tak tomu však není a proto věcný obsah somatického citění je redukován na minimum jako citění vlastního stavu velmi obecné povahy, jako citění celkového obecného nedostatku. Má-li člověk hlad, žízeň, je to jeho vlastní hlad, žízeň, je-li příjemně najeden, napojen, je to opět jeho vlastní stav. Jestliže však člověku něco chutná, něco příjemně voní nebo páchne, něco se mu líbí, je to už vždy nějaký objekt, nebo látka, která chutná, voní-páchne, líbí se.

V senzuálně estetickém citění je už proto zřetelný vztah subjektu k objektu. Tento vztah je buď pozitivní, jestliže objekt je zdrojem libosti, nebo je negativní, je-li zdrojem nelibosti. Senzuálně estetické citění je proto možno chápat jako zážitkovou stránku vztahu subjektu k objektu. V senzuálně estetickém citění je vždy nějak obsožen také objekt jako jeho zdroj. Vzniká proto otázka, jak je zdroj citění, tj. objekt, v senzuálním citění obsažen.

Analýzou empirie zjišťujeme, že objekt je v tomto citění obsažen buď na úrovni vjemu, anebo na úrovni představy. Je-li v něm obsažen jako vjem, pak takové vnímání vzniká na dvou různých úrovních. Při chuťovém a čichovém vnímání je citění libosti současně vyhodnocováním jejího zdroje. Jídlo ochutnáváme tím, že je jíme. Tím však zároveň rušíme původní existenci objektu jako zdroje libosti. Částečně je tomu tak i při čichovém vnímání i při vnímání tepla. Chuťovým vnímáním a s tím

i cítěním libosti se tedy ruší původní existence objektu, dochází k jeho transformaci v něco jiného. Při libosti-nelibosti zrakového, sluchového, hmatového vnímání se však na objektu nic nemění, nebo přesněji — člověk sám na objektu nic nemění, že jej vnímá. Libost-nelibost je zde pouze kvalita příslušného obrazu-vjemu, přičemž nedochází k žádnému bezprostřednímu, možno říci tělesnému kontaktu subjektu s objektem, jak tomu bylo při chuťovém a čichovém vnímání. To však platí jen pro libost-nelibost zrakového a sluchového vnímání. U hmatového vnímání k bezprostřednímu, tělesnému kontaktu dochází.

O libosti-nelibosti na úrovni představy jsme se zmínili už v předchozí kapitole při rozlišení cítění faktického a anticipovaného. Anticipované cítění je představa očekávané libosti-nelibosti, která tu může jako představa fungovat jen díky minulému faktickému cítění a v paměti uchované zkušenosti. Představa cítění se tu však může uplatnit také jako představa minulého cítění, která pak ovlivňuje stupeň libosti-nelibosti faktického, aktuálního cítění.

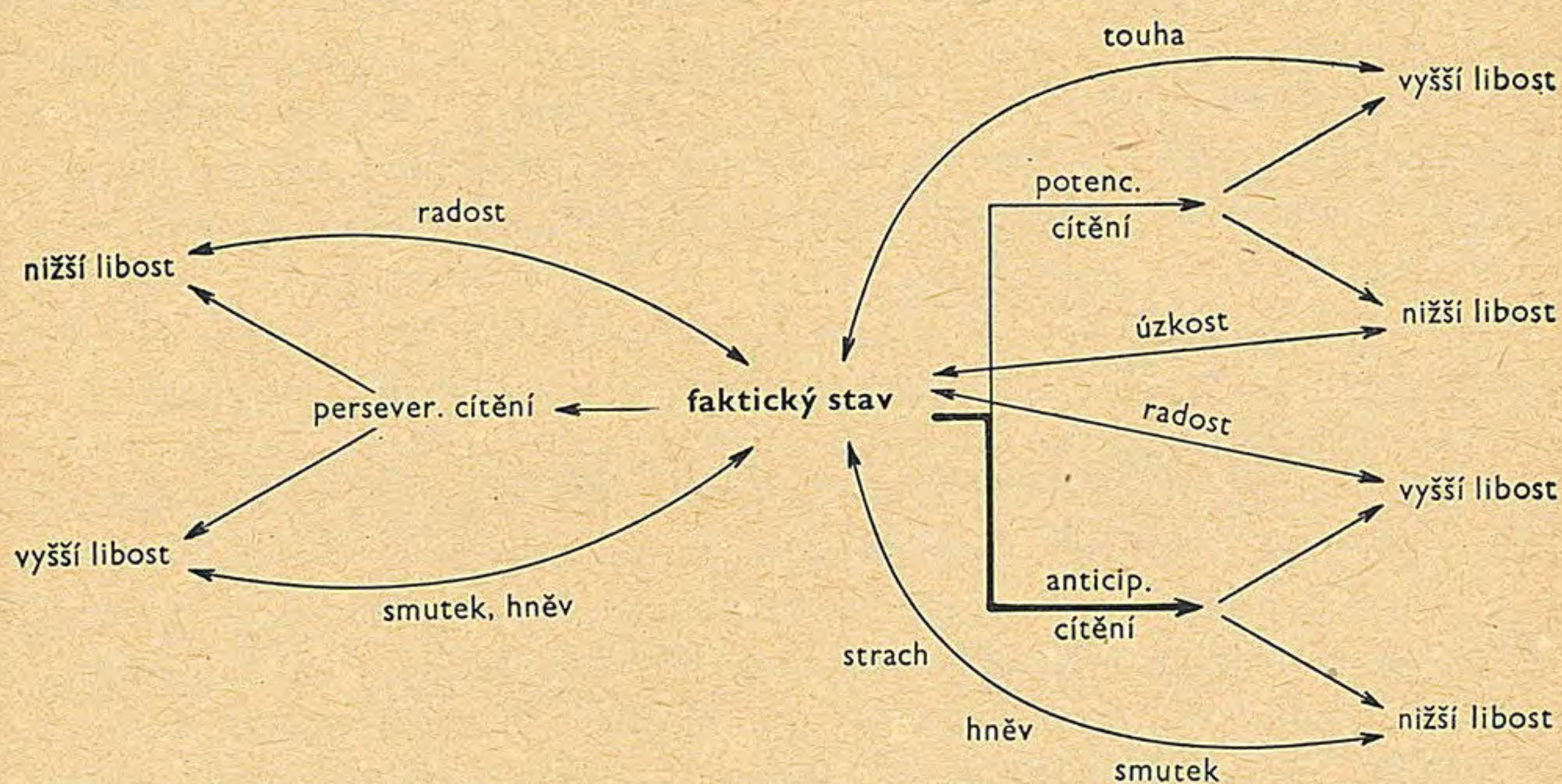
Pokud jde o představu minulého cítění, je situace poměrně jednoduchá. Je to představa něčeho, co bylo, co minulo a co víceméně může kontrastovat s tím, co je. I když to není zcela přesné, budeme je chápat jako *perseverační cítění* (analogicky podle perseveračních obrazů). Pokud však jde o představu možného budoucího cítění, musíme u ní rozlišit dvě základní možnosti. Může to být představa možného cítění, jehož dosažení může být zcela nejisté nebo dokonce velmi málo pravděpodobné. Je to tedy představa cítění, jehož realizace má jen malý stupeň pravděpodobnosti. Tak je tomu např. v situaci, kdy má člověk hlad a přitom si bezděčně vybavuje představy různých jídel, jimiž by svůj hlad mohl ukojit. Kdo skutečně prožil déle trvající opravdový hlad, ví, jak jsou takové představy přímo nutkavé. Je-li hlad vynucen vnějšími okolnostmi a člověk je zbaven možnosti svobodně jej ukojit, pak je funkce takových představ velmi problematická. Empirie naznačuje, že pocit hladu nesnižují, nýbrž právě naopak. Představu takového nejistého, pouze víceméně pravděpodobného cítění, budeme nazývat *potencionálním cítěním*.

Situace se však (z hlediska zážitku) značně mění, jestliže budoucí cítění se velmi blíží jistotě, anebo se přímo stává jistotou. Tak je tomu v situaci, má-li člověk hlad a má možnost vybrat si jídlo, které mu přijde k chuti a které také s jistotou obdrží. To už je představa cítění, které opravdu

bude realizováno. Pro ně podržíme náš dřívější název *cítění anticipované*.

V předchozí kapitole jsme vyslovili jako možnou domněnku, že pravděpodobně každé cítění je relací dvou stavů, a že cítění mizí (zaniká), mizí-li tato relace. Nyní se dostáváme k novému momentu. Jsou-li oba články relace dostatečně živé a konkrétní (z hlediska věcného obsahu cítění), vzniká nová kvalita cítění, která je v psychologii známa pod názvem *emoce*. Její základní charakteristikou je diskrepance dvou cítění, z nichž jedno je faktické, aktuální, druhé je na úrovni představy. Podle povahy této diskrepance lze systém základních emocí znázornit jednoduchým schématem.

Obr. 7

Emoce (základní vztahy)

Není cílem této práce podávat soustavný výklad emocí ani jiných procesů. Takový výklad je záležitostí speciální monografické práce nebo soustavné učebnice obecné psychologie. Naším cílem je pouze vymezení základních faktorů lidského subjektu, abychom se tak mohli propracovat k celkovému integrujícímu pohledu na jeho podstatu. K uvedené klasifikaci emocí připojujeme proto jen několik poznámek.

Radost vzniká buď jako kontrast minulého a přítomného stavu, anebo jako kontrast přítomného a budoucího stavu. V prvním případě jde o ra-

dostné překvapení, které výrazně zvyšuje faktickou libost v relaci k předchozímu stavu. Radost zůstává radostí jen potud, pokud funguje představa předcházejícího stavu. Čím více slábne představa kontrastujícího předcházejícího stavu, tím více se také vytrácí radost, až nakonec vzniká neutrální stav (zevšednění, satiace, která je asi právě důsledkem slábnutí minulého stavu). Radost zaměřená do budoucna ovšem neslábne. Zdá se, že naopak sílí, čím bližší je realizace předmětu radostného očekávání. Jakmile k této realizaci dojde, stává se radost kontrastem mezi představou minulého stavu a faktickým přítomným cítěním. V radosti je proto možno rozlišovat dvě fáze: radost zaměřená do budoucna se dosažením cíle mění v radost z přítomného stavu, kontrastujícího s minulostí.

Složitější je to u *hněvu*. Naše klasifikační schéma ukazuje, že výrazné snížení libosti (např. při ztrátě oblíbené věci, osoby) se projevuje smutkem nebo hněvem (nebo obojím současně). Naopak při akutní hrozbě budoucí nelibosti vzniká strach, hněv i smutek, popřípadě vzniká emoce smíšená. Zda vznikne smutek (vzhledem k minulosti i budoucnosti), nebo strach (jen vzhledem k budoucnosti), anebo zda vznikne hněv (vzhledem k minulosti i budoucnosti), to závisí na charakteru změny a hrozby i na subjektu samotném. Záleží na tom, jak subjekt odhaduje reálné možnosti a účinnost obrany. Jestliže příčinou změny je síla, nad níž člověk zjevně nemá žádné moci (např. náhlá smrt blízké osoby, náhlé kritické onemocnění), pak vzniká smutek (vzhledem k minulosti), strach nebo smutek, nebo jejich kombinace (vzhledem k budoucnosti). Jestliže subjekt odhaduje obranu jako možnou a účinnou, zejména tehdy, jsou-li příčinou změny jiní lidé, proti nimž si člověk může dovolit vystoupit na obranu, pak vzniká hněv. Na přírodu se nehněváme, účinek jejích živelných sil přijímáme se smutkem a strachem. Hněváme se převážně jen na lidi.

Strach a touha jsou jediné emoce zaměřené k budoucnu. Touha jako rozpor faktického a potencionálního cítění velmi málo pravděpodobného, anebo přímo nesplnitelného, je vždy promíšena se značnou dávkou smutku (frustrace), popřípadě je jejím důsledkem i hněv proti přítomnému stavu.

Descartes a Spinoza řadili k emocím také hnus (odpor), který v našem klasifikačním schématu není obsažen. Je možno jej chápat jako speciální případ senzuálně estetického cítění, jako důsledek ošklivosti. Je to obdoba hněvu na úrovni estetického cítění, protože hněv na této úrovni ztrácí svou funkci.

Už výše jsme konstatovali, že emoce je vlastně zážitkem vztahu subjektu k nějakému objektu. Jestliže zdůrazňujeme, že tu jde o vztah k nějakému objektu, má to svůj zvláštní význam. Každá z uvedených emocí může být navozena velmi rozmanitými objekty či situacemi. Při rozboru a výkladu emocí abstrahujeme od toho, čím je emoce navozena. Omezuje se pouze na základní varianty diskrepance dvou stavů a na jejich důsledky pro zážitkovou sféru subjektu. Výklad emocí se proto omezuje pouze na subjekt jako na jediný pevný článek možných vztahů k objektu. Abstrahujeme od jeho druhého, proměnného článku, jímž jsou právě různé objekty, které emoci navozují. Z tohoto hlediska můžeme proto *emoci chápat jako aktuální a krátkodobý citový stav subjektu, který je navozen libovolným objektem a který je právě zážitkem vztahu subjektu k danému objektu.*

Na úrovni somatického a částečně i na úrovni funkcionálního citění žádný takový vztah k objektu neexistuje, je to jen citění vlastních stavů. Somatické i funkcionální citění je zážitkovou stránkou elementárních, nejobecnějších životních funkcí, nebo jinak je zážitkovou stránkou primární pudové základny živé bytosti. Je to registrace a regulace elementárních životních procesů, probíhajících v živém těle, jako je úroveň metabolismu, vznikání a vyrovnavání různých poruch, udržování funkční zdatnosti svalové kosterní soustavy, nervového systému, vnitřních orgánů. Senzuálně estetické citění doplňuje tuto základní zážitkovou sféru věcným obsahem, posunuje tělové citění směrem k objektu (vzpomeňme na akcidentnost podnětů v kapit. 2 a 3!), ale tím se také značně odcizuje své původní služební funkci a začíná často žít svým vlastním životem někdy i v rozporu se základními životními funkcemi organismu.

Vývoj člověka však znamená také rozvoj nových funkcí a činností. Je to především práce, řeč a ostatní formy kontaktu s lidmi, rozvoj nových poznávacích schopností (viz kapit. 5, 6, 7). Tím také vznikají nové zdroje citění i emocí. V práci a v společenském způsobu života se však člověk bezděčně, živelně stává článkem nových vztahů. To už nejsou vztahy jednorázové, trvající jen několik okamžiků, ale zpravidla vztahy dlouhodobé a často i trvalé. Jako příklad za všechny lze uvést dvojici muže a ženy, rodiče a děti, které pro lidi znamenají zpravidla trvalé vztahy, zatímco u zvířat jsou to většinou vztahy jednorázové nebo aspoň krátkodobé (sezónní).

Život člověka se proto stále více rozšiřuje a zaměřuje směrem k objektu. O základních rysech tohoto procesu jsme hovořili v kapitole 5 a 10 (obraza světa a jeho funkce v chování). Rozšiřování života směrem k objektu je umožňováno prací a tím také novými možnostmi poznání, řečí, společenským způsobem života. Ve všech těchto směrech se člověk stává článkem různých vztahových systémů. V práci je to vztah člověka k pracovnímu předmětu a k svému vlastnímu produktu, vztah k výrobním nástrojům a k lidem. V poznávání je to nejobecnější vztah subjektu a okolního, objektivního světa přírodního i společenského. V nejsložitějších vztahových systémech se člověk ocítá společenským způsobem života.

V každém takovém vztahovém systému člověk nějak funguje. Způsob takového fungování je opět zdrojem různých libostí a nelibostí. Vzniká nová úroveň citění, jež jsme v kap. 11 nazvali *relačně funkcionálním citěním*. Zcela stručně však můžeme o této úrovni hovořit jako o *citech*.

Rozdíl mezi emocemi a city můžeme vymezit tak, že emoce je kvalitou téhož vztahu subjektu k různým objektům. Táž emoce (např. strach) může být navozena velmi rozmanitými situacemi. Pojmem *emoce* zdůrazňujeme právě jen tento vztah, jehož jedním a pevným (konstantním) článkem je subjekt, zatímco *od konkrétní předmětnosti druhého článku abstrahujeme*. *Cit* je naproti tomu kvalitou vztahu subjektu k nějaké *relativně konstantní realitě*, tj. je kvalitou vztahu, jehož oba články jsou relativně konstantní. Tak např. pohlavní láska je kvalitou vztahu mezi mužem a ženou, rodičovská láska je kvalitou vztahu rodičů k dětem. Nenávisť je trvalý hněv jako kvalita trvalého negativního vztahu mezi dvěma lidmi (buď jednostranného, anebo oboustranného). Od emoce se cit dále liší tím, že v citu se mohou uplatnit — podle okolností — v různých okamžicích různé emoce. Jako například stačí uvést cit rodičovské lásky, který se za různých okolností může projevit radostí, strachem, hněvem, smutkem i touhou. Každá emoce je tu však determinována, poznamenána základním trvalým vztahem. Hněv dvou zamilovaných lidí je proto kvalitativně jiný než hněv dvou osob, které jsou si cizí.

Emoci lze proto chápat také jako *jednoduchý a krátkodobý cit*, jako subjektivní kvalitu momentálně navozeného vztahu subjektu k nějakému objektu. *Cit* je subjektivní kvalitou dlouhodobého vztahu subjektu k *relativně konstantní realitě* a může se v něm uplatnit libovolná emoce, která je však vždy poznamenána základní charakteristikou tohoto vztahu.

Každý pokus o klasifikaci citů musí proto respektovat předmětnost, obsažnost vztahu, na němž je ten či onen cit založen. Soustavný výklad této problematiky by opět musel být tématem práce jiné povahy než je tato. Omezíme se proto jen na možný schématický přehled.

Zdůrazňování věcného obsahu cítění čili jeho přesouvání směrem k objektu, které začíná na úrovni senzuálního cítění, se v práci a v společenském způsobu života a zřejmě také zásluhou řeči rozšiřuje a prohlubuje téměř bez omezení. Přesto zde je možno rozlišit asi tyto základní druhy vztahů.

1. Jsou to *vztahy k různým jevům mimolidské skutečnosti, k jevům živé i neživé přírody*. Jsou to různé záliby a koníčky (v. např. některé sběratelské vášně), vztahy k prostředí (mimolidskému), v němž člověk vyrůstal a v němž žije, vztahy k domovu v užším smyslu (rodný dům, vlastní byt) apod.

2. Jsou to *vztahy k jednotlivým blízkým lidem*. Zde je nutno rozlišit některé užší druhy těchto vztahů:

- a) Pohlavní láska jako vztah muže a ženy v různých obdobích života.
- b) Rodičovská láska a láska dětí k rodičům.
- c) Vztahy mezi sourozenci.
- d) Přátelské vztahy mezi jednotlivými lidmi.

3. Za zvláštní skupinu je nutno považovat důsledky práce. Jsou to *vztahy k samotné práci, k jejímu charakteru i k jejím výsledkům*. V hranicích této skupiny vztahů je asi nutno rozlišit dva užší druhy:

- a) City determinované fyzickou prací,
- b) city determinované prací intelektuální (poznávání, řešení problémů).

4. Jedním z důležitých důsledků práce a kontaktu s druhými lidmi je skutečnost, že ve výsledcích své práce a v mínění druhých lidí člověk zvnějšňuje, externalizuje různé vlastní kvality (schopnosti). Výsledky vlastního chování vytvářejí obraz sebe sama a tím dochází také k sebepoznání. Velmi důležitou oblastí citů jsou proto *sebecity* jako důsledek sebenazírání a sebehodnocení subjektu.

5. Charakter sebecitů do značné míry determinuje *vztah člověka k širším a obecnějším vztahovým systémům*, jejichž článkem se člověk stává v společenském způsobu svého života. V každém takovém vztahovém systému člověk nějak funguje. Charakter takového fungování a jeho výsledky determinují vztah subjektu k tomu či onomu vztahovému systému, tj.

k tomu či onomu faktu společenského dění. Zde už nejde o vztahy k konkrétním jedincům, jak tomu bylo v případě 2 a, b, c, d, nýbrž *k nad osobním společenským jevům*, popřípadě k samotným principům společenského bytí.

Vztah lidského subjektu k různým jevům společenského bytí je všude závislý na tom, jak člověk chápe jejich podstatu, tj. je závislý na úrovni jejich poznání. Vztahy člověka k společnosti se proto do značné míry kryjí s jeho vztahem k poznání a k jeho výsledkům. Jejich zážitkovou stránku lze chápat jako *citu etické*. Je to zřejmě nejvyšší stupeň citování, k němuž lidský subjekt může dospět. Jeho vrcholem je cit pro pravdu a cit pro spravedlnost.

V uvedeném schématu klasifikace se záměrně vyhýbáme estetickému cítění v užším smyslu (cit pro krásu), jehož problematika je zvláště složitá a jejíž rozbor by si proto vyžádal přinejmenším samostatné obšírné kapitoly. Tím ovšem značně ochuzujeme tento výklad, protože krása a ošklivost jsou v životě člověka velmi důležité. Toto téma však obsahují příliš mnoho neobjasněných problémů, a proto se zde do jeho rozboru nechceme pouštět.

Jestliže jsme tuto oblast zážitků nazvali relačně funkcionálním cítěním a v této kapitole hovoříme o nich jako o citech, pak to není jen zbytečné hromadění názvů. Pojmem citu zdůrazňujeme zážitek dlouhodobého vztahu k relativně konstantní realitě, čili zážitek vztahu, který už vznikl a trvá. V životě člověka však nejsou vzácné situace, že ten či onen vztah vůbec nevznikne. Příčiny mohou být buď objektivní, např. násilná izolace člověka od ostatních lidí, vyřazení z práce, anebo subjektivní, když se člověk sám nedovede do toho či onoho vztahového systému začlenit. Tak dochází buď k *deprivaci* nebo ke *karenci* vztahů, což pro člověka znamená častou velmi silnou nelibost s náběhy ke smutku nebo hněvu. Na druhé straně také samotná činnost, ať fyzická, či intelektuální, nebo fungování samo v nějakém vztahovém systému může pro člověka znamenat libost, například radostné vzrušení z pohybu, řešení problému, bez ohledu na to, co člověk dělá. Tak tomu může být i s fungováním ve vztahovém systému. Jako kontrast deprivace nebo karence vztahů může *jakékoliv* fungování subjektu ve vztahovém systému znamenat libost.

Celý dosavadní rozbor cítění naznačuje tedy jeho rozvoj od (geneticky počátečních druhů elementárního cítění na úrovni somatické a funkcionální).

nální k vyšší úrovni cítění senzuálně estetického a posléze k nejvyšším úrovním relačně funkcionálního cítění čili citů. Tato vývojová linie se vyznačuje především stálým obohacováním předmětného obsahu cítění, jeho zaměřováním na objekt, které se začíná uplatňovat už na úrovni senzuálně estetického cítění a dosahuje nejvyšších stupňů ve funkcionálním cítění (v citech). Na úrovni somatické a funkcionální je cítění jen zážitkovou stránkou vnitřních stavů organismu nebo jeho dílčích funkčních systémů. Na senzuální úrovni se však cítění stále více stává zážitkovou stránkou vztahu subjektu k objektu jako k zdroji libosti — nelibosti. Stále větší zaměřování cítění na objekt však obsahuje škálu možností, kterou lze sestavit tak, že jedna její mezní hodnota představuje relativně trvalé zaměření na jeden zdroj libosti-nelibosti, čili představuje relativně trvalý vztah subjektu k jednomu objektu (např. na pomezí somatického a senzuálního cítění to může být obliba jednoho jídla, nápoje apod.), a druhá mezní hodnota škály představuje velmi bohatou množinu různých zdrojů přibližně stejné libosti-nelibosti, čili představuje velmi labilní, proměnlivý vztah subjektu k různým jevům. Jako zvlášť výrazný příklad tu je možno uvést monogamní — polygamní vztah muže k ženě, popřípadě vztah opačný. Jde-li o relativně trvalý vztah subjektu k určité realitě, pak hovoříme o citech. Psychologická terminologie tu však stále připouští značnou volnost a neurčitost. Tak např. trvalou oblibou nějakého (jednoho) jídla nebo nápoje nebo i věci (v. např. sběratelské vášně) nepokládáme za cit, i když by tomu tak mělo být. Pod vlivem běžného laického přístupu k věci je i v psychologii pokládáme spíše za cítění, pocítování, čímž dochází k značné pojmové nepřesnosti.

Bez ohledu na tuto pojmovou a terminologickou nepřesnost tu však pro psychologii vzniká závažný problém faktorů, které determinují vznik a trvání relativně stálého vztahu subjektu k jedné skutečnosti. Je obecně známo, že z hlediska stálosti-nestálosti vztahů k různým skutečnostem se u lidí projevují veliké rozdíly. Jejich příčiny jsou však dosud neřešeným problémem. Otázka individuálních vztahů subjektu k různým skutečnostem je pro život jedince i pro život společnosti velmi důležitá. Psycholog však prozatím dovede — víceméně přibližně — popsat existující stav u individua, aniž si může dovolit vysvětlení jeho příčin.

Zbývá nám však ještě jeden problém, který jsme doposud obcházeli mlčením. Analýzou cítění jsme v předchozí kapitole došli k závěru, že

každé cítění je diskrepancí dvou cítění různého stupně libosti-nelibosti čili každé cítění je relací, diskrepancí stavu žádoucího a nežádoucího. Podobně jsme však charakterizovali také emoce. Vzniká proto otázka vztahů mezi jednoduchým cítěním a emocí.

Chceme-li si uspokojivě ujasnit rozdíl mezi nimi, pak bude vhodné zdržet se ještě chvíli u příkladu, kdy nějaký neutrální stav je porušen vznikem prudké bolesti. Náhle vzniklá bolest není pouhou nelibostí, která navozuje výrazné rejekční chování, obranu proti bolesti. Různé další okolnosti jejího vzniku mohou mít za následek, že bolest může být provázena výraznými projevy hněvu, nebo smutku (pláčem). Hněv a smutek však už chápeme jako emoce, které v daném příkladu lze těžko odlišit od samotného cítění, od bolesti. Jejich odlišení je tu však skutečně nutné, protože jinak se nám ztratí rozdíl mezi jednoduchým cítěním a emocí. Podobně je tomu i u hladu, žízně, únavy, ospalosti. Vzniká zde prvá otázka, zda se cítění (libost-nelibost) vždy projeví také emocí či zda může zůstat jen cítěním.

Vezměme např. stav žízně. Pokud žízeň nebyla zaviněna neopatrností (např. ztrátou, rozbitím nádoby na cestách), nedostatkem prozíravosti nebo jinými lidmi apod., žízeň je cítěna jen jako silná nelibost. Diskrepance takového cítění spočívá v tom, že faktický stav je velmi nežádoucí, silně kontrastuje s anticipovaným žádoucím stavem, který se uplatňuje jako představa žízně uhašené, popřípadě jako představa nějakého libovolného nápoje. Vzniká už tím nějaká emoce? Pouhá diskrepance faktického nežádoucího a anticipovaného nežádoucího stavu ještě není emocí. O jejím vzniku rozhoduje řada dalších okolností. Především je to samotný stupeň žízně, dále je to pravděpodobnost dosažení nápoje a pravděpodobný časový interval (doba) mezi daným stavem a možným dosažením cíle a s tím spojená pravděpodobná námaha nutná pro dosažení cíle. Je-li žízeň veliká, až nesnesitelná, dosažení cíle velmi nejisté a doba nutná k jeho dosažení velmi dlouhá, pak za těchto okolností může vzniknout velmi silná emoce strachu i smutku. Emoce však v tomto případě není důsledkem jen žízně (nelibosti), nýbrž je důsledkem řady dalších okolností. Strach i smutek zde mohou být důsledkem představy, že člověk klesne vyčerpáním, že zahyne. Taková představa prudce kontrastuje nejen s faktickým stavem, nýbrž s představou stavu žádoucího, čímž se ještě zvyšuje nelibost faktického nežádoucího stavu. Je skoro možno říci, že charakter

emoce je v takovém případě funkcí společného působení všech uvedených okolností, které tu je možno chápat faktory emoce.

Obměňme trochu situaci a představme si, že se nečekaně objeví možnost (jako jistota) velmi brzkého nebo okamžitého uhašení žízně. Strach i smutek mizí a vzniká radost nebo přímo afekt radosti. Obměňme však ještě dále náš příklad. Nečekaná možnost uhašení žízně byla klamem. Nyní okamžitě mizí radost a jako důsledek zklamání (frustrace) nastupuje třeba prudký afekt hněvu a agrese proti tomu, co bylo příčinou klamu, strach i smutek se prohlubují, celý stav je ještě kritičtější. Žízeň však byla a je po celou tuto dobu táž. Sotva však lze říci, že by také nelibost jako její zážitková stránka zůstala táž v průběhu všech uvedených změn situace. Setkáváme se tu se složitým systémem závislostí, jimž doposud velmi málo rozumíme. Avšak i přesto můžeme konstatovat, že cítění a emoci nelze ztotožňovat, protože emoce je determinována mnohem složitěji než cítění.

Podobně bychom mohli analyzovat mnoho dalších příkladů. U všech bychom zjistili v podstatě stejné podmínky vzniku té či oné emoce. Závěry získané takovou analýzou se týkají především dvou momentů, které jsou důležité pro rozlišení jednoduchého cítění a emoce. Záleží na samotné povaze diskrepance. Čím bohatší je obraz (zpravidla představa) stavu, který kontrastuje s faktickým stavem, tj. čím bohatší jsou souvislosti, do nichž subjekt svůj vlastní faktický stav začleňuje, tím je emoce výraznější a pravděpodobně také silnější. Naopak čím je obraz stavu, který kontrastuje s faktickým stavem, matnější, čím méně si jej člověk uvědomuje, popřípadě jestliže obraz kontrastujícího stavu se ocitá až na prahu vědomí, tím více se faktický stav omezuje na pouhé cítění, na pouhou libost-nelibost, která se tak stává jakoby jednorozměrným stavem. Právě proto se emoce uplatňují především na úrovni senzualně estetické a relačně funkcionálního cítění, protože na těchto úrovních nejde jen o vnitřní stavy subjektu, nýbrž navíc se tu začínají uplatňovat vztahy subjektu k různým objektům a kontrastující stav se tu stává mnohdy zcela konkrétním obrazem nějakého objektu, obrazem konkrétní situace.

Fyziologické a fyziologizující teorie emocí jsou však založeny na faktech, získaných výzkumem funkce různých oddílů centrálního nervstva (talamu a hypotalamu, limbického systému, retikulární formace, v. v. naší literatuře Stančák 1968, str. 17 an., Diamant a spoluautoři 1968, str.

81 an.). Tyto teorie skoro obecně spočívají v tom, že emoce je zážitkem speciálních stavů a fungování různých oddílů nervového systému. Záleží ovšem na tom, jak a čím jsou tyto nervové mechanismy uváděny v činnost. Běžná empirie i fyziologická fakta svědčí o tom, že jejich činnost může být navozena nejen vnějšími podněty, nýbrž i různými vnitřními stavy (fyziologickými procesy).

Empirie poskytuje bezpočet faktů o tom, že reagování člověka na nějakou situaci velmi často záleží na tom, jak je člověk momentálně naladěn. Jedna a táž situace jednou navodí u člověka hněv a agresi, jindy člověk takovou situaci přijímá s humorem. Fakta dále ukazují, že táž situace navozuje u různých lidí různé emoce. Lze proto pokládat za prokázané, že vznik emocí závisí nejen na vnějších, nýbrž i na vnitřních faktorech.

Jediná možná námitka psychologů zde spočívá v tom, že determinace emocí vnitřními faktory (fyziologickými) neznamena ještě samotnou emoci. Tak např. dávka adrenalinu se neprojeví přímo emocí hněvu a agresivním chováním, nýbrž pouze zvýšenou dispozicí k hněvu a agresi. Zvýšená dispozice k určitému druhu emocionality (hněvu, smutku) se někdy stává trvalou vlastností subjektu (jeho temperamentu) a tím se také stává typologickým faktorem (např. agresivní, depresivní jedinec).

Jádro problému spočívá tedy v tom, zda taková dispozice k určité emoci je už sama emoci, či nikoliv. Fenomenální analýza (srov. např. různé chování lidí pod vlivem alkoholu) mluví ve prospěch závěru, že to je skutečně pouze dispozice, momentální nebo trvalá, kdy libovolný vnější podnět je schopen navodit právě tu emoci, na niž je člověk naladěn. To znamená, že povaha diskrepance, tj. obraz stavu kontrastního k stavu faktickému, je determinována ve vysoké míře právě subjektivními faktory, čili nezávisí jen na vnějších podmínkách. Připomeňme si znovu výše uvedený příklad s žízní a vnější okolností, které determinují emocionální zvraty: pravděpodobnost dosažení cíle, interval (doba) nutná k jeho dosažení a námaha s tím spojená. V hodnocení těchto okolností je nutno rozlišit jejich objektivní pravděpodobnost a pravděpodobnost subjektivní, kterou jim člověk sám připisuje. Vznik té či oné emoce závisí zřejmě právě na subjektivní pravděpodobnosti každé této okolnosti.

Nevidíme proto důvodu, proč bychom měli upouštět od předchozího fenomenologického výkladu emocí pomocí diskrepance stavu žádoucího

a nežádoucího. Analýza příkladu s žízní a analýza všech podobných situací tu však ukazuje ještě další důležitý moment, jemuž jsme dosud nevěnovali pozornost. Je to moment času.

Vznik té či oné emoce je velmi silně determinován tím, jak rychle diskrepance dvou stavů vzniká. Všechny uvedené emoce vznikají tehdy, jestliže diskrepance vzniká náhle, nečekaně. Zcela nečekaný zvrat situace pak vede k prudkým výbuchům emocí, známým pod jménem afekty. Takové náhlé zvraty však mohou vznikat na úrovni senzuálně estetického a relačně funkcionálního citění. Na úrovni somatického citění je takový náhlý zvrat možný jen při vzniku bolesti. Hlad, žízeň, ospalost apod. vznikají velmi povlovně, a proto samotné citění hladu, žízně atd. se nemusí v zážitku projevit emocí, může být jen citěním. Náhle vzniklá bolest však už není pouhou bolestí, nýbrž může být spojena až s afektem hněvu a strachu. Zdá se, že rychlost a zejména nečekanost zvratu je velmi důležitým faktorem emocí. Připomeňme si, jak důležité funkce nabývá právě moment překvapení v různých případech praxe.

Celý výklad emocí však velmi závisí na tom, jakou funkci emocím připisujeme. O možné funkci citění (podmíněného, nepodmíněného) jsme hovořili. Funkce emocí se však zřejmě nekryje s funkcí citění. Otázku možné funkce emocí jsme dosud přecházeli mlčením. Tato otázka je součástí problematiky motivace chování, a proto se u ní zastavíme v následující kapitole o motivaci a chtění.

13

Motivace, chtění, vůle

Už v několika předchozích kapitolách jsme se zabývali otázkou, čím a jak je navozováno chování. V kapitole 3 o problému stimulace jsme došli k závěru, že chování je navozováno životní hodnotou podnětu. V kapitole 9 při rozboru vnitřního mechanismu chování jsme tento závěr konkretizovali: chování je navozováno diskrepancí žádoucího a nežádoucího stavu organismu. Životní hodnota jevu může jako podnět působit jen díky paměti, tj. jen díky tomu, že tento podnět už v minulosti aspoň jednou navodil žádoucí stav, který se v zážitku projevuje jako libost v relaci proti nelibosti stavu nežádoucího. V posledních dvou kapitolách

jsme pak byli nuceni k další konkretizaci: chování je navozováno diskrepancí dvou cítění s různými stupni libosti-nelibosti. V této kapitole se proto pokusíme o soustavnější rozbor celé otázky.

Východiskem rozboru bude pro nás závěr, k němuž jsme došli v kapitole 9: chování je navozováno diskrepancí žádoucího a nežádoucího stavu organismu (v. obr. 2ab, 3). Žádoucí stav budeme prozatím chápat velmi obecně jako účinek jakéhokoliv předmětu nebo látky, která životu prospívá, nežádoucí stav naopak znamená každé ohrožení, oslabení života. I když je to velmi nepřesné, prozatím se s tímto rozlišením spokojíme.

Diskrepance žádoucího a nežádoucího stavu jako faktor navozující chování obsahuje dva momenty. Žádoucí stav se nám tu jeví jako cíl chování, nežádoucí stav (jako odchylka od žádoucího stavu) je naopak stav, který má být chováním odstraněn. Oba tyto momenty se dialekticky podmiňují v tom smyslu, že jeden bez druhého není možný. Cílem může být pouze něco, čeho se člověku nedostává, a právě tím vzniká stav, který je nežádoucí. Říkáme-li, že diskrepance obou stavů navozuje chování, pak se opět vyjadřujeme velmi globálně. Vzniká totiž otázka, zda právě tuto diskrepanci (tj. oba její póly) máme pokládat za primární vnitřní podnět chování nebo zda se oba její póly přitom uplatňují různě. Chceme-li se pokusit o odpověď na tuto otázku, musíme pojem diskrepance podrobit dalšímu rozboru.

Především je nutno podrobit rozboru pojem cíle. Všimněme si znovu chování hladového živočicha. Můžeme říci, že cílem jeho chování je nasycení, tj. dosažení žádoucího stavu jako relativní libosti. Nasycení je však možné jen tak, že se živočich zmocní nějaké potravy a pohltí ji. Dosažení cíle je tedy podmíněno dosažením a použitím nějakého objektu. V chápání cíle proto dochází k posunu tím, že jím je chápán právě objekt, jehož použitím vzniká žádoucí stav.

Ve většině psychologických i filosofických prací na toto téma a v běžné řeči téměř obecně je uplatňován pojem *potřeby*, jehož používání se vyznačuje stejnou volností jako pojem cíle. Vznik hladu znamená potřebu nasycení a tím tedy potřebu potravy. Potřeby běžně chápeme jako předměty nebo látky, jichž se nám nedostává. Tento význam slova vystupuje zvláště výrazně v jeho slovesném tvaru: člověk potřebuje jídlo, oblek, peníze apod. Tím, že je to přechodné sloveso, se nám přímo vnucuje představa vnější předmětnosti: člověk potřebuje něco, co je mimo něj a čeho

se mu nedostává. Naopak ve výrazech „potřeba spánku, klidu, odpočinku, pohybu“ apod. je opět potřeba chápána jako vlastní stav organismu.

Rozdíl mezi potřebou a cílem chování lze prozatím vymezit tak, že *potřeba je nedostatek něčeho*, co je pro život nutné, nezbytné, čili je to *bioticky deficitní stav a cílem chování je překonání, odstranění deficitního stavu*.

Deficitní stav čili potřeba je však opět dána jen relací. Její stupeň je dán rozdílem stavu žádoucího a nežádoucího. Podle teorie homeostázy je možno jej chápat jako velikost výchylky od rovnovážného stavu. Organismus (včetně člověka) však nemá žádný jiný obraz o tomto svém stavu než ten, že cítí nelibost a v každém případě deficitní stav navozuje chování, jehož cílem je odstranění deficitního stavu, tj. dosažení žádoucího stavu.

Každé chování znamená také vydávání vlastní energie. Ta však není vydávána „naslepo“, nahodile. Její vydávání je usměrňováno, řízeno tak, aby živočich co nejefektivněji dosáhl cíle. V kapitole 9 o vnitřním mechanismu chování jsme rozebírali situaci systému bez paměti, který může dosahovat cíle jen zcela nahodilými zkouškami a omyly (obr. 2). Příklad takového živého systému je ovšem pouhou abstrakcí. Jeho chování by znamenalo velké plýtvání vlastní energií, bylo by to chování velmi neefektivní. Každý živočišný organismus je proto vybaven aspoň určitou schopností pamatování, a to buď tak, že zkušenost druhu je přímo děděna (na úrovni nepodmíněných reflexů a instinktů), anebo je uchovávána díky individuální paměti (pamatování individuální zkušenosti). Usměrňování vlastní vydávané energie lze proto chápat jako její vydávání řízené pamětí. Živočich se ve svém chování zaměřuje především na ty objekty a situace, které už v jeho minulosti existující deficitní stav (potřebu) uspokojily a jejichž účinek si pamatuje.

Analýza vnitřního mechanismu chování (kapit. 9) nám dále ukázala, že paměť nabývá této své funkce teprve na úrovni senzuálního citění, které je pouze kvalitou vznikajících obrazů objektivní reality. Paměť omezená jen na úroveň interorecepce by se totiž prakticky rovnala stavu živého systému bez paměti. Usměrňování, zaměřování vydávané energie je umožněno teprve uchováváním obrazů (stop) těch objektů, jejichž použitím byl v minulosti odstraněn ten či onen deficitní stav. Usměrňování vydávané energie nutně předpokládá zvýšenou a zaměřenou činnost všech ex-

teroanalyzátorů (zraku, sluchu, čichu, chuti). Zaměřenost takové činnosti můžeme pouze popsat asi tak, že exteroceptory jsou vlivem existujícího deficitního stavu citlivější pro ty objekty, jejichž použitím by deficitní stav mohl být odstraněn, zatímco obrazy jiných objektů zůstávají bez účinku. Otázkou možného fyziologického mechanismu této zaměřenosti se tu nebudeme zabývat.

Navození chování deficitním stavem organismu obsahuje proto opět dva momenty. Je to nahromadění funkčního potenciálu (energie specifické pro příslušný orgán) jak v příslušných efektorech (svalová kosterní soustava, vnitřní orgány), tak i v exteroanalyzátorech, a uvolňování nahromaděné energie pouze směrem k určitým objektům, jejichž výběr je determinován pamětí, uchovanou zkušeností.

Působení paměti se v chování může uplatnit dvojím způsobem, a to buď *potencionálně*, nebo *aktuálně*. *Potencionálním* působením paměti budeme rozumět takovou situaci, kdy cíl chování je v zážitku původně obsažen velmi nebo zcela obecně a k jeho konkretizaci dochází teprve v závislosti na výskytu objektu. Např. člověk má hlad, tj. má potřebu něco sníst, ať je to cokoliv. Má-li však možnost výběru, pak si vybírá to jídlo, které mu momentálně přijde k chuti, i když původně nezamýšlel ukojit hlad právě zvoleným jídlem. Chuť na ně vznikla teprve tím okamžikem, kdy je spatřil nebo kdy jeho název četl na jídelním lístku. Takto vzniklá chuť je důsledkem uchované zkušenosti. Chuťová představa a tím i představa nasycení je tu aktualizována dodatečně v tom okamžiku, jakmile se objekt objeví v akčním poli subjektu. V celém tomto chování se paměť uplatňuje potencionálně v tom smyslu, že teprve výskyt nějakého objektu v akčním poli subjektu vybavuje představu jeho účinku a tím specifikuje chování, dává mu jednoznačný směr k určitému objektu. Tak se konkretizuje počáteční značně obecný cíl chování. Konkretizace cíle tu však nemusí znamenat i konkretizaci potřeby. Ta může zůstat i nadále značně obecná, protože člověk by byl ochoten ukojit hlad i jiným jídlem. Konkretizace cíle je tu jen příležitostná, okazionální. Kdyby zvolené jídlo na jídelním lístku nebylo obsaženo, člověk by si vybral jiné jídlo, čili došlo by k jiné konkretizaci cíle.

Chování člověka v takové situaci je orientačně pátracím chováním, které může probíhat jen na úrovni obrazů (představ). Člověk prohlíží názvy jídel, které mu vybavují představy chuťové a představy celkového

účinku. Představa zde funguje jako zkouška. Podle představy účinku pak člověk na jednotlivé názvy jídel reaguje, čili tyto představy navozené reálnými objekty a jejich názvy zde fungují jako podněty apetenčního nebo rejekčního chování. Připomeňme si však znovu, že konkretizace cíle je tu funkcí uchované zkušenosti, funkcí paměti, která však v celé fázi orientačně pátracího chování byla jen v záloze, působila jen potencio-nálně.

Aktuální působení paměti můžeme ilustrovat malou obměnou našeho příkladu. Člověk má hlad, přitom však má hned od začátku výraznou chuť jen na určité jídlo, např. na ovar s křenem a láhev dobře chlazeného piva (v kapitole 9). Abstrahujme prozatím od otázky, zda takový hlad na úrovni konkrétní chuťové představy je zážitkovou stránkou faktického deficitního stavu organismu, tj. zda organismus trpí nedostatkem právě těch látek, které jsou obsaženy v jídle, na něž má člověk právě chuť. Připusťme, že tomu skutečně tak je. Pro odmítání takové možnosti nemáme žádné argumenty, fyziolog by asi uvedl argumenty ve prospěch takového předpokladu.

Hlad konkretizovaný chutí na určité jídlo determinuje celé chování značně odlišně. Takto motivované chování je hned od začátku zaměřené. Člověk např. jde do obchodu, kde si vše, co chce, může koupit, anebo volí takovou restauraci, kde skoro s jistotou žádané jídlo obdrží.

Srovnáme-li chování v obou uvedených situacích, pak hlavní rozdíl nacházíme v tom, že při potencionálním působení paměti *jakýkoliv* pozitivní podnět stimuluje apetenční chování (člověk je ochoten ukojit hlad jakýmkoliv jídlem), avšak při aktuálním působení paměti *pouze jeden* pozitivní podnět stimuluje apetenční chování a z tohoto hlediska jsou všechny ostatní podněty negativní, stimulují chování rejekční. Rozdíl mezi oběma situacemi spočívá tedy v tom, že množina podnětů, které stimulují apetenční chování při potencionálním působení paměti, tj. při působení cíle na úrovni velmi obecného obrazu, je mnohem početnější a pestřejší, zatímco v druhém případě je redukována jen na jeden podnět a v této relaci všechny ostatní podněty stimulují rejekční chování. Orientačně pátrací chování se v tomto případě hned od začátku vyznačuje krajní výběrovostí a zaměřeností, přeměna orientačně pátracího chování v konkrétní apetenční reagování může nastat jen za krajně zpřísněných podmínek. Konkretizace cíle zde nepřichází v úvahu, protože ten je kon-

kretizován hned od začátku aktuálním působením paměti po celou dobu orientačně pátracího chování. Stimulace apatenčního chování za těchto okolností je pak determinována jen výskytem žádaného objektu v akčním poli.

Rozdíl mezi potencionálním a aktuálním působením paměti se však může projevit ještě výrazněji. Všimněme si např. chování dítěte, které si hraje, je zřejmě spokojeno, nic mu nechybí. Najednou spatří někoho jíst čokoládu a ihned se jí domáhá. Dokud se čokoláda v jeho zorném poli neobjevila, nic mu nechybělo. Spatření čokolády, cítění její vůně navozují představu chuťovou a tím představu příslušné libosti, vzniká žádoucí stav, jehož neuspokojení je pocíťováno jako stav nežádoucí. Spatření čokolády, její vůně, jsou tu evidentními podněty apetenčního chování. To se však od předchozích příkladů liší tím, že jeho cíl je důsledkem působení vnějšího podnětu, čili cíl chování tu vzniká teprve s působením podnětu. Cíl chování je tu dán teprve nahodilou příležitostí čili akcidentně. Uplatňuje se v tomto případě také potřeba? O něco později zdůvodníme, že v takovém případě už potřeba nepřichází v úvahu. Ale k chování přesto dochází, a to mnohdy velmi intenzivnímu.

B. F. Skinner (Holland-Skinner 1961, česky 1968, kap. 7) chápe takové chování jako *reaktivní*. Tento Skinnerův název je tu namístě, protože reagování na vnější podnět tu vytváří zvláštní charakteristiku chování. Jeho počáteční příčinou je v tomto případě skutečně vnější podnět, který ovšem může působit díky uchované zkušenosti subjektu s tímto podnětem. Podle Rubinštejna to znamená, že vnější podnět působí v závislosti na vnitřních podmínkách (Rubinštejn 1955). *Reaktivní chování* je tedy *případem chování navozeného, stimulovaného vnějším podnětem*. Všechny ostatní případy, kdy *chování je primárně navozováno vnitřním stavem*, budeme chápat jako *chování intencionální*, protože v těchto případech se chování hned od začátku vyznačuje záměrem: jeho cílem je hned od začátku odstranění faktického deficitního stavu. Pro intencionální chování je pak charakteristické orientačně pátrací chování, které v reaktivním chování nemusí vůbec přicházet v úvahu.

Rozlišení reaktivního a intencionálního chování se tu opírá o jiná kritéria než Skinnerovo rozlišení chování reaktivního a operačního. V našem výkladu jsme pojem operace vymezili odlišně od Skinnera (v kapitole 10), a proto také náš pojem operačního chování se nekryje se Skinnerovým operativním chováním. Obměňme

předchozí příklad tak, že dítě spatří čokoládu na místě snadno dostupném, a proto začne provádět různé operace, aby se k ní dostalo. Chování je tu primárně navozeno vnějším podnětem, je tedy reaktivní, v jeho průběhu se však uplatňují různé operace, je to tedy současně chování operační. Jestliže reaktivní chování je zcela jednoduché (proběhne jen jako reflex bez operací), pak je můžeme chápat jako *chování reflexní*. Rozlišení chování reaktivního a intencionálního na jedné straně a chování operačního a reflexního na druhé straně je proto dvojí třídění téže oblasti jevů, které se kříží. V prvním případě je uplatněno kritérium navození (vnější podnět—vnitřní stav), v druhém případě je uplatněno kritérium dosahování (reflex—operace).

Chování je zpravidla řetězem (sledem) různých elementárních reakcí. Je proto nutno rozlišit *reakci* jako *elementární změnu chování navozenou aktuálním podnětem* (vnějším i vnitřním) a *chování* jako *sled reakcí*, které jsou všechny zaměřeny na dosažení určitého cíle. Jen za určitých okolností může být celé chování redukováno na jednoduchou reakci. Záleží pak na dalších okolnostech, zda reakce je jednoduchým reflexem (podmíněným, nepodmíněným), anebo zda je operací v tom smyslu, jak jsme o operaci hovořili v kapitole 10. Každá jednotlivá reakce pak může rovněž být apetenční, rejekční, orientačně pátrací, expresivní, po případě indiferentní.

Posléze je nutno ještě rozlišit *chování stimulované* a *chování motivované*. Je-li *chování navozeno primárně vnějším podnětem*, takže jeho cíl vzniká teprve dodatečně (akcidentně), budeme mluvit o *stimulaci chování*. Je-li *navozeno vnitřním stavem*, takže cílem chování je primárně odstranění deficitu, pak budeme mluvit o *motivaci chování*. Každé reaktivní chování je tedy stimulované, každé intencionální chování je motivované. Rozhodujícím kritériem stimulace a motivace je vznik cíle chování. *Při stimulaci* je cíl teprve důsledkem nahodile působícího podnětu čili *cíl chování je determinován podnětem*. *Při motivaci* je tomu naopak: od začátku chování *jeho cíl rozhoduje o tom, zda ten či onen jev se uplatní jako podnět* a jak bude jako podnět působit (tj. zda navodí reakci apetenční, rejekční atd.). Jinak také můžeme říci, že při stimulaci se vnitřní stav uplatňuje potencionálně, při motivaci se uplatňuje aktuálně (srv. potencionální a aktuální působení paměti).

Motivaci chování jsme dosud podrobněji nevymezili. Prozatím ji chápeme jako jeho navození vnitřním stavem (přesněji: diskrepancí stavu žádoucího a nežádoucího).

Vztah reaktivního a intencionálního chování však nelze chápat tak, že by to byly dvě přísně oddělené oblasti. Mnohem spíše naopak, reaktivní chování snadno přechází v chování intencionální zejména tehdy, jestliže dosažení cíle, daného původně podnětem, je spojeno s komplikacemi a vyžaduje řady operací. Podobně původně intencionální chování se pod vlivem okolností mění v reaktivní (např. jestliže živočich při vyhledávání potravy narazí na nepřítele apod.). O něco dále si ukážeme, že vztah stimulace a motivace chování je ještě těsnější.

Motiv navozuje zprvu chování orientačně pátrací, v jehož průběhu různé objekty stimulují buď reagování apetenční, nebo rejekční. Čím konkrétnější je motivace, tím širší je oblast rejekčního reagování a naopak tím užší je možnost reagování apetenčního. Dále víme, že jak apetenční, tak rejekční chování je podmíněno adekvátním fungováním paměti: jedno i druhé je umožněno jen díky uchované a aktualizované zkušenosti s různými jevy skutečnosti.

Zaměření subjektu na různě rozsáhlé množiny jevů-objektů je proto velmi složitý a dynamický proces, probíhající především ve vyšších etážích nervového systému. Zdá se proto skoro zřejmé, že tato zaměřenost musí mít dosti výraznou zážitkovou stránku. Laické pozorování a klasická psychologie označovaly tuto oblast zážitků jako chtění, zájmy, nebo postoje. V americké psychologii to byl asi jako poslední W. James, který právě otázce vůle věnoval velikou pozornost. Behaviorismus ovšem všechny tyto pojmy odmítl jako nevědecké a pod jeho vlivem skoro v celé americké i západoevropské psychologii byla problematika chtění a vůle ze systému obecné psychologie škrtnuta a na její místo nastoupila problematika motivace. Nechceme zde diskutovat o tom, zda to bylo šťastné, či nikoliv. Problematika chtění se nakonec i přes tento zásah do systému obecné psychologie prosadila buď jako dílčí problematika motivace, nebo jako analýza postojů.

Uvedenými názvy „chtění“, „zájmy“ apod., které stále podržují sovětští psychologové, je totiž respektován zážitkový moment jen apetenčního chování. Rejekční chování je přitom ignorováno. Chceme-li oba druhy těchto zážitků sjednotit, pak jejich společnou charakteristiku můžeme chápat jako *tenzi* (tíhnutí k něčemu nebo od něčeho), která může být buď *apetencí* (tíhnutím k něčemu), nebo *averzí* (tíhnutím od něčeho). Apetence je tu pak jen latinským názvem pro chtění.

Apetence i averze obsahují velmi bohatou problematiku. Musíme si proto všimnout aspoň hlavních problémů, které jsou s těmito pojmy spojeny.

Jeden z nich se týká vztahu mezi chtěním (apetencí) a potřebami. Potřebu jsme definovali jako deficitní stav organismu. Současně jsme však zjistili, že operování s tímto pojmem se vyznačuje značnou nepřesností, protože v laickém posuzování a někdy i v psychologické analýze je potřeba chápána jako objekt, jehož použitím je deficitní stav odstraňován (viz zejména používání slovesa „potřebovati“), a tím se potřeba překrývá s cílem. Nechceme-li se tedy potýkat s paradoxy, na něž bychom takovou pojmovou nepřesností nutně narazili, musíme důsledně trvat na výchozí definici. *Potřebou* budeme rozumět jen *cítění deficitního stavu*, nedostatku něčeho, a *cílem chování* budeme rozumět *uspokojení potřeby*, odstranění deficitního stavu. Tak je také potřeba chápána téměř obecně v současné psychologii motivace.

Už v kapitole 9 jsme se dotkli otázky, zda deficitní stav organismu je vždy dostatečně registrován, anebo zda může trvat, aniž je registrován, tj. aniž je cítěn. Některé klinické údaje naznačují, že deficitní stav může trvat, aniž je registrován, tj. aniž je pociťován. Některé nemoci člověk začíná cítit až tehdy, kdy se organismus ocítá v kritickém stavu (např. i při některých otravách). Deficitní stav může tedy začít fungovat teprve tehdy, až je registrován, pociťován. Proto definujeme potřebu přesněji jako registraci, cítění deficitního stavu. Protože však registrovaný deficitní stav organismu je vždy určitým stupněm nelibosti, znamená to, že také potřeba je nelibostí. Tak tomu také skutečně je, analýza zážitku to potvrzuje. Nyní jde o to, zda tomu je také naopak, tj., zda každá nelibost je rovněž potřebou či nikoliv.

U předchozího příkladu s hladem, který je konkretizován chutí na zcela konkrétní jídlo, jsme nevyklučovali možnost, že takto konkretizovaný hlad je zážitkem skutečného deficitního stavu. Avšak zrovna tak musíme připustit možnost opačnou. Obměňme náš příklad tak, že náš hladový člověk trpí určitou nemocí, musí dodržovat dietu, a přesto se jeho hlad konkretizuje chutí na jídlo, které mu škodí. Nyní jde o to, zda si vybere jídlo, které mu škodí, na které však má chuť, anebo zda si vybere jídlo jiné, které mu chutná velmi málo, je však v souladu s potřebami jeho zdravotního stavu. Uvažujme o obou alternativách.

V prvním případě člověk volí jídlo, na které chuť má, které však škodí jeho zdraví. Chuť na zvolené jídlo je tu současně výraznou tenzí, chtěním, které je determinováno anticipovanou libostí. Toto chtění se tu však ocítá v rozporu se skutečnými potřebami organismu, jemuž zvolené jídlo škodí. Libost, vznikající takto realizovaným chtěním (požitím jídla), se po kratší nebo delší době mění v nelibost (bolesti, nevolnost apod.). V chování člověka (a někdy i zvířete) dochází k paradoxu: *člověk chce to, co nepotřebuje, a to, co potřebuje, nechce*. Chtění a potřeba se ocítají v rozporu.

Rozpor mezi potřebami a chtěním lze vysvětlit následovně. V daném příkladě dochází ke střetnutí anticipované libosti (chuťová představa) a anticipované nelibosti (představa důsledků, které se dostaví o něco později). Vítězství anticipované libosti tu může být důsledkem toho, že anticipovaná nelibost je vzdálenější a proto matnější, zatímco anticipovaná libost je téměř bezprostřední, a proto je také mnohem živější, názornější než představa vzdálené nelibosti, a právě tím získává převahu. Hlad konkretizovaný chutí na určité jídlo, které organismu škodí, tu nelze chápat jako registraci skutečného deficitního stavu. Takto konkretizovaný hlad proto nelze chápat jako skutečnou potřebu jídla, na něž člověk dostal chuť. Je to pouze chtění jako důsledek anticipované libosti. Skutečná potřeba se tu uplatňuje teprve později jako potřeba odstranění vzniklé nelibosti, která se však dostavuje až po určitém čase. Při vzniku chtění (chuť na jídlo) se tato potřeba může uplatnit jen jako anticipovaná, jen jako představa pozdější nelibosti.

Celé chování člověka v uvedeném příkladě závisí tedy na úrovni představované libosti a představované nelibosti. Jejich soupeření a převahu jedné nad druhou lze pochopit jen tak, že představa libosti-nelibosti je sama o sobě určitým stupněm libosti-nelibosti. Jejich soupeření lze chápat jako vážení jejich stupňů. Jinak lze také říci, že je to soupeření apetence a averze.

Už v předchozí kapitole jsme hovořili o možné podmíněnosti vyšších úrovní citění (zejména senzuálně estetického, ale i relačně funkcionálního). Jejich původní libost-nelibost lze chápat jako podmíněnou v tom smyslu, že signalizuje libost-nelibost na úrovni somatické. V tom smyslu jsme také hovořili o původní služební funkci vyšších úrovní citění. Současně jsme upozornili na možnost, že stále větším zdůrazňováním před-

mětného obsahu cítění a jeho zaměřováním na objekt se původně podmíněné cítění začíná uplatňovat se stále větší nezávislostí na primárním, geneticky nejstarším a nepodmíněném cítění somatickém, až se za určitých okolností začíná uplatňovat i proti němu. Jako důsledek tohoto procesu pak lze pochopit situace, že na motivaci chování se nepodílí jen faktický nebo anticipovaný deficitní stav, nýbrž stává se jím také — a někdy dokonce převážně — diskrepance relativní libosti a nelibosti. Tím však vznikají nové momenty v motivaci chování.

Abychom správně postřehli tuto změnu, všimněme si podrobněji příkladu. Člověk jde ulicí (třeba ze zaměstnání domů) a při bezděčném pohledu do výkladu spatří nějakou věc, která ho silně zaujme, chce ji mít. Proto vstupuje do obchodu a koupí si ji. Jestliže nemá u sebe dostatek peněz, vrací se do obchodu z domu, nebo si vše koupí příští den. Předpokládejme situaci, že člověk nikdy předtím nepomyslel na to, že by právě koupenou věc mohl mít. Jeho chtění vzniká teprve tím okamžikem, kdy ji ve výkladu spatří. Lze tu proto hovořit o nějakém výchozím deficitním stavu a potřebě? Kdyby člověk o dané věci nic nevěděl, tj. kdyby ji náhodou nespatriil, pak by ho třeba ani nenapadlo, aby ji chtěl.

Chování člověka v uvedeném příkladě lze vyložit takto. Vnímaný objekt (věc), tj. jeho obraz (vjem) navozuje představu jeho použití i představu libosti jako jeho důsledek. Z hlediska této potencionální, anticipované libosti se dosavadní faktický stav jeví jako relativní deficitní stav. Není to však deficitní stav organismu, nýbrž pouze relativní deficit zvýšené libosti vzhledem k možnostem, které se nabízejí. Relativní deficit je tu dán rozporem, diskrepancí mezi možnostmi a skutečností. Motivem chování je právě tato diskrepance. V oblasti zážitku je to opět tenze, napětí mezi faktickým stavem a anticipovaným možným stavem vyšší libosti a tíhnutí, zaměření subjektu k jejímu zdroji, k objektu, čili apetence, chtění.

Počátkem celého procesu je však spatření věci. Vzniká otázka, jaké funkce nabývá v chování její obraz, vjem. Z hlediska vymezení rozdílu mezi stimulací a motivací, o němž jsme hovořili o něco výše, musíme na tuto otázku odpovědět tak, že obraz věci je tu pouze důsledkem stimulace (periferní podráždění receptoru a jeho převedení do centra analyzátoru jako vznik obrazu). Jestliže člověk danou věc už má, anebo ještě

o ni nemá zájem, pak se celý proces může omezit jen na vznik obrazu, který žádné další chování nenavozuje. Člověk na věc pohlédne, ale pokračuje dále a beze změny za svým cílem. Má-li obraz věci navodit speciální chování (po případě změnu dosavadního chování), musí nutně dojít k uvedené diskrepanci skutečného a anticipovaného možného stavu. Vznik diskrepance však znamená tenzi, v daném případě chtění, a teprve to je motivem chování.

Pokud máme na mysli uvedený příklad, zůstává stále otevřena otázka, zda takové chtění navozené vnějším podnětem budeme také chápat jako potřebu, či nikoliv. Chceme-li respektovat naši výchozí definici potřeby jako cítění deficitního stavu, pak v uvedeném příkladu už nemůžeme hovořit o potřebě, nýbrž jen o chtění. Chování je tedy v uvedeném příkladě motivováno jen chtěním, nikoli potřebou. To znamená: Je-li chování motivováno skutečnou potřebou (jako cítěním deficitního stavu organismu), pak chtění a potřeba splývají v jeden zážitkový stav, na němž termínem „potřeba“ zdůrazňujeme pouhý fakt deficitu a termínem „chtění“ zdůrazňujeme zážitek vnitřního napětí, tenzi, buď jako apetenci (tíhnoucí k něčemu), anebo jako averzi (odmítání něčeho). Zdá se, že na úrovni skutečných potřeb jsou potřeby a chtění od sebe neoddělitelné, že tenze patří k podstatě potřeby, tj. že bez ní by potřeba nebyla potřebou. Avšak s obohacováním věcného obsahu cítění a s jeho zaměřováním na jejich zdroje, na objekty, se původní podmíněná libost-nelibost senzuálního cítění začíná uplatňovat stále samostatněji, nezávisle na skutečném stavu organismu, nebo dokonce proti němu (viz předchozí příklad s chutí na jídlo organismu škodící). Chování motivované jen zvyšováním libosti pak už není motivované potřebou, nýbrž jen chtěním.

Na tomto místě se však už musíme podrobněji zastavit u problému motivace. Celá naše analýza chování je založena na předpokladu, že rozhodujícím činitelem, který navozuje chování, je diskrepance stavu žádoucího a nežádoucího. Nežádoucí stav je buď absolutní jako faktický deficitní stav organismu a jeho cítění čili potřeba, anebo relativní jako nedostatek zvýšené, ale možné libosti a tím vznikající tenze, chtění. Cílem chování je odstranění nežádoucího stavu, uspokojení chtění. Říkáme-li tedy, že rozhodujícím faktorem chování je diskrepance dvou stavů a tím vznikající tenze (apetence-averze), pak nyní musíme rozhodnout, zda motivem budeme rozumět tuto diskrepanci jako celek, anebo zda mo-

tivem budeme rozumět jen potřebu a relativní nedostatek zvýšené, ale možné libosti čili chtění.

Z celého dosavadního výkladu plyne závěr, že jak potřeba a cíl chování, tak i chtění (i averze) a jeho cíl tvoří jednotu. Jsou to vždy dva články dialektické relace v tom smyslu, že mimo tuto relaci žádný z těchto článků není možný. Takové chápání věci nás pak přivádí k závěru, že motiv chování můžeme chápat jen jako jednotu obou článků relace, jako jednotu potřeby a cíle, nebo chtění a jeho cíle. Jinými slovy můžeme říci prostěji: Chování je motivováno současně potřebou i cílem, chtěním i jeho cílem. Jestliže se v dalším výkladu budeme vyjadřovat brachylogicky tak, že chování je motivováno potřebou nebo jen chtěním, je tím vždy nutno rozumět jejich jednotu s cílem chování. Tím se zdánlivě odchylujeme od velké většiny současných teorií motivace. Jedinou oporu nacházíme ve Festingarově pojmu *kognitivní disonance* (FESTINGER), která má přímý vztah k našemu výkladu motivace.

Motivem chování budeme proto rozumět jednotu (a současně protikladnost) potřeby a cíle, chtění a jeho cíle. Obecně a současně přesněji musíme říci, že motivem chování je tenze a nutnost jejího vyrovnaní.

Tento závěr nám nyní také zvýrazňuje relativnost hranice mezi reaktivním a intencionálním chováním. Jestliže v uvedeném příkladu abstrahujeme od okamžiku, že celé chování bylo navozeno nahodilým výskytem určitého jevu, nebo jestliže nám při analýze situace tento počáteční moment není známý, pak se nám i toto chování jeví jako intencionální, a to zejména tehdy, jestliže dosažení cíle vyžaduje určitého času a provedení různých operací.

Z předchozího výkladu však plyne další závěr: je zřejmě nutno rozlišit *dvě úrovně motivace*. Geneticky primární je motivace, na níž se podílí potřeba jako cítění faktického deficitního stavu organismu. Vývojově pozdější je pak motivace, na níž se podílí pouze chtění jako tenze k dosažení zvýšené libosti bez ohledu na potřeby.

Tím však vzniká otázka kritéria, podle něhož by bylo možno rozhodnout o charakteru motivace. Zjištění takového kritéria znamená zjištění hranice mezi potřebami a těmi případy, které už nejsou potřebami. Teoreticky jsou dva možné způsoby vymezení takové hranice. Jeden z nich spočívá ve výčtu a klasifikaci všech potřeb člověka. Kdyby taková vyčerpávající klasifikace byla možná, pak by opravdu bylo snadné rozhod-

nout, kdy je chování motivováno potřebou a kdy nikoliv. Všechny dosavadní pokusy o takovou klasifikaci však skončily buď ve slepé uličce, nebo narážejí na tolik zpravidla oprávněných námitek, že není možné pokládat je za nesporné. Druhý způsob vymezení takové hranice spočívá ve formulování natolik přesné definice potřeby, aby opět umožnila jednoznačně rozhodnout, co je potřeba a co nikoliv.

Výchozí definici potřeby jsme formulovali jako registraci (cítění) deficitního stavu. Pokusíme se prokázat, že tato definice je oprávněná. Má-li však být její obsah dostatečně přesný, musíme podrobit další analýze pojem deficitního stavu.

V analýze lidských potřeb jsou celkem běžně rozlišovány primární nebo základní a sekundární nebo vyšší (kulturní, sociální) potřeby. Jako primární potřeby jsou chápány ty, jejichž ukojení je nezbytné pro uhájení holé životní existence. Problémem tu však opět je vymezení pojmu „holá životní existence člověka“. Není sporu o tom, že k základním životním potřebám patří potřeba nasycení, napojení (nedostatek vody v těle), tepla, světla (slunečního), vzduchu (kyslíku), vyměšování. Sexuální potřeba už přesahuje hranice uchování individuální existence. Mohli bychom zde hovořit o potřebě uchování rodu.

Už z předchozí kapitoly však víme, že deficitní stav je buď faktický, aktuální, nebo potencionální, anticipovaný (akutní hrozba deficitního stavu). Pro uhájení holé životní existence jsou proto nutné všechny formy obrany proti všemu, co ji ohrožuje. Je-li možno i v těchto případech rejekčního chování hovořit o potřebě, pak bychom museli říci, že potřebou tu je anticipované cítění hrozícího deficitního stavu, nikoli cítění aktuálního, faktického stavu. Někteří teoretikové motivace skutečně také hovoří o potřebě obrany apod.

K uspokojování základních (primárních) životních potřeb se ve fylogenetickém vývoji v organismech vytvořily speciální reflexní mechanismy, které se vlivem dlouhého vývoje staly mechanismy děděnými, vrozenými. V psychologii motivace jsou nazývány (různými autory různě) *pudy*, nebo instinkty. V tomto výkladu se přidržíme Pavlovova pojetí *instinktu*. Budeme jím rozumět *vrozenou schopnost provádět i značně složité činnosti* jako řady elementárních reflexních reakcí. Vrozenou schopnost zde musíme chápat tak, že živočich se těmito činnostem neučí, ale když přijde jeho čas, začne je provádět jakoby automaticky. Také o této

instinktivní činnosti musíme předpokládat, že je navozena (motivována) určitým vnitřním stavem organismu, pro jehož charakteristiku prozatím nejsou k dispozici žádné přesné údaje. Ve starší psychologii i v biologii se pro něj ustálil název *pud*.

Na úrovni animálního chování a u člověka na úrovni somatického cítění se tedy analýze nabízejí tři různé termíny: pud, potřeba, tenze (apetence, averze). Chápeme-li potřebu jen jako cítění deficitního stavu, abstrahující přitom od tenze jako od nezbytné její složky, pak *pud* můžeme chápat jen jako *speciální případ tenze na úrovni primárních životních potřeb*.

U většiny zvířat se pudy projevují vrozenými instinktivními činnostmi. Např. sexuální, rozmnožovací pud se u zvířat projevuje speciálními instinkty (zvířecí námluvy, stavění hnízda, doupěte, kopulace, péče o mlád'ata). U člověka však zůstává sexuální pud bez instinktu, člověk se i v této věci musí všemu naučit. O člověku lze asi obecně říci, že všechny životní pudy jsou u něho uchovány, avšak na místo instinktů nastupují naučené činnosti. Instinkty jsou u něho uchovány jen v míře zcela nepatrné v kojeneckém období (např. sací instinkt novorozeněte).

Abstrahujme však od problematiky pudů a instinktů a omezme se jen na pojem potřeby. Jde tu stejně o záležitost spíše terminologickou než konceptuální. Vraťme se k otázce základních životních potřeb člověka.

Uhájení holé životní existence — ukojení hladu, žízně atd. — znamená pouze život nejvyššího živočišného druhu „homo sapiens“. Chybějí mu všechny atributy života skutečně lidského. V kapit. 6 a 7 jsme si ukázali, že lidská životní existence znamená především společenský způsob života, bez něhož by člověk stál sice na nejvyšším stupni animálního způsobu života, byl by však stále ještě více zvířetem než člověkem. Pro lidskou životní existenci je nezbytná spolupráce a kontakt s lidmi. Existenci lidského společenství a kontakt s jinými lidmi musíme proto rovněž řadit k základním potřebám člověka. Otázka, zda je to potřeba vrozená, či zda vzniká během individuálního života, není rozhodující. Není-li to potřeba vrozená (a to asi není), pak se velmi rychle vytváří už v nejútlejším dětství.

V kapitole 4 o efektivnosti chování jsme se setkali se zvláštní zákonitostí živé tkáně, kterou jsme nazvali funkční koroborací. Nemá-li živá tkáň degenerovat, musí být přiměřeným způsobem zatěžována. To asi

platí o každém orgánu a o každém funkčním útvaru. Nedostatek kontaktu s prostředím (chudoba prostředí) čili ekologická (environmentální) deprivace a nedostatek činnosti (svalové, mentální) čili činnostní (aktivitální) deprivace jsou proto rovněž vážnými deficitními stavy a jsou zdrojem dalších životních potřeb (potřeba přiměřené pestrosti okolí, potřeba činnosti). A tak bychom mohli pokračovat ještě dále a hovořit o potřebě vědění, o potřebě krásy, o potřebě vzrušení (nebo naopak klidu).

Hledat hranici mezi primárními a sekundárními potřebami člověka je proto dost problematické. Pro současného člověka naší společnosti patří slušný byt, jeho zařízení, dostatek finančních prostředků pro zajištění rodiny, přiměřené vzdělání, dostatek informací o společenském dění atd. atp. k běžným, standardním životním potřebám. Jejich úroveň však byla mnohem nižší před 50—100 lety a bude naopak značně vyšší za dalších 50—100 let. S vývojem společnosti, tj. především s vývojem celkové společenské produkce se rozsah lidských potřeb stále rychleji zvětšuje. Je možno počítat s nějakými hranicemi tohoto vývoje? Zdá se, že jeho hranice mohou vymezit jen vnější okolnosti, objektivně limitované možnosti.

Rozsah lidských potřeb je tedy determinován stupněm společenského vývoje, tj. rozsahem jejího bohatství a kvalitou její organizační struktury. V hranicích historicky determinovaného rozsahu lidských potřeb by asi bylo možno vymezit rozsah primárních, základních potřeb, jejichž uspokojení je nezbytné pro uhájení holé životní existence. To nás však nemusí znepokojovat, důležitější je tu obecná problematika potřeb a jejich rozvoje.

Vznik a rozvoj lidských potřeb je však ovlivňován ještě dalším faktorem, který bychom velmi zhruba a globálně mohli nazvat *zvykem*. Jeho vliv bychom mohli ilustrovat — jako pars pro toto — tímto příkladem. Evropan žijící v tropických i subtropických pásmech velmi těžce snáší jinou domorodou stravu, pro niž jeho organismus není dostatečně vybaven. Proto musí ukojovat hlad i žízeň evropským způsobem, ustáleným v průběhu mnoha generací. Můžeme tu proto hovořit o potřebě ukojovat hlad pouze určitým způsobem, tj. pouze některými a speciálně připravenými jídly. Nutnost přivykat si na kuchyni jiných národů a častá obtížnost takového přivykání jsou obecně známým jevem.

Podobně je tomu v případě starého člověka, který si během svého

života navykl na určité prostředí, na svůj životní styl. Dochází-li pak k nějaké radikální změně jeho života, není už schopen přivyknout novému prostředí a novému životnímu stylu. Jeho dosavadní způsob života se mu rovněž stává nezbytnou potřebou. Prudká změna života znamená pro něj velmi vážný deficitní stav, hrozící až ohrožením života.

Nakonec je možno uvést i situaci kuřáka. Kouření zdraví spíše škodí, než by mu prospívalo. Pro kuřáka však znamená určitou libost, která se opakováním může stát potřebou. Nemůže-li být ukojena, kuřák se cítí nesvůj, je nervózní, nedovede se soustředit na práci apod. Zdá se, jako by pro organismus vznikl skutečný deficitní stav tím, že krev nedostává svou běžnou dávku nikotinu. Stejně je tomu i v mnoha jiných podobných situacích.

Vymezení deficitního stavu tedy zdaleka není tak jednoduchou záležitostí, jak se na první pohled může zdát. Právě v tom je základní nedostatek definice potřeby jako interocepční registrace (cítění) deficitního stavu, ať už faktického, nebo anticipovaného. Přesto máme za to, že je možno formulovat obecné kritérium deficitního stavu. Je to *kritérium efektivnosti chování*, především efektivnosti různých činností člověka.

Všechny uvedené příklady se shodují v tom, že v nich dochází k snížení efektivnosti chování, k níž se lidský jedinec během svého života dopracoval a která je důležitou složkou osobní charakteristiky každého jedince. Snížení individuální efektivnosti vlivem jakéhokoliv činitele znamená vždy deficitní stav subjektu. *Všechny ty faktory, které umožňují udržet relativně optimální efektivnost ať už fyzické, či mentální činnosti člověka, je proto nutno pokládat za běžné životní potřeby.* Naproti tomu ty faktory, které jsou bez vlivu na efektivnost a znamenají pouze zvyšování různých libostí, patří už jen do oblasti chtění. Speciální problematika pak vzniká, uvažujeme-li o působení faktorů, které zvyšují libost, snižují však efektivnost (např. alkoholismus, narkomanie), snižují funkční potenciál subjektu jako celku, nebo aspoň některých funkčních systémů. V těchto případech dochází k zřejmému rozporu mezi chtěním a potřebami.

V kapitolách o sociální determinaci lidského chování jsme hodně pozornosti věnovali transformaci původního animálního chování člověka v chování sociálně determinované, kulturní a mravní. Různé faktory

působící na rozvoj lidských potřeb objasňují nyní také tento proces zkulturování lidského chování. Primárním jeho faktorem bylo asi zvyšování libosti. Zvýšená libost však není vždy bez vlivu na vnitřní procesy a stavy organismu. Z fyziologie trávení je známo, že způsob přípravy jídla a způsob stolování mají vliv na úroveň asimilačních a disimilačních pochodů. Už B. Engels vyslovil myšlenku, že požívání vařeného jídla facilituje trávení a tím uvolňuje část energie k možným jiným funkcím. Podobně tomu je i se způsobem bydlení, odívání. Zvyšování libosti mohlo proto původně být skoro zcela ve službách základních životních pochodů a teprve v průběhu dlouhého dalšího vývoje se mohlo uplatňovat také nezávisle na nich.

Dále je asi velmi pravděpodobné, že v hodnocení vývoje člověka zůstává stále nedotčen ten faktor, který jsme o něco výše nazvali *globálně vlivem zvyku*. Každá stereotypie usnadňuje kontakty s celým okolím, čili zvyšuje efektivnost chování. Pokud však jde o lidské chování, musíme se mít na pozoru, abychom význam stereotypie neabsolutizovali. Lidská empirie totiž ukazuje určitou rozpornost jeho působení. Je obecně známo, že jestliže stereotypie překročí určitou hranici, začne se člověk proti ní bránit a usiluje o něco nového, nezvyklého. Proti potřebě zvyku stojí proto potřeba novosti, nezvyklosti (srv. fakta o satiaci libosti), kterou pak lze chápat jako jeden z hlavních faktorů vyhledávání nových libostí a zvětšování rozsahu potřeb.

Zkulturování lidského chování bylo dosud téměř neřešeným problémem, i když pro jeho objasnění tu už dlouho byla řada fakt, jichž bylo možno využít (viz. např. drezura zvířat, chování domácích zvířat). Je možno říci, že se na něm podílejí dva hlavní faktory. Je to jednak zvyšování libosti umožňované společenským způsobem života, jednak působení společenské síly (moci) proti síle přírodní. Oba tyto faktory se přitom velmi často vzájemně podmiňují v tom smyslu, že za zvyšování libosti v společenském způsobu života člověk nutně „platí“ tím, že se musí podřít zprvu objektivním společenským zákonitostem a později jakékoliv společenské síle a moci. Jako důsledek tohoto vývojového procesu lze pak chápat také fakt, že u člověka postupně degenerovaly a mizely původní animální instinkty, které nakonec skoro v cepé šíři přešly v chování naučené. Protože celý společenský způsob života je podmíněn mnohem složitěji než život animální, jeví se tu opět jako přirozený důsledek vznik no-

vých lidských potřeb, jak jsme o tom hovořili výše, a s tím také nové druhy citění, zejména citění relačně funkcionální (viz předchozí kapitolu).

Podrobnější analýza deficitního stavu nám umožnila aspoň základní rozlišení potřeb a chtění a tím také umožnila přesnější výklad motivace. Chování člověka je tedy motivováno nejen potřebami, nýbrž i chtěním. Na úrovni potřeb jsou potřeba a chtění nerozlišitelné. Chování motivované pouze chtěním už není zaměřeno na uspokojení potřeby, nýbrž jen na zvýšení libosti, a to někdy i v rozporu s potřebami.

Připomeňme si znovu příklad hladového člověka, který není zdravý, a přesto se rozhoduje pro jídlo, které mu škodí. Jeho chování jsme vysvětlili tak, že představa blízké libosti je silnější než představa vzdálenější nelibosti, a proto rozhoduje o obsahu a cíli chování. Toto vysvětlení je však možno pokládat jen za jednu z možných hypotéz. Uspokojivé vysvětlení takového jevu se prozatím zdá nedosažitelné. Z hlediska fenomenologické analýzy by bylo asi možno říci prostěji, že člověk ví, co nemá dělat, ví, před čím se musí mít na pozoru, ale přesto se toho nedokáže vzdát, aby dosáhl dočasné libosti, i když tato libost dříve nebo později má za následek těžkou nelibost. V této formulaci se nám uvedené chování jeví jako určitý konflikt mezi věděním (poznáním nutnosti) a momentálním chtěním, kdy aktuální chování je motivováno anticipovanou blízkou libostí. Podle laického i odborného psychologického pohledu, je takové chování obecně charakterizováno jako *slabá vůle*.

Obměňme poněkud náš příklad. Člověk má v zájmu svého zdraví užívat nějaký lék nepříjemné chuti. Přestože požití léku se dříve či později projeví blahodárným účinkem, člověk nedokáže překonat aktuální chuťovou nelibost a lék odmítá. V tomto případě je situace obrácená. Jeví se tak, jako by představa vzdálené, po případě málo výrazné libosti byla potlačena aktuální nelibostí, proti níž se člověk brání. Také toto chování lze chápat jako rozpor mezi věděním (poznáním nutnosti) a momentální tenzí, v tomto případě averzí. Zrovna tak i v tomto případě můžeme hovořit o slabé vůli.

Obecně můžeme oba příklady charakterizovat takto:

Každé dosahování cíle vyžaduje určité námahy, která je velmi často zdrojem různých přechodných nelibostí. Dosahování nějakého cíle je zpravidla podmíněno předchozím dosažením různých dílčích, etapových cílů, z nichž každý je nutným prostředkem k dosažení konečného cíle.

Dosahování cíle tu má strukturu operace, o níž jsme hovořili v kapitole 10 (v. obr. 6ab). Rozdíl je pouze v tom, že nyní abstrahujeme od elementárních kroků v dosahování dílčího cíle a bereme v úvahu dosahování etapových cílů jako základní fáze celého jednání.

Různé druhy nelibosti, které při dosahování cíle vznikají, jsou jednak relativní v tom smyslu, že se člověk musí — třeba jen přechodně — vzdát řady libostí, jednak absolutní tím, že člověk musí — rovněž jen přechodně — podstupovat různé nelibosti, a to vždy za cenu nějaké konečné libosti buď absolutní (určité zintenzívnění života), nebo relativní (uchování života proti ohrožení, jeho prodloužení obranou proti nemoci). Obecně tu tedy jde o podstupování nelibosti za účelem dosažení nějaké libosti. Průběh a výsledek celého chování pak závisí na určitých, nám dosud neznámých silových vztazích obou momentů. Převaha jednoho nebo druhého z nich asi determinuje silnou nebo slabou vůli.

Fenomenologicky lze vůli charakterizovat dvěma rozdílnými momenty. Vůle znamená buď překonávání faktické nelibosti (např. únavy, bolesti, ospalosti apod.), která vzniká při dosahování cíle, anebo sebeomezování v tom smyslu, že se člověk na určitou dobu různých libostí vzdává. Vzniká otázka, zda takové chování záleží na tom, s jakou „silou“ se uplatňuje obraz cíle, tj. obraz konečného stavu, který má být výsledkem chování, či zda se tu uplatňuje ještě další faktor.

Každé dosahování nějakého cíle znamená vydávání vlastní energie. Problematika motivace chování obsahuje proto ještě další, speciální problémy. Je to problém *energizace* celého systému, který energii vydává, dále je to problém *regulace* vydávané energie, tj. problém jejího ekonomického využívání tak, aby vystačila k dosažení cíle, a posléze problém *distribuce* vydávané energie, tj. její uplatňování vůči vhodně voleným objektům. Energizační a regulační funkce motivu se v teoriích motivace obecně respektuje, jeho distribuční funkce se buď ignoruje, anebo se (většinou) regulace chápe více jako distribuce.

Dosahování každého cíle je — řečeno podle O. Selze — zaplněním určité mezery mezi daným stavem a cílem, nebo snad přesněji — překonáváním určité vzdálenosti mezi daným stavem a cílem. Ve výkladu operace (kap. 10, obr. 6) jsme si ukázali možný mechanismus překonávání takového rozdílu mezi daným stavem (I_r) a cílem (I_f). Je to záležitost prováděných elementárních operací, jejichž klíčovým článkem je test

(ověřovací operace s nutnou zpětnou vazbou). Regulace a distribuce vy-
dávané energie proto není přímou funkcí motivu (diskrepance dvou
stavů), nýbrž funkcí intelektuálních procesů. V daném příkladě se za-
tloukáním hřebíku by se regulace týkala toho, s jakou silou je proveden
každý jednotlivý úder kladívkem, distribuce by se týkala toho, kterým
směrem bude každý úder proveden. Příslušné intelektuální procesy (ope-
race) jsou tu ovšem navozeny právě motivem.

S otázkou energizace je to však mnohem složitější. V teoriích motivace
se často setkáváme s názorem, že motiv sám je energizátorem systému
jako orgánu chování. Empirie však ukazuje, že to není tak jisté. Stačí
např. srovnat chování dvou osob, které mají stejný cíl a vycházejí ze
stejné situace. Jedna z nich dovede vynaložit všechny potřebné síly a cíle
dosáhne, druhá však se dříve nebo později vzdává, cíle nedosáhne. Ze
srovnání takových dvou případů chování vyplývá, že na motivu musíme
rozlišit jeho obsah (obraz cíle) a jeho „sílu“. Je-li tomu tak, pak vzniká
otázka, jak chápat tuto „sílu“ motivu.

Analýza zážitkových stavů dále naznačuje, že síla či slabost motivu ne-
znamená stupeň příslušné tenze. Člověk, který se vzdává, se nevzdává
lehce. Samotný fakt, že se vzdává, je pro něho svým způsobem bolestivý.
Člověk může být hluboce frustrován, a frustrace se v takovém případě
projeví těžkým smutkem, depresí. Jiný člověk se naopak vzdává lehce
a dokonce s ulehčením, že je ušetřen námahy, k frustraci u něho nedo-
chází. Jestliže se člověk vzdává, pak to dále nemusí znamenat, že se mu
skutečně nedostává potřebných sil. Vezměme např. dva muže, kteří
uzavřou sázku, že okamžitě přestanou kouřit. Jeden z nich sázku dodrží,
druhý naopak ji velmi brzy poruší, nevydrží, nedokáže se vzdát kouření.
V čem tu máme hledat rozdíl síly mezi nimi? Mohli bychom asi říci, že
u člověka, který sázku nedodržel, byla anticipovaná radost (libost) z ví-
tězství nad sebou příliš slabá, a proto projevil slabou vůli. Tím jsme
však nepostoupili ani o kousek dále, protože stále zůstává nezodpovězená
otázka, v čem spočívá tato slabost, či síla anticipované radosti z vítězství
nad sebou samým.

Prozatím nám tedy nezbývá nic jiného, než že vedle věcného obsahu
cítění a stupně libosti-nelibosti musíme počítat ještě s jeho další vlast-
ností, kterou z nouze nazýváme jeho silou, aniž vůbec něco víme o tom,
jak ji máme chápat. Jediné, co o ní můžeme říci, je to, že právě ona

„síla cítění“ je energizátorem systému jako orgánu chování. To je ovšem rovněž pouze hypotéza, opřená jen o velmi chudou fenomenální analýzu.

Tento nouzový závěr je velmi blízký některým teoretikům emocí a motivace, kteří právě emoci vysvětlují jako motiv chování. V souladu s naším výkladem bychom řekli, že tu nejde o emoce, ale o city, nebo — na somatické úrovni — o cítění. Z tohoto hlediska pak diskrepance žádoucího a nežádoucího stavu by se měla vyznačovat nejen rozdílností stuňů libosti-nelibosti, nýbrž také rozdílností jejich intenzity, kterou by pak bylo nutno chápat jako intenzitu příslušné tenze. Ta však znamená intenzitu chtění nebo averze. V takovém případě se nám však pojem vůle jeví jako zbytečný, protože slabost-síla vůle je totéž co slabost-síla chtění. Řešení této otázky zůstává úkolem speciálních psychologických studií.

Podobného rázu je také otázka funkce emocí, kterou jsme v předchozí kapitole nechali otevřenou, a otázka vztahu mezi emocemi a motivací. V předchozí kapitole jsme došli k závěru, že vznik emoce závisí na mnoha faktorech. Je to intenzita cítění a tím intenzita tenze, dále subjektivní pravděpodobnost dosažení cíle, subjektivní odhad času, v kterém cíle může být dosaženo, a subjektivní odhady námahy, nutné k jeho dosažení. Viděli jsme, že vznik emoce (radosti, smutku, hněvu, strachu) závisí především na náhlých a výrazných změnách té či oné pravděpodobnosti. Empirie potvrzuje, že některé z těchto změn znamenají ochromení, demobilizaci. Jestliže se dílo daří, dosažení cíle se znatelně přibližuje, pak každý dílčí úspěch je vzpruhou pro další činnosti, nezdary a neúspěchy naopak demobilizují. Čím větší se zdá být blízkost cíle, tím větší je radost z jeho blízkého dosažení a naopak tím větší je hněv a smutek, jestliže blízkost cíle byla jen zdánlivá, klamná.

Vidíme, že vliv emocí na další průběh chování je různý. Radost se jeví jako energizační činitel, smutek a strach jako činitelé demobilizační. Hněv se pravděpodobně uplatňuje obojím způsobem, záleží na okolnostech. V celkovém hodnocení emocí však musíme být stále velmi opatrní, protože dosud nemáme jasno o tom, co je tu příčinou a co následkem. Nevíme totiž, zda emoce tu je příčinou zvýšení či snížení motivace (energizace) dalšího chování, či zda je naopak jejím důsledkem, popřípadě zda není pouze zážitkovou stránkou zvýšené-snížené motivace. Aktivační teorie emocí (Lindsley, Cannon, Duffyová) vysvětlují emoce jako

energizačního činitele chování. Empirie však ukazuje, že některé emoce mají jasný demobilizační účinek. Jestliže intenzita emoce překročí určitou hranici a vzniká afekt, dochází tím k dezorganizaci chování. Duffyová proto chápe emoce obecně jako dezorganizátora chování, což je však asi jednostranné.

Funkce emocí jako možného energizátora chování se zdá srozumitelná. V takovém případě se emoce stává srozumitelným funkčním článkem chování. Demobilizační funkce jiných emocí je však dosud značně otevřeným problémem. Nejpřijatelnější tu asi je takové hledisko, že kromě smutku všechny ostatní emoce jsou do určité hranice své intenzity energizátorem chování, a teprve překročením této hranice začínají na chování působit dezorganizačně, takže zvýšená energizace chování by současně znamenala rozvrácení regulace a distribuce vydávané energie.

14

Chtění a poznání. Otázka životního cíle

V předchozích dvou kapitolách jsme si naznačili hlavní rysy problematiky cítění a jeho rozvoje a problematiku motivace lidského chování. Došli jsme k závěru, že lidské chování je obecně motivováno diskrepancí dvou stavů, z nichž jeden je žádoucí, druhý nežádoucí, a z nichž jeden i druhý mohou být buď stavem faktickým, nebo anticipovaným (obecněji: na úrovni představy). Důsledkem takové diskrepance je zážitkový stav tenze, který je buď apétencí, nebo averzí a motivuje chování apetenční nebo rejekční.

Dále jsme si naznačili takový možný pohled, že tenze je zážitkovou stránkou diskrepance libosti a nelibosti, které mohou být obě jen relativní. Na úrovni sebezáchovy, tj. z hlediska uhájení holé životní existence člověka je nelibost zážitkovou stránkou potřeby jako cítění deficitního stavu, libost je naopak zážitkovou stránkou jeho odstraňování a dosahování žádoucího rovnovážného stavu. Libost a nelibost senzuálního cítění lze pochopit tak, že původně to bylo podmíněné cítění viscerosomatické libosti a nelibosti. Rozšiřování jeho předmětného rozsahu však mohlo mít za následek, že senzuální libost a nelibost se začínala uplatňovat stále více nezávisle na primárním somatickém cítění nebo

dokonce i proti němu. Na této úrovni je pak tenze zážitkovou stránkou pouhé libosti a nelibosti bez ohledu na potřeby. Na této úrovni už proto chování není motivováno potřebou, nýbrž jen chtěním a averzí, a to někdy i v rozporu s potřebami.

To všechno je ovšem pouze hypotéza, o níž lze skoro s jistotou očekávat, že se setká s mnoha námitkami. Ty se pravděpodobně soustředí na příliš široký pojem libosti, který se pro mnohé může jevit jako nejslabší její článek. Námitky mohou být např. takové: Je radost (či uspokojení) z úspěšně probíhající činnosti, z nového poznání, z vyřešeného problému skutečně libostí? Anebo: Setkáme-li se s porušováním spravedlnosti, s křivdou, s potlačováním pravdy, znamená to pro nás skutečně nelibost? Podle výsledků naší předchozí analýzy bychom odpověděli, že to jsou různé druhy libosti na úrovni relačně funkcionálního cítění. Kdybychom toto pojetí chtěli odmítnout, pak bychom museli nově vysvětlit takové fakty, jako je radost z hladce probíhající práce, radost z poznání, z vyřešení problému, anebo hněv či smutek, setkáme-li se s porušováním pravdy, spravedlnosti apod.

Chceme-li se přesto vyhnout tomuto příliš širokému pojetí libosti a zjevnému hedonistickému pojetí motivace, můžeme zde pojem libosti-nelibosti nahradit mnohem obecnějším pojmem *hodnoty*. Tím si ovšem problém nijak nezjednodušujeme, spíše naopak. Po I. Kantovi a zejména na přelomu století se pojem hodnoty a systému hodnot stal jedním z ústředních problémů filosofie a W. Dilthey z něho učinil její základní problém (v. M. Novák, 1947, B. Zbořil, 1947, Vondráček 1964, Landgrebe 1958, 1968, str. 37 an.). Jestliže nyní místo různých druhů libosti-nelibosti začínáme hovořit o hodnotách, pak tím vlastně uplatňujeme, aspoň pokud jde o člověka, specifické pojetí hodnot (psychologické, v. Ch. Ehrenfels, R. B. Perry). Současně se však vracíme k některým závěrům, k nimž jsme dospěli už na začátku této knihy (v. kapit. 2), když jsme podnět definovali jako životní hodnotu jevu (objektu).

Přes všechny problémy, které jsou s ním spojeny, má tu pojem hodnoty značné výhody, protože jeho rozsah je širší. Pojem libosti a nelibosti se totiž týká jen subjektivního, zážitkového stavu. Pojem hodnoty však obsahuje také zdroj libosti a nelibosti, jímž je zpravidla nějaký objekt nebo situace. Různé jevy mají proto různou hodnotu pro živou bytost, pro subjekt, a proto ji můžeme chápat jako objektivní fakt. Také hodnota je

však relací, či přesněji — je jedním článkem relace: je *hodnotou pro něco* (*pro někoho*). To znamená, že hodnotu můžeme chápat také v matematickém smyslu jako hodnotu nezávislé proměnné, která určuje hodnotu závislé proměnné. V tomto smyslu pak asi je možno vyjadřovat se tak, že libost-nelibost je funkcí hodnoty. Pokud budeme tedy v dalším výkladu mluvit o hodnotách, budeme tím vždy rozumět jen hodnotu pro člověka, či obecněji hodnotu pro život.

Stále větší zaměření senzuačního a relačně funkcionálního cítění na objekt, obohacování jeho věcného, předmětného obsahu znamená, že rozvoj lidských potřeb a lidského chtění jsou jedním z důsledků celkové lidské aktivity (lidského chování) a s tím spojeného stále bohatšího obrazu světa čili poznání. Člověk nemůže chtít to, co nezná, o čem dosud nic neví. Praxe a poznání se stávají zdrojem stále nového chtění. Avšak fakt satiace má za následek, že chtění a poznání se podmiňují vzájemně. Dosažení jednoho žádoucího stavu vede dříve či později k nasycení a tím k nespokojenosti (nelibosti) s daným stavem, čili k nové tenzi: je to konkrétní averze vůči danému stavu a apetence, jejíž cíl může být velmi neurčitý jen jako překonání, negace daného stavu. Tak je motivováno nové explorační (orientačně-pátrací) chování. To znamená hledání nových možností, nové libosti, čili objevování nových hodnot.

Zde však sehrává důležitou roli speciální subjektivní faktor, pro nějž dosud nemáme žádné vysvětlení, a proto jej můžeme pouze konstatovat. Je to velmi bohatá interindividuální diferenciací cítění: co znamená vysokou libost pro jednoho člověka, nemusí být vůbec libostí pro druhého, popřípadě může znamenat i nelibost pro jiného člověka. Zdá se proto vhodné rozlišit *relativizaci* a *subjektivizaci* cítění a tím i hodnot.

Při rozboru problematiky cítění (kapitola 12) jsme formulovali předpoklad, že různé druhy libosti-nelibosti lze i při vši jejich kvalitativní rozrůzněnosti srovnávat podle jejich stupně (intenzity). Ten je možno zjišťovat jednak srovnáváním zážitkových stavů, jednak jej lze zjišťovat i objektivně. Jestliže diskrepance dvou stavů je rozhodujícím faktorem, motivem chování, pak při střetnutí několika motivů, z nichž se může uplatnit pouze jeden, vítězí zřejmě motiv nejsilnější, tedy motiv, který se vyznačuje největší diskrepancí a tím také relativně nejsilnější libostí-nelibostí. Nejsilnější motiv navozuje největší tenzi a zaměřuje chování

při možnosti výběru směrem k tomu objektu (nebo od něho), který navozuje největší tenzi.

To však znamená, že různé možné druhy libosti a nelibosti čili různé hodnoty v každém individuálním subjektu tvoří hierarchický systém, uspořádaný od nejvyšších stupňů libosti až po nejvyšší stupně nelibosti. S pevným nulovým stupněm lze v tomto systému počítat asi jen na úrovni somatického cítění, zatímco na úrovni senzuálního a relačně funkcionálního cítění je možno brát v úvahu jen velmi pohyblivé relace. Tyto vztahy můžeme znázornit jednoduchým schématem.

Obr. 8

Somatické cítění						Senzuální cítění						Relačně funkcionální cítění					
																(City)	
				X													
X		X				X											
	X				X			X									
			X			X											
					X		X										
								X				X					
									X				X				
										X							
											X						
													X				
														X			
															X		
																X	
																	X

Schéma možného systému hodnot

Relativnost a subjektivnost takového systému vede ke dvěma důsledkům:

1. Každý individuální subjekt je determinován svým vlastním, specifickým systémem hodnot, který tvoří důležitou charakteristiku individua.

2. Individuální systém hodnot je rovněž velmi dynamický v tom smyslu, že se vyvíjí v závislosti na anatomicko-fyziologickém a sociálním (kulturním) vývoji subjektu. Nelze však vyloučit ani tu možnost, že aktuální skladba systému je ovlivňována také momentální vnitřní i vnější situací subjektu.

Empirie nám dále ukazuje, že lidské chování je zpravidla motivováno velmi složitě. Počínaje dospíváním, začíná zpravidla člověk svůj život plánovat a všechno jeho jednání se stále více soustřeďuje k jednomu globálnímu cíli. Budeme je chápat jako *životní cíl* člověka.

Z hlediska předchozího schématu lze *životní cíl* chápat jako *individuálně specifikovaný systém hodnot*. Rozhodující je přitom soubor těch hodnot, které subjekt pokládá za nejvyšší a které dominují všem ostatním hodnotám. Pro motivaci chování to má za následek, že každý potenciační motiv se mění v aktuální motiv jen tehdy, jestliže je v souladu se souborem nejvyšších hodnot. Životní cíl se tak stává centrálním regulátorem veškerého lidského jednání, rozhoduje o motivaci každého konkrétního jeho případu.

Individuální systém hodnot tak nabývá povahy potřeb. Je to systém postulátů, norem, které člověk celým svým chováním přímo realizuje, a pokud už realizovány jsou, tak je svým chováním dodržuje, posiluje, nebo zabraňuje jejich porušování.

S otázkou životního systému hodnot se dostáváme do oblasti nových a velmi náročných problémů, jejichž řešení je a stále zřejmě bude předmětem úvah a sporů různých vědních disciplín i laického uvažování. To je pochopitelné, protože tu jde o základní otázky lidské existence, známé jako problematika smyslu lidského života.

Jedním z takových problémů je otázka vztahů mezi systémem hodnot a životním cílem na jedné straně a poznáním na druhé straně. Na první pohled se může zdát, že systém individuálních hodnot je přímo důsledkem poznání. Ve skutečnosti to však zdaleka není tak jednoduché.

To ukazuje empirie i náš výchozí model chování. Jestliže člověk trpí nějakým útlakem, omezováním apod., pak u něho vzniká deficitní stav podobně jako v případě hladu. Dochází k chování, jehož cílem je odstranění deficitního stavu. Každé takové chování je však spojeno s kritickou otázkou: Jak má člověk postupovat, to jest jak se má chovat, co všechno má dělat, aby jeho chování mělo pozitivní výsledek? To všechno je otáz-

ka plánu chování, jak jsme o něm hovožili v kapitole 10 o obrazu světa. Koncipování plánu však obsahuje několik různých možností. Tak např. je možno koncipovat plán, nebo dokonce více plánů, které skoro s jistotou povedou k pozitivnímu výsledku (k cíli). Za jiných okolností je možno koncipovat pouze takový plán, který povede k pozitivnímu výsledku jen s určitou (větší-menší) pravděpodobností. Jsou však možné a dokonce časté i takové situace, kdy člověk vůbec neví, co by měl udělat, aby dosáhl pozitivního výsledku, čili žádný plán svého chování nemůže koncipovat, čímž pro něho vzniká kritická situace. Tyto varianty lze ilustrovat zcela běžným příkladem. Člověk trpí nějakou bolestivou nemocí. Jestliže sám neví, jak si od ní pomoci, je nucen jít k lékaři. Ten podle povahy nemoci ordinuje léčbu, která může mít buď jistý, nebo jen pravděpodobný výsledek, anebo — v kritickém případě — zůstává bezradný, když úspěšné léčení nemoci dosud není známo.

Avšak i když člověk ví, že se určitého deficitního stavu nemůže zbavit, protože neví, jak by jej mohl odstranit, obraz žádoucího stavu přesto v člověku existuje aspoň na úrovni představy: I když je to často představa jen velmi neurčitá, mlhavá, přesto existuje. Tím však pro subjekt vzniká situace určitého vnitřního rozporu (diskrepance), který je řešen různě: buď rezignací, kdy představa žádoucího stavu je potlačena a přestává fungovat, anebo frustrací, která se projeví buď jako smutek, anebo jako hněv a agrese, která může probíhat buď jen jako destruktivní chování, anebo jako apatenčně agresivní chování, anebo jako apetenčně agresivní chování v tom smyslu, že člověk opětovanými zkouškami a neúspěchy usiluje o odstranění deficitního stavu až do vyčerpání, popřípadě až do sebezničení. Neobjasněnou zůstává přitom otázka, proč se lidé v takové situaci chovají různě.

Uvedený příklad lze chápat tak, že je dán (prožíván) fakticky nežádoucí stav. Přitom už na tomto stupni vznikají alternativy: člověk buď zná, anebo nezná zdroj (příčinu) nežádoucího stavu. Jestliže zdroj nezná, vzniká kritická situace, úspěch obrany je závislý jen na náhodě. Jestliže člověk zdroj nežádoucího stavu zná, vznikají další alternativy: zdroj je možno odstranit za předpokladu, že člověk zná způsob jeho odstranění, nebo každý pokus o jeho odstranění má jen určitou pravděpodobnost úspěchu, anebo zdroj nelze odstranit, tj. člověk buď vůbec neví jak jej odstranit a zda vůbec jeho odstranění je možné, anebo jeho odstranění

je teoreticky možné, není však v silách člověka. Ve všech těchto variantách funguje jednak cítění faktického nežádoucího stavu, jednak obraz anticipovaného stavu žádoucího na úrovni představy. Obraz žádoucího stavu je znalostí hodnoty, která v závislosti na okolnostech je buď znalostí reálné možnosti, kterou lze změnit ve skutečnost, anebo je to pouze znalost něčeho, co je nedosažitelné. Hodnota v takovém případě existuje pouze jako *ideál*, který se zdá, anebo přímo je nedosažitelný, nelze jej změnit ve skutečnost. Avšak i když člověk nezná způsob odstranění nežádoucího stavu, pak přesto může mít i velmi živou představu stavu žádoucího jako (nedosažitelného) ideálu.

Vznik hodnoty pro člověka není proto závislý jenom na tom, zda člověk zná jejich nositele, zda zná způsob jejich realizace a dodržování. Velká část mravních hodnot zůstává stále omezena jen na úroveň ideálů, které často mají velmi daleko k obecnému přijetí a realizaci. Nejvyšší hodnoty existence lidstva a jeho harmonického vývoje jsou v podstatě stále jen ideály.

Hodnoty mohou tedy existovat objektivně jako specifické funkční vztahy subjektu a objektu, mohou však existovat také jako ideály, jejichž realizace je člověku neznámá. Právě v tom však je možno vidět asi nejdůležitější specifický rys člověka. U zvířat sotva můžeme předpokládat existenci nějakých ideálů.

Individuální systém hodnot a z něho plynoucí životní cíl je ovšem nutně závislý na tom, jakou funkci při jeho vytváření má racionální poznání. V kapitole 12 jsme při výkladu emocí a citů hovořili o intelektuálních citech jako je radost z myšlenkové práce, z řešení a vyřešení problémů, radost z poznání. Máme-li však správně pochopit vztah poznání a životního cíle, pak musíme rozlišit libost (po případě nelibost) z intelektuální práce samé o sobě, tj. bez ohledu na její obsah, a vztah k předmětu a obsahu poznání. Libost ze samotné intelektuální činnosti bez ohledu na její obsah přichází v úvahu jen tehdy, jestliže její obsah přichází v úvahu jen tehdy, jestliže její obsah je pro člověka aspoň indiferentní (např. řešení křížovek, šachových úloh, matematických problémů apod.). Situace se však podstatně mění, jestliže intelektuální činnost směřuje k poznání nějaké skutečnosti, která pro člověka znamená vážné omezení nebo aspoň ohrožení. Empirie nám ukazuje velmi časté případy, že *čím méně radostný je výsledek poznání, tím více se člověk*

takovému poznání brání. A naopak čím více poznání slibuje výsledek, který racionálně ospravedlňuje přání a tužby člověka (jeho ideály), tím větší je zaujetí člověka pro takovou intelektuální práci a radost z ní. To platí jak pro život jednotlivce, tak i v životě národů a států. Historie, nedávná minulost a koneckonců i současnost nám poskytují množství příkladů takových situací, kdy nějaký politický systém je schopen zmobilizovat skoro celý intelektuální potenciál národa nebo i národů k tomu, aby racionálně, „vědecky“ zdůvodnil správnost jeho záměrů a opatření.

Všimněme si trochu podrobněji faktu, že se člověk brání poznání nepřijemné pravdy. Podle její povahy takové poznání by mělo pro chování člověka znamenat řadu různých omezení, popřípadě úplnou rezignaci na některé životní hodnoty. Mělo by tedy motivovat takové chování, které umožňuje relativně optimální uhájení života v mezích omezených možností. Už výše jsme naznačili důsledky toho, jestliže poznání neradostné nutnosti nemá dostatečnou motivační sílu pro patřičné chování. Je to frustrace, zklamání, desiluze, projevující se buď těžkým smutkem a pesimismem a pasivitou, anebo hněvem a agresí, popřípadě agresivně apetenčním chováním až do sebezničení.

Zde narážíme na prastarou, trýznivou a stále nezodpovězenou otázku, co je lepší: žít a přežít za každou cenu a za všech okolností, anebo připustit jen takový život, který je v souladu s určitým systémem hodnot, a není-li to možné, pak raději na další život rezignovat? Zdá se, že pro zodpovězení této otázky nelze uplatnit nějakou objektivní normu, že její zodpovězení je osobní záležitostí každého jednotlivce. Empirie ukazuje, že velická většina lidí volí první alternativu. Neosobujeme si právo hodnotit tento fakt, zda je to pro vývoj lidstva zdravé či nikoliv. Omezme se jen na konstatování, že Hegelův a Marxův výklad svobody jako poznání nutnosti lze chápat jen tak, že taková svoboda je často jen volba mezi dvěma zly, a záleží jen na tom, co kdo chápe jako menší a co jako větší zlo.

Vztah poznání a životního cíle (chtění) se tu proto jeví jako velmi důležité kritérium každého individuálního subjektu. Přitom asi je nutno rozlišit několik různých momentů tohoto vztahu.

Především jde o to, zda chtění člověka je korigováno a regulováno poznáním reálných možností, nebo naopak, zda poznání je ovládáno chtěním v tom smyslu, že člověk všechn svůj intelektuální potenciál

mobilizuje k tomu, aby jím ospravedlnil své chtění, své záměry a tím motivované chování. Abstrahujme prozatím od otázky, proč je tomu jednou tak, jindy naopak. Empirie ukazuje, že tyto dva typy lidí, přirozeně v různém odstupňování, se skutečně vyskytují.

Soubor všech individuálních schopností se z tohoto hlediska jeví jako arsenál, jímž je individuální subjekt vybaven a který je mu k dispozici. K jakému účelu jich použije, to závisí na jeho systému hodnot, na jeho životním cíli, i na každém momentálním jeho chtění. Právě na chtění závisí, zda zejména intelektuální schopnosti budou uplatněny svobodně, nezaopatřené, podle jejich vlastních zákonitostí (podle zákonů poznávání pravdy), anebo zda jich bude v podstatě zneužito k tomu, aby člověk jimi dokazoval správnost svého chtění a chování. Přitom ovšem vznikají ještě další varianty, kdy poznání a chtění se rozvíjí a uplatňují odděleně, aniž by se ovlivňovaly. Jednou takovou variantou je *cynismus*, kdy člověk si je plně vědom, že jeho chtění a chování se přičí jakýmkoliv ustáleným normám a nijak to ani nezastírá, tj. své chtění uplatňuje jen jako své osobní chtění, zdůvodněné nanejvýš právem silnějšího. Jinou takovou variantou je *slabošství* a vnitřní rozpolcenost, kdy člověk si je rovněž plně vědom, že jedná špatně, nemá však síly k tomu, aby jednal jinak, což pro něho znamená výčitky svědomí, stud, popřípadě sebepohrdání.

Ve všech naznačených individuálních zvláštnostech vztahu mezi poznáním a chtěním záleží dále jednak na úrovni poznávacích (intelektuálních) schopností člověka (na stupni inteligence), jednak na obsahu chtění a síle vůle. Z tohoto hlediska pak může vznikat veliké množství variant. Jejich rozlišení, nebo dokonce jejich klasifikace naráží však dosud na veliké potíže. Identifikace individuálních zvláštností, které jsou důsledkem různých vztahů mezi chtěním a poznáním, předpokládá totiž vymezení dimenzí chtění a poznání a vymezení vztahů mezi nimi. Takto vymezený problém je však dosud i v psychologii skoro ignorován. Soustavněji jsou řešeny jen některé jeho aspekty.

Nejdále dospěl výzkum a měření poznávacích (intelektuálních) schopností člověka. Jsou to různé způsoby měření inteligence. I když i tato oblast psychologického studia obsahuje řadu nedořešených problémů, některé metody vyšetřování (diagnózy) jsou přesto už natolik ověřeny, že jich je možno bez velkého rizika použít v praxi. Mnohem chudší to však je s výzkumem chtění, individuálního systému hodnot a životního cíle.

Pro psychologický výzkum zde vzniká úkol ověřit, popřípadě rozřešit a vymezit některé základní dimenze a najít metody jejich měření. Ve shodě s výsledky předchozí analýzy je možno naznačit tu aspoň hlavní problémy.

Je to zjišťování struktury individuálního systému hodnot a tím také obsahu životního cíle. První kroky v tomto směru nacházíme v některých osobnostních testech. Obsah životního cíle však obsahuje také problém jeho kvantitativního určení. Jde tu o problém známý v starší psychologii jako *velikost chtění*. Ta je dána především rozdílem (diskrepancí) mezi faktickým stavem a cílem, jehož chce člověk dosáhnout. Dosažení cíle však závisí nejen na velikosti, nýbrž také na *síle chtění* (na vůli?). Velikost a síla chtění jsou dvě různé jeho dimenze, které bohužel nebývají dostatečně rozlišovány.

Při hodnocení velikosti chtění je však nutno brát v úvahu ještě další okolnosti. Je to reálnost cíle, či přesněji — pravděpodobnost dosažení cíle, jež je závislá jednak na objektivních, jednak na subjektivních předpokladech. Sílu chtění či vůli je zřejmě nutno řadit právě mezi subjektivní faktory. K nim patří také úroveň intelektuálních schopností. Ta se však uplatňuje už v samotné konstrukci cíle (v jeho reálnosti), takže velikost chtění už sama obsahuje v sobě také vztah chtění a poznání.

Analýza životního cíle se nakonec sotva může vyhnout etickému hodnocení podle toho, zda životním cílem je výhradně osobní úspěch bez ohledu na možnosti a potřeby společnosti (egoismus, individualismus), nebo zda jím je osobní úspěch jen v závislosti na vlastní službě společenskému pokroku (kolektivismus), nebo zda životním cílem je pouze služba a pomoc jiným bez jakýchkoli nároků na osobní zisk (altruismus). Etický aspekt je obsažen už v samotném vztahu chtění a poznání. Je tu nutno počítat asi s touto závislostí: *čím více je chtění regulováno poznáním, tím morálnější je celé chování subjektu a naopak.*

Naznačené dimenze svými hodnotami mohou vytvářet velmi rozmanité struktury funkčních vztahů a také tím pak dochází k interindividuální diferenciaci lidských jedinců a jejich chování. Determinují jednak některé vlastnosti chování, jak jsme o nich hovořili v kapitole 8, jednak determinují jeho vertikální skladbu. Soustavný výzkum těchto závislostí je však v psychologii dosud více desiderátem než faktem. Od jejich další možné analýzy musíme proto prozatím upustit.

Rozlišení aspoň některých variant vztahu mezi poznáním a chtěním posiluje tedy závěr, že právě tento vztah je asi nutno pokládat za základní kritérium individuálního života. Úroveň poznávacích schopností (intelektu), obsah chtění (životního cíle) a síla vůle určují společně hodnotu každého individuálního subjektu, jeho života. Právě na nich záleží, co všechno člověk dokáže svým životem realizovat.

Otázka takového hodnocení však předpokládá řešení otázky, zda na individuální systém hodnot lze uplatnit nějaká objektivní kritéria či nikoliv. V dějinách filosofie nacházíme několik vážných pokusů o její řešení, žádný z nich však nedosáhl obecnějšího souhlasu a přijetí. Otázka zůstává tedy nezodpovězena. Je tomu tak zřejmě proto, že se dosud stále nedaří sladit hledisko individuální lidské existence a hledisko existence společnosti. Takové sladění nebude možné potud, pokud jedinec bude mít vážné, oprávněné důvody k jakékoli formě revolty proti tomu společenskému systému, v němž je nucen žít a na němž sám nemůže nic změnit. Teoretické řešení přijatého systému hodnot je zřejmě závislé na praktickém řešení problému, zda je možno realizovat takový společenský systém, v němž by se jednotlivec mohl zcela svobodně vyžívat podle svých zálib, zájmů a schopností a právě tím by také vytvářel stále nové vyšší hodnoty pro celou společnost.

Jinou závažnou otázkou systému hodnot a životního cíle je otázka faktorů, které determinují vznik každého individuálního systému hodnot. Ani na tuto otázku bohužel nelze dát uspokojivou odpověď. I když tu nelze popírat působení vrozených faktorů (fyziologické faktory, nadání, dále i fyzické dispozice), přece jen hlavní podíl na jeho utváření mají asi faktory sociální. O tom svědčí kulturně antropologické studie obyvatelstva různých národností a prostředí (kulturně historické tradice), různých ras, různého sociálního zařazení. Sociální faktory působí na utváření systému hodnot dvojím směrem. Individuální subjekt buď bezděčně přejímá hodnoty ustálené v určitém společenském systému a ztotožňuje se s nimi (pokládá je za svoje osobní hodnoty), anebo aspoň proti některým tradičně uznávaným hodnotám revoltuje a tím si sám vytváří kontrastní, protikladné hodnoty, které jsou negací hodnot tradičních a vnucovaných.

Hodnota se tu ocitá v různých vztazích s *normou*. V souladu s běžným pojetím je *norma společensky fixovaná a kodifikovaná*, popřípadě sankcionovaná *hodnota*. Je to tedy předpis, který stanoví, co hodnota je a co není. Každé porušení normy

je z hlediska veřejného mínění znehodnocování, a proto je také společností odmítáno až trestáno. Norma a hodnota se ovšem snadno mohou ocitnout v rozporu: s vývojem společnosti vznikají také nové hodnoty, které se ocitají v rozporu se starými normami a proto jsou zpravidla revoltou rozbíjeny, negovány a jsou vytvářeny normy nové atd. Historie dále ukazuje, že dosud v každém společenském systému je kodifikován oficiální systém norem, který je důsledkem zájmů vládnoucí společenské třídy nebo mocenské skupiny či společenské vrstvy, a proto není a nemůže být celospolečenským systémem norem. V takovém případě vzniká zvláště vyhrocené napětí mezi oficiálními normami a skutečnými hodnotami. Neobjasněnou zůstává stále otázka nadtřídních norem společenského soužití, což je velká slabina současného marxismu.

Otázka formotvorných faktorů systému hodnot má dvojí aspekt. Jde tu jednak o zjišťování příčinné souvislosti, jak různé faktory determinují strukturu individuálního systému hodnot, jednak tu jde také o aspekt normativní. Ten má speciální význam pro pedagogiku, která je nucena řešit otázku, jak organizovat působení formotvorných faktorů, aby výsledkem byl nějaký relativně optimální systém hodnot u každého individua. Tím ovšem znovu přichází v úvahu otázka objektivních kritérií takového systému, kterou jsme prozatím ponechali otevřenu.

Praktický význam tu však má také pouhé zjištění faktického systému hodnot, ustáleného u každého individua. Takové zjištění by nám totiž mohlo ukázat celé životní zaměření jednotlivce. Ukázalo by nám, co by chtěl ten či onen člověk celým svým životem realizovat, na co klade největší důraz. Náběhy k takovému zjištění nacházíme v mnoha současných testech pro vyšetřování osobnosti.

Individuálně specifikovaný a zafixovaný systém hodnot se pak mění v individuální systém norem. Ty fungují v subjektu jako obrazy (třeba jen zcela schematické) toho, co by mělo být, resp. co musí být, a právě tím zcela konkrétně motivují, zeměřují chování člověka v té či oné situaci. Podle povahy situace vzniká tenze, která je apetencí při možnosti posílení, upevnění hodnoty, nebo averzí v tom případě, jde-li o porušení, ohrožení hodnoty. V současné americké psychologii jsou takové tenze determinované příslušnou normou chápány jako *postoje (attitudes)*, které jsou podle povahy situace buď pozitivní, nebo negativní. Postojům je proto oprávněně připisována funkce motivů. Jestliže se nějaká skutečnost na dlouhou dobu nebo dokonce trvale ocitá v rozporu s nějakou normou, pak se také postoj k takové skutečnosti stává dlouhodobým, resp. trvalým

vztahem, tedy vlastně citem (např. dlouhodobý odmítavý, popřípadě až nenávistný postoj k nějaké skutečnosti). Trvalý kladný postoj k nějaké oblasti jevů, předmětů nebo k nějaké činnosti je v psychologii i v laickém posuzování znám pod názvem *zájem*. *Zájem* motivuje často výrazné apetenční chování, které spočívá v soustavném nebo pravidelném vyhledávání předmětu zájmu (např. navštěvování koncertů, výstav, sportovních utkání) či přímo v jeho hromadění (sběratelské zájmy), k preferovanému vykonávání oblíbené činnosti a vyhledávání příležitostí k jejímu vykonávání.

Výsledky předchozí analýzy proto skutečně mluví ve prospěch závěrů, že vztah chtění a poznání, tj. obsah životního cíle, celková úroveň schopností především intelektuálních a vztah mezi nimi tvoří skoro jakousi osu celého lidského subjektu. Závažnost této problematiky nebyla dosud doceněna ani samotnými psychology. Filosofickým antropologům pak — zdá se — tato problematika zcela uniká, a to proto, že lidský subjekt chápou příliš abstraktně. Jednak nedoceňují nebo přímo ignorují složitou dynamiku faktorů, které determinují každý individuální subjekt, jednak skoro zcela ignorují velmi bohatou diferenciaci lidských jedinců. Předmětem jejich úvah je pak zdánlivě jakýsi univerzální, obecný lidský subjekt. To je však jenom zdání, protože zpravidla je to subjekt, jímž je ten či onen autor, který tak sebe sama přenáší do roviny abstrakce a obecnosti. Tato abstraktnost v obojím smyslu je asi největší slabinou současných antropologicko-filosofických studií člověka.

15

Sebepoznání, prožívání, otázka vědomí

V předchozích dvou kapitolách jsme několikrát konstatovali, že relačně funkcionální cítění a hodnoty s ním spojené už nejsou jednoduchým cítěním. Velmi často jsou podmíněny vysokým stupněm poznání nějaké objektivní reality, čili jsou vlastně výsledkem poznání.

Hodnoty však jsou realizovány a udržovány různými lidskými činnostmi. V chování lidského jedince tím vzniká další důležité kritérium. Je to vztah mezi individuálně zafixovaným systémem hodnot jako ideálem a stupněm jejich dosažení, realizace. Rozpor mezi ideálem a skutečností

je asi nezměnitelnou zákonitostí lidské existence. Zdá se, že je to přímo jeden z podstatných jejích rysů, který plyne z faktu satiace a tím ze vzniku stále nového chtění.

V konkrétních životních situacích individuálního života je tento vztah determinován reálností chtění, tj. je determinován vztahem chtění a poznání reálných možností. Je možno říci, že právě na tomto vztahu závisí, jak člověk tento rozpor chápe, v čem vidí jeho příčiny.

Z hlediska zážitku tu můžeme rozlišit dvě krajnosti jeho chápání. Jedna krajnost spočívá v tom, že člověk všechny své nezdary a neúspěchy chápe jako důsledek nepřátelských sil, které každé jeho počínání maří a proti nimž není obrany, nebo proti nimž se lze bránit jedině tak, že se jim člověk beze zbytku podřídí a chová se tak, aby je co nejméně provokoval. Nemusí nám záležet na tom, zda si člověk v různých náboženských podobách tyto síly personifikuje (zbožní), či zda je chápe racionálně (vědecky, filosoficky). Lidský život je v takovém případě neustálým sebe-podřizováním, prosbou a strachem.

Druhá krajnost chápání tohoto rozporu spočívá v tom, že člověk všechny úspěchy a nezdary lidí chápe jako důsledek jejich vlastních schopností a neschopností. K takovému závěru ho přivádí především srovnávání sebe sama a výsledků vlastního chování s druhými lidmi i srovnávání druhých lidí. Toto srovnávání mu ukazuje, že různí lidé za týchž podmínek dosahují různých životních výsledků, čili vyznačují se různými schopnostmi, které jim umožňují dosahovat lepších či horších výsledků.

Už v úvodních kapitolách o společenském způsobu lidského života a o sociální determinaci chování i v kapitole 10 o obrazu světa jsme si ukázali, že člověk v produktech svých činností a ve výsledcích svého působení na druhé lidi vytváří obraz sebe sama, obraz svých vlastních schopností. Právě složitost lidského chování a rozmanitost jeho produktů, spolupráce s druhými lidmi, závislost na nich a jejich hodnocení jednotlivce mají zřejmě za následek, že člověk v tomto procesu postupně dochází k *sebepoznání*.

Zásluhou filosofického myšlení za posledních padesát let se téma sebepoznání rozrostlo do takové šíře, že se zdá skoro neodpovědné věnovat mu v této práci jen několik málo stránek. Chceme-li se přesto o to pokusit, pak to znamená veliké riziko simplifikace a nepřesnosti.

Sebepoznání je totiž proces, jehož začátky musíme hledat aspoň v hlubokém starověku a pravděpodobně ještě dále, a jeho ukončení — pokud vůbec je možné — je v nedohledné budoucnosti. Během individuálního života však každý normální člověk dosahuje určitého stupně sebepoznání. Jak po linii historického, tak po linii individuálního vývoje je však nutno rozlišit aspoň dvě jeho fáze.

Jeho počáteční fází je sebepoznání, které lze chápat jako *pouhé oddělení sebe sama od celého ostatního světa*, který je chápán pouze jako prostředek či jako zdroj různých libostí a nelibostí, a z tohoto hlediska je pak vnější svět chápán především jako příznivý, přátelský, anebo nepřátelský, nepříznivý. Pouhé sebeoddělení od ostatního světa vzniká proto na úrovni značně omezeného a emocionálního poznání celé skutečnosti. Jinak bychom mohli také říci, že je to poznání na úrovni cítění, počáteční *pocitové poznání* světa pro život (pro člověka), které zcela dominuje nad věcným obsahem poznání světa o sobě. Na této úrovni subjekt (např. dítě, u něhož je tento stupeň sebepoznání zvláště výrazný) sám sebe chápe jako centrum, ba přímo jako smysl všeho ostatního dění: všechno ostatní dění je tu jen proto, aby buď prospívalo, nebo škodilo, ubližovalo subjektu. V psychologické i filosofické literatuře byl dosud tento stupeň sebepoznání přehlížen, a proto ještě ani nebyl pojmenován. Navrhujeme proto pro ně název *egocentrické sebepoznání*. V souvislosti s ním však můžeme hovořit také obecně o egocentrickém poznání. Není to název nejpriléhavější, prozatím však nenacházíme název vhodnější.

Teprve v další, pozdější fázi dochází člověk k vyššímu stupni sebepoznání, které na rozdíl od předchozího budeme chápat jako *racionální (vědecké, filosofické?) sebepoznání*. To je podmíněno hlubším vědeckým a filosofickým poznáním objektu (světa), které umožňuje také pohled na sebe sama jako na součást objektu, chápání sebe sama z hlediska obecných zákonitostí objektu. Racionální sebepoznání proto nutně předpokládá aspoň prvotní, základní orientaci po problematice lidské existence která zase předpokládá určitou úroveň poznání objektu, poznání dění přírodního i společenského. Celkový souhrn tohoto poznání pak subjektu umožňuje nalézt aspoň přibližně své vlastní přiměřené místo v systému celého dění přírodního i společenského. Důležitým rysem racionálního sebepoznání je proto *opětovné sebezaražení do ostatního světa*, od něhož se příkře odděloval na úrovni egocentrického sebepoznání.

Podstata i funkce egocentrického poznání je pro pochopení poměrně snadná. Pro subjekt je tu konečným a zcela dostačujícím důvodem všeobecného chování fakt individuální existence: subjekt žije, chce žít a chce žít co nejintenzivněji. Tímto faktem je měřen, hodnocen celý ostatní svět podle toho, jak tomuto chtění vychází vstříc, nebo jak mu odporuje. Subjektivní fakt chtění žít a žít co nejlépe je tu *ultima ratio*. Překročení jeho hranic nepřichází v úvahu, ať už proto, že subjekt necítí potřebu překračovat hranice tohoto subjektivního faktu, anebo proto, že takového překročení jeho hranic vůbec není schopen.

Na úrovni racionálního sebepoznání se však subjekt ocítá ve víru nejozřejavějších filosofických otázek, které už po celá tisíciletí — a dosud stále bezvysledně — znepokojují lidskou mysl, touhu člověka po poznání a vědění. Racionální sebepoznání se totiž nemůže vyhnout otázce po smyslu bytí a života, po smyslu lidského života a společenského dění. Celé dějiny filosofie nám ukazují, že každý pokus o jejich „definitivní“ zodpovězení narazil na určitou hranici, na níž se ocitl v rozporu se svými základními závěry. Není proto možné, abychom se v tomto stručném výkladu pouštěli do diskuse o těchto otázkách.

Rozlišení dvou fází sebepoznání nadhazuje otázku, zda každý člověk dosáhne aspoň hrubého racionálního sebepoznání. Empirie ukazuje, že velká většina lidí zůstává jen na rozhraní mezi oběma fázemi a dosahuje nanejvýš jen některých dílčích aspektů racionálního sebepoznání. Zdá se, že jen velmi malé procento lidí dosahuje jeho vyššího stupně v závislosti na celkové úrovni poznání světa.

I na těch nejnižších stupních racionálního sebepoznání se vedle obrazu světa vytváří také obraz sebe sama. Tím vzniká řada nových problémů, které zde můžeme pouze formulovat, aniž se přitom budeme pokoušet o jejich řešení.

Především je to otázka, do jaké míry je člověk schopen objektivního, tj. co nejméně zkresleného sebepoznání. Už tento problém je sám o sobě tak složitý a závažný, že by si zasluhoval samotné obsáhlé studie. K tomu bohužel ještě ani v psychologii nejsou dostatečné předpoklady. Už v předchozích dvou kapitolách jsme se v několika souvislostech zmínili o empiricky daném faktu, že se člověk brání poznání nepříjemné, neradostné pravdy o sobě samém. Právě v sebepoznání se asi nejsilněji uplatňuje vztah chtění a poznání. Empirie tu naznačuje asi tuto závislost: čím více je

poznání ovládáno chtěním, tím větší je možnost zkresleného, deformovaného sebepoznání. Jen cynikové a slaboši (v. předchozí kapitole) se asi této závislosti vymykají. Opačně proto můžeme říci: čím více je chtění regulováno poznáním, tím větší jsou také předpoklady relativně nezkrslého sebepoznání.

Za těchto okolností je však sebepoznání spjato s poznáním obecné podstaty člověka. Racionální sebepoznání totiž nutně předpokládá srovnávání sebe sama s ostatními lidmi a tím také sebeodlišení od jiných lidí. Takové sebeodlišení však současně znamená také určení relativně adekvátního vlastního místa mezi ostatními lidmi čili sebezačlenění do systému mezilidských vztahů. Je proto asi nutno předpokládat, že aspoň trochu uspokojivé, nezkrslé sebepoznání se opírá o určité poznání člověka vůbec, o určitý stupeň poznání obecné lidské podstaty. Celým předchozím výkladem jsme však v mnoha souvislostech dokumentovali mezery, které dosud v tomto poznání existují. Je-li předpoklad o závislosti sebepoznání na poznání obecné podstaty člověka správný, pak z nedokonalosti tohoto poznání plyne také nedokonalost sebepoznání, které pak je navíc ještě deformováno různými subjektivními faktory, o nichž jsme hovořili o něco výše.

Zvláštního významu pak nabývá problematika vztahů mezi obrazem světa a obrazem sebe sama. K této otázce prozatím vůbec není možno nijak se vyjádřit, chybí k tomu jakékoli spolehlivé údaje. Empirie tu naznačuje pouze některé důsledky některých variant tohoto vztahu. Zmíníme se aspoň o dvou z nich. Je to *sebehodnocení* a *prožívání*. Jedno i druhé je dobře známo jako výrazný zážitkový stav.

O něco výše jsme řekli, že sebepoznání předpokládá také srovnávání sebe sama s jinými lidmi. Srovnávání však zpravidla znamená určité měření jednoho jevu druhým nebo naopak. Srovnávání sebe sama s jinými lidmi proto znamená také určité měření sebe sama jinými lidmi (nebo také naopak). Takové současné měření spočívá běžně v tom, že člověk různým lidem a posléze i sám sobě připisuje různou dávku nějaké vlastnosti, např. síly, obratnosti, chytrosti, rozvážnosti apod. To však znamená hodnocení jiných lidí a posléze i *sebehodnocení*.

Toto hodnocení může být *parciální* (hodnocení člověka jen z hlediska jedné nebo několika málo vlastností), může však být také *globální* (hodnocení jiného i sebehodnocení jako celku, jako celého jedince). Hovoří-

me-li tu však o hodnocení člověka a o sebehodnocení, musíme si položit otázku, jaké hodnoty tu přicházejí v úvahu.

V předchozí kapitole jsme hodnotu definovali jako proměnnou veličinu funkčního vztahu. Životní hodnota jevu určuje stupeň libosti—nelibosti a její druh. Hodnota je vždy hodnotou pro něco, co je mimo ni. Jestliže nyní hovoříme o tom, že člověk jiným lidem a nakonec i sám sobě připisuje různé hodnoty, pak tím vzniká nová otázka: o jaké hodnoty tu jde, pro co nebo pro koho jsou tyto hodnoty hodnotami? Nebudeme zacházet do podrobností, omezíme se jen na formulaci odpovědi v obecné rovině.

Základním obecným cílem veškerého lidského chování je žít a přežít, nikoliv však jakkoli, nýbrž žít co nejintenzivněji, nejplněji. Nebudeme se už vracet k otázce, jak různě lidé chápou plnost života (viz subjektivizace a relativizace systému hodnot a životního cíle v předchozí kapitole). Je asi možno říci, že *plnost života* bez ohledu na to, jak ji kdo chápe, je *centrální, nejvyšší hodnotou pro člověka*. Životní hodnota různých jevů a situací spočívá v tom, v jaké míře (jak velice) napomáhají plnosti života. Plnost života však není závislá jen na vnějších činitelích a jejích životních hodnotách, nýbrž je závislá také na vlastních schopnostech subjektu. Sebevětší hodnota nějakého jevu či situace zůstává pouze ideální hodnotou, dokud se jí subjekt nedovede zmocnit a správně jí využít, čili dokud se nestane hodnotou faktickou. Z tohoto hlediska pak různé schopnosti subjektu mají rovněž svou životní hodnotu, protože také ony napomáhají plnosti života. Té subjekt dosahuje jedině díky tomu, že potencionální vnější hodnota a vlastní schopnost subjektu společně navodí určitý proces, jímž se potencionální hodnota mění v hodnotu faktickou.

Problém hodnocení lidí a sebehodnocení se dostává do nové roviny tím, že připustíme možnost, že by individuální lidská existence byla pouze službou nějakému nadosobnímu cíli (společnosti, ideji, bohu). V takovém případě pak přichází v úvahu globální hodnota individuálního subjektu pro to, pro co existuje. Tím se však už dostáváme zcela do oblasti filosofie. Je to otázka smyslu lidského života. Celý dosavadní vývoj filosofického myšlení ukazuje, že je to asi otázka věčná, že žádné uspokojivé její zodpovězení neexistuje, a proto se jí v tomto stručném výkladu nebudeme dotýkat.

Racionální sebezpoznání a sebehodnocení je často zkreslené, deformované subjektivními faktory. Čím menší je však toto zkreslení, tj. čím věr-

nější, pravdivější je sebepoznání a sebehodnocení, tím více je také sebezačleňováním do objektu a splýváním s ním. Jinými slovy a prostěji — čím vyšší je stupeň sebepoznání a sebehodnocení, tím více člověk sám sebe chápe jako součást objektu a tím se povznáší nad svou subjektivnost.

Značně odlišné povahy je *prožívání*. Na rozdíl od příliš širokého chápání tohoto pojmu v psychologii a ve filosofii se v tomto výkladu pokusíme o rozlišení prožívání v širším a užším smyslu.

Prožíváním v širším smyslu budeme rozumět jakýkoliv vědomý subjektivní fakt (fenomén) čili *zážitek*. Subjektivností budeme rozumět tu zvláštnost zážitku, že je bezprostředně přístupný pouze svému nositeli, samotnému subjektu. Druhá osoba může o jeho vzniku a existenci usuzovat pouze deduktivně pomocí různých vnějších ukazatelů. Zážitkem je proto každý vjem, představa, myšlenka, cítění, emoce. Je to jakýkoliv vnitřní stav, který subjekt dovede nějakým způsobem konstatovat, čili uvědomuje si jej. Jestliže nějaký vnitřní stav zůstává pod prahem vědomí čili je nevědomý, pak už to není zážitek. Nevědomé vnitřní stavy ovšem mohou ovlivňovat stavy vědomé čili zážitky, avšak to neznamena, že se tím stávají zážitky. Zážitkem se v takovém případě stává pouze nějaký důsledek nevědomého stavu, pokud je takový důsledek vědomým. V tomto smyslu jsme o zážitcích a tím i o prožívání v širším smyslu hovořili v celém dosavadním výkladu.

Jestliže zde substantivum „zážitek“ spojujeme se slovesným tvarem „prožívání“, není to nedůslednost psychologické terminologie. Důvody jsou jazykové. Termínem „zažívání“ označujeme totiž určitý fyziologický proces, a proto ho už v tomto kontextu nemůžeme použít. Jednodušší je situace např. v němčině, v níž sloveso „erleben“ je základem substantiv „Erleben“ i „Erlebnis“.

Prožíváním v užším smyslu čili krátce *prožíváním* budeme rozumět mnohem složitější psychický proces (nikoliv tedy pouhý stav), v němž se může uplatňovat mnoho různorodých zážitků. Takové prožívání můžeme chápat jako *projekci jednoduchého zážitku do širokého kontextu osobních zkušeností*. V prožívání se proto uplatňují jak obrazy (vjemy, představy), tak i výrazné emocionální stavy i složité myšlenkové pochody. Velmi důležité jsou tu výrazné emocionální stavy. Každé prožívání probíhá v atmosféře nějaké dominující emoce (radosti, smutku, hněvu atd.). Jednoduchý zážitek je zpravidla krátkodobý stav (několik vteřin až několik minut), prožívání však probíhá mnohem delší dobu a může trvat i velmi dlou-

ho. Jeho průběh se často vyznačuje výraznými zvraty, protože prožívání obsahuje mnoho momentů zápasu se sebou samým, kdy subjekt je v jedné fázi vítězem a v jiné fázi poraženým. Dominující emoce se stává nejdůležitější složkou prožívání, a proto prožívání často zcela splývá s emocí, zejména jde-li o emoce složitější, týkající se citů.

Jestliže nejvyšší úroveň sebepoznání a sebehodnocení lze chápat jako autoprojekci subjektu do objektu, pak v prožívání dochází naopak k projekci objektu do sebe sama, do subjektu v celé jeho komplexnosti. Sebepoznání a prožívání se ovšem vzájemně doplňují. Čím vyšší je úroveň sebepoznání, tím hlubší a obsáhlejší je také prožívání. V jeho průběhu se však objevují nové momenty sebepoznání, které se takto obohacuje právě díky prožívání.

Podrobnější analýza prožívání by nám ukázala množství jeho různých odstínů. Do takové analýzy se tu však nemůžeme pouštět. Omezíme se jen na obecný závěr, že všechny případy prožívání výrazně ovlivňují následující chování. Právě prožíváním se buď přímo vytvářejí, nebo aspoň upevňují různé postoje, které pak motivují další chování. Zvláště dramatickým se stává prožívání, jímž se hroutí dosavadní, někdy silně zafixované postoje, a vznikají postoje protikladné.

Zvláštní problém vzniká tehdy, *jestliže cílem chování je právě určitá varianta prožívání*, které se pro některé lidi může stát nejvyšší životní hodnotou. Zde se znovu ocitáme před otázkou, kterou jsme si položili už v kapitole 2. Je to otázka, co je vlastně život, či přesněji — co je vyšším stupněm života. Je to už chování jako animální způsob hájení života anebo teprve výsledek chování jako určitý relativně rovnovážný stav organismu? Rozbor citění a motivace dále ukázal, že cílem každého chování je dosahování libosti a její zvyšování. Podle toho by pak nejvyšší životní hodnotou pro člověka mělo být prožívání na úrovni vystupňované libosti, jakýsi univerzální euforický stav. Rozbor různých úrovní citění však také ukázal, že různé činnosti jako zvláštní případy chování jsou samy o sobě (bez ohledu na předmět a obsah činnosti) často zdrojem výrazné libosti, která může být navíc spojena s citovým vztahem k obsahu činnosti. Je tedy možné, že pro některé lidi nejvyšší životní hodnota spočívá v samotné činnosti.

Zdá se, že tu narážíme na další individuální (typologické) zvláštnosti. Pro některé lidi, které bychom mohli označit asi jako *prožitkový typ*, je

nejvyšší hodnotou prožívání s různými druhy libosti, popřípadě s momenty ambivalentního cítění. Pro jiné lidi, které bychom mohli označit asi jako *aktivní typ*, je nejvyšší životní hodnotou samotná činnost. To jsou ovšem jen vyhraněné krajní typy, mezi nimiž je nutno počítat s celou škálou mezistupňů.

Na předchozí otázku nelze proto dát nějakou obecnou odpověď. Je nutno brát v úvahu interindividuální diferenciaci a vysokou subjektivnost hodnot, jak jsme o tom hovořili v předchozí kapitole. Na otázku lze odpovědět jen z hlediska typu, který je možno chápat jako zvláštní případ *hodnotového typu*.

Ve spojitosti s problematikou sebepoznání a prožívání není možné ignorovat problematiku *vědomí*. Ta je bohužel jak ve filosofii, tak i v psychologii zatížena tak velikým nánosem verbalistních spekulací, že vlastní obsah problému se pod ním skoro zcela ztrácí. Není proto snadné pokoušet se o odpověď, co všechno je nutno pojmem vědomí rozumět.

Především je asi nutno rozlišit *fyziologický* a *filosofický* pojem vědomí. *Fyziologicky* je možno vědomí chápat jako zvláštní, blíže dosud neurčenou úroveň mozkové činnosti, podmíněnou určitými vztahy závislost mezi kortexem a subkortikálními oblastmi, z nichž dnes bývá zvláštní význam připisován retikulární formaci. Z hlediska chování se tato úroveň mozkové činnosti jeví jako schopnost organismu adekvátně reagovat na podněty vnější i vnitřní. Opakem vědomí je *bezvědomí*, k němuž dochází v spánku a při omdlení. Mezi fyziology jsou v současné době vedeny obsáhlé diskuse o tom, zda vedoucí roli při vědomých stavech přísluší kortextu, či retikulární formaci, či ještě některým jiným funkčním útvarům nejvyšších oddílů centrálního nervstva. K těmto otázkám se zde nemůžeme vyjadřovat.

Filosoficko-psychologickým korelátem fyziologického výkladu vědomí je v podstatě jeho tautologická charakteristika jako schopnosti uvědomovat si, býti si vědom. Podle Descartesa a částečně i Husserla je vědomí základním nesporným faktem myslícího subjektu, který jedině může být východiskem každého uvažování. Současně je to fakt tak evidentní a elementární, že se vymyká jakékoliv analýze, a proto je nedefinovatelný.

Nejvýstižnější se nám tu jeví Marxova formulace, že „vědomí je vědomé bytí.“ Ani ona sice není prosta tautologičnosti, avšak definování vědomí bytím je tu důležité. Tomu také odpovídá fenomenologická charakteris-

tika vědomí. Ta ukazuje, že každý takový *stav subjektu*, který nazýváme *vědomím*, je totéž co *aktuální vědění, chápání příčin i následků toho či onoho jevu* (situace, činu, cizího i vlastního). Tento moment je zvlášť patrný v soudech: „Víš, co dělá“ — „Uvědomuje si, co dělá“, které je nutno v tomto případě chápat jako synonymní. V jiném případě však může být citelný rozdíl, mezi pouhým věděním a pouhým uvědoměním. Tak např. mezi otázkami „Víš, co se stalo?“ a „Uvědomuješ si, co se stalo?“ může být výrazný rozdíl v tom, že první otázkou se ptáme, zda určitá osoba je informována o nějaké události jako o holém faktu, zatímco druhou otázkou zdůrazňujeme, zda chápe význam, tj. příčiny i důsledky této události. V těchto dvou případech tu jde o různé *stupně vědomí*: v prvním případě si člověk uvědomuje méně, v druhém více. Proto je také vědomí připisováno především myslícímu subjektu, člověku, zatímco existence vědomí u zvířat bývá uváděna v pochybnost, což ovšem není přesné.

Fyziologický a filosoficko-psychologický pojem vědomí jsou ovšem jen dva aspekty téhož jevu. Mohli bychom je rozlišit tak, že filosoficko-psychologický pojem bere v úvahu jen určitou globální schopnost subjektu bez ohledu na její orgán (neurosystémový substrát), zatímco fyziologický pojem se soustřeďuje právě na její orgán a na tu úroveň jeho činnosti, která je právě vědomím. Mezi oběma pojmy je však dosud veliká mezera, jejíž překlenutí asi ještě dlouho zůstane otevřeným problémem. Kdybychom o vědomí nevěděli nic více než to, co nám o něm říká současná neurofyziologie bez pomoci psychologické terminologie, pak bychom o něm věděli velmi málo. Jeho filosoficko-psychologický pojem daleko předbíhá jeho fyziologický výklad. Jeho nedostatkem je, že se opírá jen o fenomenologickou analýzu. Její hranice může být překonávána jen postupným spojováním fyziologického a psychologického výkladu.

Avšak i popisný filosoficko-psychologický pojem vědomí dostatečně ukazuje, že *vědomí je proměnná veličina*. Lze rozlišit několik směrů jeho proměnnosti. Je to především vývoj individuálního vědomí od narození až do smrti. Dále jsou to výkyvy vědomí od stavu plného vědomí až do bezvědomí (šíře vědomí), stupně mezi normou a patologií (v psychiatrické terminologii tzv. zákal vědomí). Je však možno brát v úvahu také historický vývoj vědomí člověka. Nejširší je hledisko jeho fylogenetického vývoje.

Ve filosofické i v psychologické literatuře se však setkáváme ještě s ji-

ným chápáním vědomí. To je v marxistické literatuře odvozováno od Leninovy teorie odrazu. V sovětských příručkách se proto běžné setkáváme s formulacemi, že *vědomí (či psychika) je subjektivním odrazem objektivní reality*. V této formulaci je oslaben důraz na vědomí jako na schopnost odrážet (zobrazovat) realitu. Hlavní důraz je položen na *samotný odraz* čili na to, co si člověk uvědomuje. V tomto pojetí se pak vědomí v podstatě kryje s obsahem poznání a se souhrnem postojů a názorů. V tom smyslu se pak hovoří o vědomí proletáře, měšťáka apod. Takto chápané vědomí pak ovšem nemá svůj protiklad v bezvědomí. Proletář nemůže ztratit své proletářské vědomí tak, že by vůbec neměl vědomí. Ztráta proletářského vědomí tu znamená přechod na úroveň vědomí měšťáka, drobného podnikatele apod.

Takto chápané vědomí je tedy zcela sociálním faktem a proto se o ně musí zajímat také sociologie. Jako souhrn postojů a názorů má takové vědomí velmi blízko k systému hodnot a k životnímu cíli, a proto sehrává podstatnou roli v motivaci každého chování. V systému psychologických věd patří proto tato kapitola do psychologie osobnosti.

Každý pokus o výklad vědomí však naráží na jeden speciální problém. Je to vztah vědomí a *sebevědomí* jako *uvědomování si sebe sama*.

Podle W. Jamese nelze vědomí chápat jako trvalý stav, ale jako dění (proud vědomí). Takové dění má však různé fáze a momenty, kdy předpokládaná součinnost různých funkčních systémů po nějakou dobu setrvává na určité úrovni. Zdá se, že v každé takové fázi vědomí se výrazně projevují (v zážitku) *dva póly vědomí: subjekt, který si něco uvědomuje, čili vědomí vlastního „já“, a skutečnost, která je předmětem uvědomování*. Každý fakt vědomí — aspoň u dospělého člověka — obsahuje moment sebevědomí: člověk si uvědomuje také ten fakt, že právě on si něco uvědomuje. Vědomí vlastního já se tak stává nutnou komponentou každé fáze vědomí.

Složitost problému se dále zvyšuje tím, že předmětem uvědomování nemusí být vnější skutečnost, nýbrž mohou jím být vlastní stavy subjektu a nakonec i samo uvědomování. Vědomí sebe sama zřejmě nelze ztotožňovat s cítěním jako registrací vnitřního stavu. V zážitku lze totiž poměrně zřetelně rozlišit cítění (libost-nelibost) a sebevědomí (já cítím-ne-cítím). Ať vezmeme jakýkoli psychický děj, zdá se, že vždy je v něm obsažen moment sebeuvědomování. Toto více či méně výrazné uvědomo-

vání sebe sama prozatím nelze vysvětlit mechanismem samotného vnímání, myšlení, cítění. Sebeuvědomování se tu jeví jako specifický moment, skoro jako nějaký doplněk těchto procesů, s jehož vysvětlením si prozatím nevíme rady. Je však velmi pravděpodobné, že bezradnost nad řešením tohoto problému je důsledkem nějakého klamu jako vlastnosti každého zážitku (prožívání v širším smyslu).

Ve prospěch pohledu na sebeuvědomování jako na specifický moment každého psychického děje mluví známá zkušenost, že dítě se začíná vyjadřovat v první osobě teprve v průběhu třetího roku svého věku. Do této doby se o sobě vyjadřuje zpravidla v třetí osobě nejen v používání slovesných tvarů a osobních zájmen (např. „Pepík chce“ místo „já chci“ apod.). To ovšem platí také o druhé osobě (ty, tvoje). Pro tento fakt nemáme dosud žádné vysvětlení. Proto také nevíme, na jaké psychické a fyziologické podmínky je vázán ten zvrat v myšlení a chápání dítěte, kdy začíná hovořit v první a druhé osobě.

Tím se však ocitáme před novou otázkou: Jak je tomu se sebeuvědomováním dítěte v tom raném období, kdy se vyjadřuje jen v třetí osobě? A můžeme jít ještě dále: Jak je tomu se sebeuvědomováním u zvířat? Bohužel, můžeme se pouze tázat. Odpověď zůstává neznámá.

Přestože tu narážíme na takové množství nezodpovězených otázek, můžeme vyslovit závěr, že sebeuvědomování sehrává neobyčejně důležitou roli v celém vývoji člověka a to nejen z hlediska ontogenezy, nýbrž i z hlediska jeho historického vývoje. Právě sebeuvědomování znamená ono počáteční oddělení subjektu od objektu, které pak v historii lidského myšlení vyústilo v onen věčný a trýznivý filosofický problém: subjekt-objekt, člověk-svět. Celé dějiny filosofie ukazují, kolik duchovní energie bylo vynaloženo na jeho řešení. Jeho úspěšný výsledek je však zřejmě stále ještě v nedohlednu.

16

Chování, subjekt, psychika

V úvodní kapitole této knihy jsme charakterizovali její cíl jako pokus psychologa o ucelený, integrovaný pohled na člověka pomocí analýzy základních podmínek jeho existence. Do jaké míry lze tento pokus pokládat za

úspěšný či nikoliv, to je nutno ponechat úsudku čtenářů a kritiků. V této závěrečné kapitole se pokusíme jen o shrnutí základních závěrů, k nimž jsme dospěli v jednotlivých kapitolách.

Především je nutno zdůraznit, že pojem člověka je nutno chápat jako pojem historický. Zde se vnucuje dosti provokativní závěr, že dějiny lidstva by měly být chápány a studovány současně jako dějiny člověka. Tento pohled na dějiny je však dosud uplatňován jen v archeologických studiích. To je ovšem důsledek spíše faktového materiálu, s nímž archeologové musí pracovat, než důsledek záměru a programu. Se studiem prvních písemných památek se však historie stále více stává vědou o pohybu společenských mas a problematika člověka z ní nakonec zcela mizí.

První generace biologického druhu „homo sapiens“ byly jistě velmi silně odlišné od člověka doby athénské, nebo od člověka epochy feudálního keřanského středověku atd. O rozdílech mezi lidmi různých historických epoch víme bohužel žalostně málo. Přesto lze vyslovit závěr, že tyto historické rozdíly jsou skoro zcela sociálního původu.

Historický vývoj člověka lze chápat jako společný důsledek rozvoje výroby (jako speciální složky chování) a rozvoje poznání. Stupňování a stále větší složitost společenské povahy výroby i poznání vedou k stále větší závislosti člověka na ostatních lidech a na společenské organizaci. To však také znamená stále větší podřizování jednotlivce požadavkům organizace, k níž jednatlivec je postupně nucen zaujímat podobný vztah jako k přírodě, až nakonec všechny jeho stavy k přírodě jsou determinovány (regulovány) především společností (společenskou mocí). Pro člověka to znamená, že původní animální chování nejvyššího živočicha „homo sapiens“ je stále více transformováno v chování sociální. V kapitole 7 jsme rozlišili několik úrovní takové transformace.

Socializaci člověka a lidského chování jsme v kapitolách 11 až 14 pokusili vysvětlit jako posouvání hodnot (cítění libosti-nelibosti) od somatické úrovně až na úroveň společenských, etických a intelektuálních citů (relačně-funkcionální cítění). V analýze tohoto posouvání hodnot narážíme na podivuhodný fakt, pro který dosud nemáme vysvětlení. Jak lze pochopit taková fakta lidského života, kdy nějaký etický cit může získat skoro absolutní převahu i nad základními životními pudry (obrana proti hladu, bolesti i smrti) a může vést až k sebeobětování pro ideu, pro abstraktní

princip? Můžeme se jenom ptát a setrvávat v údivu, odpověď však stále nenacházíme.

V předchozí kapitole jsme se nakonec setkali s jinou nezodpovězenou otázkou. Je to fakt sebeuvědomování a tím sebeodlišení od objektu, konstituování sebe sama jako subjektu, jako vlastního „já“.

Celá oblast poznání, cítění a chtění tvoří vnitřní svět člověka, který je bezprostředně příslušný jen jeho majiteli. Všechny výsledky analýzy, k nimž jsme docházeli v předchozích kapitolách, společně zdůrazňují tuto okolnost. Předpokládáme-li relativní stálost vnějších faktorů, pak každé chování je v rozhodující míře determinováno právě oním vnitřním světem, aspoň různými jeho složkami. Úroveň poznání určuje celkovou efektivnost chování, cítění (emoce) a chtění jsou jeho motivační a energizační (aktivační) faktory.

Pro soubor vnitřních faktorů chování existuje bohužel celá plejáda názvů: vnitřní svět člověka, prožívání (v širším smyslu), duševno, psychično, popřípadě duševní (psychická) činnost. Vlivem ruské terminologie se u nás ustálil také název „psychika“, který však není jednoznačný. Mnohost názvů tu je spíš na závalu, než aby pomáhala. V dalším výkladu se proto omezíme jen na jeden z nich, a to na název „psychika“, s nímž se setkáváme skoro ve všech našich (původních i přeložených) příručkách a teoretických studiích. *Psychikou* budeme tedy rozumět tutéž oblast jevů, již je *prožívání v širším smyslu* čili *vnitřní svět člověka*.

Analýza vnitřního mechanismu chování (kap. 10) i další kapitoly o obrazu světa a cítění ukázaly, že různé složky psychiky jsou nezbytnou součástí každého chování i elementárního reagování, a to dvojím způsobem. Nějaký psychický fenomén (zpravidla jejich soubor) funguje buď jako přípravná složka odpovědi (reakce, chování) na skutečnost, anebo funguje jako průběžná vnitřní složka po dobu celého chování. Zpravidla je tomu tak, že jeden soubor psychických momentů se uplatní v přípravné fázi chování a jiný soubor se uplatní v průběhu chování. *Bez psychické komponenty chování není možné*. Psychiku je proto možno chápat jako skrytou stránku chování, která je bezprostředně přístupná jen chovajícímu se subjektu. Vnější pozorovatel může o ní usuzovat jen deduktivně pomocí vlastností a složek chování (v kapitole 9).

Zdůrazňujeme tedy, že chování bez psychické komponenty není možné. Současně je však nutno zdůraznit, že *psychika se nemusí uplatňovat jen*

jako složka chování, protože různé psychické jevy mohou existovat a probíhat jen jako vnitřní dění, jako prožívání, které se neprojeví žádným, nebo téměř žádným chováním. Různé případy tohoto druhu jsme v různých souvislostech uváděli v předchozích kapitolách. Každé chování implikuje proto psychiku, nikoli však naopak.

Máme za to, že z hlediska tohoto vztahu chování a psychiky je nutno přistupovat také k otázce subjektu. *Lidský jedinec je subjektem potud, pokud je schopen aspoň nějakého prožívání, čili je subjektem potud, pokud žije aspoň psychicky.* Jako subjekt je to však jedinec nejen prožívající, nýbrž také činný, jednající, tj. jedinec, který se nějak chová. *Pojem chování nelze vyloučit z pojmu subjektu, chování však pro existenci subjektu není nezbytné,* protože subjekt zůstává subjektem, i když je chování člověka zcela utlumené a člověk něco prožívá, žije jen psychicky.

Kritickou otázkou celé problematiky subjektu je otázka, zda dostačující podmínkou existence je prožívání v širším smyslu, nebo zda jím je pouze prožívání se schopností sebeuvědomování, jak jsme o něm hovořili v předchozí kapitole. Ani ve filosofické literatuře v řešení této otázky dosud není jednoty. Subjekt je chápán v užším smyslu jako lidský jedinec schopný sebeuvědomování (zejména u Husserla, implicitně však už u Descarta). Je však chápán i velmi široce jako jakákoli síla působící na své okolí. Obojí pojetí je oprávněné, definice pojmu je zde záležitostí konvence. Přijmeme-li však to druhé, široké pojetí subjektu, pak musíme provést řadu rozlišení: subjekt živý-neživý, individuální-kolektivní, dále subjekt rostlinný, zvířecí, lidský.

V našem výkladu se omezujeme jen na problematiku lidského subjektu, tj. na *subjekt schopný sebeuvědomování*. V tom smyslu budeme také dále hovořit jen o subjektu a budeme jím rozumět jen lidský subjekt schopný sebeuvědomování, které zpravidla přechází v chování, tedy subjekt prožívající se schopností sebeuvědomování i subjekt jednající.

Vymezení vztahů mezi pojmy „psychika-chování-subjekt“ se nám zdá důležité pro jednoznačné vymezení předmětu psychologie. Ta jako věda existuje už nejméně sto let, v definici předmětu jejího studia však není dostatek důslednosti. Máme-li překonat všechny nedůslednosti behaviorismu i slabiny klasického evropského pojetí, zaměřeného převážně na vnitřní svět člověka, pak toho můžeme dosáhnout tak, že předmětem psychologie budeme rozumět celou oblast (lidského) subjektu, tj. do

předmětu psychologie zahrneme prožívání v širším smyslu (psychiku) i chování. Docházíme tedy ke konečnému závěru celého dosavadního výkladu: *Psychologie je věda o zákonitostech lidského subjektu.*

Lze téměř s jistotou očekávat, že takové pojetí předmětu psychologie vyvolá mnoho námitek. Zdánlivá námitka zastánců behaviorismu může spočívat v tom, že současný behaviorismus se zdaleka neomezuje jen na empirickou analýzu chování (z hlediska vnějšího pozorovatele) a že v plné šíři respektuje také vnitřní faktory chování. To je pravda. Chápeme-li však předmět psychologie jen jako chování (jeho zákonitosti), pak z psychologického studia vylučujeme ty psychické fakty, které nejsou spojeny s chováním. Předmět psychologického studia je proto vážně ochuzen, zúžen. Možná námitka ze strany behaviorismu je proto skutečně jen zdánlivá.

Zastánci klasické evropské psychologie (včetně psychologie sovětské) mohou zase namítnout, že je-li předmět psychologie chápán jako souhrn vědomých stavů či dějů, nebo jako prožívání v širším smyslu, nebo jako subjektivní obraz objektivní reality, že se tím plně respektuje také chování, nebo — u sovětských psychologů — praktická činnost člověka. To však zdaleka není tak samozřejmé. V západoevropské psychologii, kromě J. Piageta a Ph. Lersche, je tato problematika celkem ignorována. Psychologové studují různé fakty lidského subjektu, aniž se znepokojují otázkou přesného definování předmětu svého studia.

Speciální přístup k tomuto problému nacházíme v sovětské psychologii. Její předmět je chápán jako psychika, která je definována jako subjektivní odraz objektivní reality, přičemž je shodně zdůrazňován význam praktické činnosti pro utváření psychiky a její vývoj. Ponecháme-li stranou otázku, zda předmět psychologie lze omezit jen na subjektivní odraz objektivní reality, přesto zůstává nedoceněn ten důležitý fakt, že psychika není jen produktem chování (praktické činnosti), nýbrž je také jeho rozhodujícím faktorem. Zdánlivě tu jde jen o nepatrný posun aspektu. Je to však posun velmi důležitý, jehož důsledky jsou dalekosáhlé. V konečných důsledcích jde totiž o to, do jaké míry jsou v celospolečenské praxi (ekonomice, politice) respektovány právě subjektivní faktory společenského vývoje, protože na stupni jejich respektování závisí také konečné výsledky řízení společenské praxe.

Závažnější tu však mohou být námitky jiného rázu. Jak psychologové,

tak zejména filosofové mohou namítnout, že tematika subjektu je vyhraňenou záležitostí filosofie a nikoli psychologie. Také tato námitka je však jen zdánlivá, protože i když předmět psychologie byl definován rozmanitě, ve skutečnosti jím byl vždy lidský subjekt, i když často ne tak komplexně, jak to postulují naše definice. Rozdíl mezi psychologii a filosofií v přístupu k subjektu je dán jednak metodami studia, jednak zaměřením. Zatímco psychologie chce postihnout subjekt — ideálně — do všech jeho detailů, filosofie se zaměřuje jen na jeho nejobecnější problémy, uvažuje o subjektu v nejobecnějších filosofických kategoriích. To platí i o filosofické antropologii, která zcela abstrahuje od problematiky lidské individuality a interindividuálních rozdílů.

Zde je nutno říci, že (relativně) ucelená teorie subjektu může být jen společným dílem několika věd. Není to jen psychologie a filosofie, nýbrž také fyziologie a zejména neurofyziologie, popřípadě i další biologické vědy o člověku (anatomie, patologie). Lidské soma nelze ztotožňovat se subjektem (mrtvý člověk už není subjekt), avšak mimo soma subjekt neexistuje, naopak je somatem široce determinován. Studium subjektu nemůže proto ignorovat jeho somatologický substrát jako orgán subjektu. Spojení všech věd o člověku v jeden komplexní vědní obor se už dávno stalo naléhavým požadavkem teorie i praxe. Jeho realizace bohužel stále naráží na řadu nepochopení z různých stran.

Problematika lidského subjektu vyúsťuje v nejzávažnější, palčivou a zřejmě věčně nedořešenou otázku, *zda pro historický vývoj lidského subjektu lze předpokládat, či postulovat nějaký cíl či nikoliv*. Jinými slovy je to otázka, zda lidský subjekt může věda pouze popsat a vyložit pouze tu jeho úroveň, která je výsledkem dosavadního historického vývoje, anebo zda může odvodit nějaký jeho ideál, normu. Každý pokus o řešení této otázky je totožný s řešením otázky o smyslu lidského života. Specifického významu nabývá tato otázka v pedagogice, v etice i ve filosofii.

Už v předchozích kapitolách jsme se v několika souvislostech setkali téměř s nepřekonatelnými potížemi s jejím řešením. Zdá se nám, že jediné možné řešení je *pragmatické*, které může být jen výsledkem určité společenské praxe, možno říci, výsledkem určité *celospolečenské smlouvy*. *Jen lidé sami mohou rozhodovat o tom, zda svému životu dají nějaký smysl, či zda jejich život bude nesmyslný. Smysl lidského života může*

proto být jen *aktem svobodného lidského rozhodnutí*, z žádných mimo-lidských premis jej asi odvodit nelze. To však znamená, že otázka ideálního lidského subjektu jako normy a postulátu je podřízena otázce možné ideální lidské společnosti, čili že *otázku ideálního lidského subjektu lze řešit jen ve spojitosti a v hranicích ideálního společenského uspořádání*. Zda takové řešení je možné či nikoliv, to je otázka, která je daleko za hranicemi této naší studie i za hranicemi celé psychologie. Její řešení musíme ponechat dalšímu vývoji teorie i praxe společenského vývoje.

Otázka lidského subjektu má velmi široké filosofické pozadí. Ve starší filosofii (už od eleatů a Platóna) byly subjekt a objekt chápány jako dvě různé substance, které spolu sice do určité míry korespondují, ale jsou vzájemně nepřeveritelné jedna na druhou. K zvláštnímu vyhocení vztahu subjekt-objekt dochází pak u předchůdců a zakladatelů existencialismu, pro něž právě nejsubjektivnější dění (prožívání v užším smyslu) se stalo východiskem a centrem veškerého bytí a poznání. Objekt, svět, a především společenská skutečnost jsou hodnoceny především z hlediska jejich vztahu k subjektu, který je chápán zcela abstraktně, bez ohledu na individuální specifikaci. Objekt je proto hodnocen jako slepá síla, jíž je člověk bez ohledu na jeho vlastní rozhodnutí vydán na milost a nemilost, stává se její hříčkou, stává se cizincem ve světě jemu nepřátelském.

Marxističtí filosofové hodnotí existencialismus jako filosofii člověka ve společnosti zmítané hlubokou krizí, z níž nevidí východiska. I když existencialismu nelze upřít řadu obecně platných postřehů, je toto jeho hodnocení v podstatě správné. Marxismus je schopen mnohem životnějšího a pravdivějšího řešení vztahu subjekt-objekt. Máme ovšem na mysli skutečný marxismus, očištěný od všech nánosů scholastiky a dogmatismu.

Jedním z nejvýznamnějších závěrů marxistického přístupu k otázce subjektu je poznání, že *subjekt je nejvyšším nám známým vývojovým stupněm objektu*. Subjekt nelze nikdy pochopit a vysvětlit jako nějakou substanci stojící mimo objekt. Lze jej pochopit — i když dosud s velkými mezerami — jen jako součást objektu, jako jeho nejvyšší vývojový stupeň. Vztah subjektu a objektu je proto vztahem části a celku. Jako součást objektu zaujímá však subjekt zcela zvláštní postavení tím, že je schopen poznání celého objektu (teoreticky), že je schopen cítění a sebe-

uvědomování. Tím subjekt specifickým způsobem pojímá do sebe celý objekt včetně sebe sama. Vznikem subjektu dosahuje proto objekt nejvyššího nám známého vývojového stupně. A není asi žádným přeháněním i takový závěr, že teprve vznik subjektu umožňuje také vznik objektu, který před vznikem subjektu je pouze nerozlišeným a nutným bytím, nikoli však objektem, protože tím se stává teprve ve vztahu k subjektu.

Skutečný marxistický přístup k otázce subjektu a objektu obsahuje řadu závažných důsledků pro sebepoznání a sebechápaní člověka, pro poznání jeho podstaty. S mnohými z nich jsme se už setkali v dřívějších kapitolách (člověk jako produkt biologického vývoje i jako produkt společenského bytí, horizontální a vertikální skladba lidského chování, sociální transformace původního animálního chování člověka, rozvoj citění a formování životního cíle). Závěr o vztahu subjektu a objektu formulovaný v této kapitole, je proto pouze nejobecnějším, shrnujícím závěrem o existenci člověka v přírodě i společnosti.

17 Závěrečné slovo

Na nevelkém počtu stránek jsme se obírali obsáhlou a složitou, přitom však neobyčejně závažnou a poutavou problematikou lidského subjektu. Některé problémy jsem v tomto krátkém výkladu mohl jen naznačit, aniž jsem si mohl dovolit jakýkoli pokus o jejich řešení. Některá zjištění zase přímo sváděla k širšímu rozvedení a domyšlení jejich různých důsledků. Všem těmto lákadlům však bylo nutno čelit, aby se výklad nerozrostl do neúnosné šíře.

Některé problémy, zejména problematika emocí a citů a problematika motivace a chtění byly podány snad až příliš zjednodušeně a schematicky, což může být zdrojem některých nedorozumění. Snad se mi však časem podaří podat výklad i těchto problémů mnohem jasněji a srozumitelněji. Přemýšlivý čtenář si také řadu důsledků různých zjištění jistě dovede domyslit sám.

Při loučení se čtenářem bych v tomto závěrečném slově rád zdůraznil aspoň dva momenty celého předchozího výkladu. Je to jednak diskrepance dvou stavů a s tím spojená diskrepance dvou obrazů fungující

jako rozhodující faktor veškerého chování, jednak vztah individuálního subjektu a jeho sociálního prostředí.

Závěr o funkci diskrepance dvou stavů není v tomto výkladu ničím novým. V různých obdobích a s různým důrazem se tato myšlenka objevila u mnoha autorů nejen současných, nýbrž i starších. Implicitně je obsažena také v kybernetickém pojmu homeostáze.

Správné pochopení takové diskrepance má podle zde uvedených závěrů klíčový význam pro dialektický výklad celého chování a lidského subjektu. Ve svých důsledcích to znamená, že subjekt už nechápeme jako hříčku vnějších sil (podnětů) jak přírodních, tak i společenských, nýbrž jako systém, který se s vnějšími silami vyrovnává podle svých vlastních zákonitostí. V několika souvislostech je nutné přitom konstatovat, že vnitřní skladba lidského subjektu je interindividuálně velmi diferencována a že i u téhož subjektu prodělává složitý vývoj.

Vztah individua a společnosti je velmi starým a věčně novým tématem. V evropské kultuře nacházíme jeho počátky při nejmenším u Sokrata a u autorů antických tragédií (zejména u Sofokla). Konstatovali jsme, že člověk se stává člověkem ve vlastním smyslu slova především díky společenskému způsobu života. Právě život jednotlivce ve společenství s jinými lidmi je kolébkou a hlavním zdrojem jeho lidství. Takové zlidšťování je však podmíněno tím, do jaké míry se jednatlivec dovede „ztožnit“ se společností, v níž žije a která je mu matkou, tj. do jaké míry dovede přijmout za své její normy a postuláty. V různých souvislostech bylo konstatováno, jak právě společenský způsob života zvyšuje biotickou efektivnost chování a obohacuje život jednotlivce.

Zde vzniká onen trýznivý a stále nedořešený problém, co je příčinou stále opakovaných srážek a rozporů mezi jednotlivcem a společností, která v podstatě má znamenat vrcholné obohacení jeho života. V souladu s marxistickou teorií společenského vývoje bychom měli odpovědět, že jejich příčinou je rozpor mezi společenským způsobem výroby a způsobem rozdělování a z toho plynoucí třídní rozpory společnosti. To je jeden ze základních poznatků historického materialismu a je sotva možno vznášet proti němu nějaké seriózní námitky. Přesto však není možno nevidět, že ani tento pohled na věc nepostihuje podstatu problému v celé jeho šíři. Je nutno vzít v úvahu ještě tyto skutečnosti.

Samotný začátek rozporu mezi způsobem výroby a způsobem rozdělo-

vání společenského produktu má psychologické kořeny. Jeho příčinou jsou na jedné straně biologické zákonitosti animálního chování člověka na velmi nízké vývojové úrovni, na druhé straně velmi nízká úroveň poznání lidské podstaty a společenských zákonitostí.

Dále vidíme, že ani odstranění třídních rozporů společnosti nemůže zabránit vzniku dalších a nových rozporů mezi jednotlivcem a společností. Bylo by hrubým komolením skutečnosti, kdybychom vznik a trvání takových rozporů chápali jen jako chybu a vinu jednotlivce. Po odstranění třídních rozporů vznik nových rozporů mezi jednotlivcem a společností už nelze vysvětlit bez psychologické analýzy situace. Jejich příčinou je stále ještě nedostačující poznání lidské podstaty a podstaty společnosti, přičemž nedostačující úroveň takového poznání se často spojuje s novým úsilím jak jednotlivců, tak i celých skupin po sebezvýhodňování, což nutně plodí stále nové rozpory. Jejich řešení týmiž metodami, jakými musí být řešeny rozpory třídní, je ovšem zcela neadekvátní. Jejich řešení je velkým tématem a úkolem všech věd o člověku a společnosti.

Znalost jejich základních a nejdůležitějších poznatků by se zejména v naší společnosti měla stát jednou z hlavních složek všeobecného vzdělání každého jednotlivce. Jejich hlubší poznání by pak mělo být samozřejmostí pro každého, kdo jakýmkoli způsobem rozhoduje o životě jednotlivců a společnosti. Tato knížka, dost nezvyklá svým obsahem i způsobem výkladu, chce být kromě jiného také příspěvkem k prosazení tohoto naléhavého požadavku.

Behaviour, subject, mental processes *Summary*

The work is focused on the basical problems of the human existence. From certain generally known biological knowledge as well as from common experience the most general characteristic of life is being deduced as the exchange of matter and energy between the organism and its environment and as the exchange of matter and energy taking place within the organism. The exchange of matter and energy between the organism and its environment is realized by the *behaviour* which is defined, in the present work as a molar reaction of the organism (as a whole) to any situation (external and internal).

Any behaviour is determined both by external (situational) factors and by internal states and mechanisms. Under the common influence of both categories of factors the specified behaviour of the animal species (generic behaviour) or the behaviour of the individual (individual behaviour) originates. In the generic as well as in the individual behaviour two important features have to be distinguished. They are the *concrete system of behaviour* (the system of all the possible reactions), determined both exogenically and endogenically, and the *effectivity of behaviour*, conceived as the relation between the quantity of energy received (F) and the quantity of energy expended (f). The effectivity of behaviour is above all endogenically determined. The common factor of the effectivity of behaviour (for animal and man) is the totality of the capacities which can globally be called intelligence.

Human behaviour is characterized by its determination by the regularities of the human soma and the natural environment, on the one hand, and by the social way of life on the other. This determination applies both to the concrete system of human behaviour and to its effectivity. The social way of life however appears to be the decisive factor of the entire hominization of the animal kind "homo sapiens". The

fact that the social way of life, first of all the co-operation of people in organized social formations greatly increases the effectivity of their behaviour (e. g. the productivity of labour and production as a special case of effectivity of behaviour) can be regarded as the main source of this influence. To make full use of this advantage requires however that the objective regularities which rule every organized co-operation be respected. Man is therefore inevitably compelled to adapt his behaviour to the requirements of the social way of life. Consequently the original animal behaviour of the species "homo sapiens" is in the course of historical development steadily more influenced and transformed by the social factors. *Human behaviour* can therefore be conceived as the socially transformed original animal behaviour of the highest animal species "homo sapiens".

From the behaviourist point of view at least three important dimensions of human behaviour can be distinguished.

They are the various *activities* of man, each of which takes place in a certain interval of time. Some of them can combine into a more complicated whole, others, on the contrary, are mutually incompatible. With regard to the sequence of time, the totality of activities which man is capable to perform can be conceived as the horizontal structure of human behaviour.

However, in the performing of any activity such further factors as conscientiousness-unconscientiousness, honesty-dishonesty, precision-imprecision etc. become effective. We conceive them as *components* of behaviour. From the point of the practical evaluation of man these components mostly constitute his moral profile. Since they are present in any human activity we can consider them as the vertical structure of human behaviour.

But also honestly executed work can be performed either cheerfully, in a merry mood and humour or reluctantly, even with disgust, in a bad temper, it can be done very economically or, on the contrary, with great waste of energy and material, ineffectively, with interest or without it, indifferently. In this case we speak about the *qualities* of behaviour which represent its third dimension.

The activities, components and qualities of human behaviour are open to strictly behaviourist study and analysis. We conceive their whole complex as the *external structure of human behaviour*. But a strictly behaviourist study would remain restricted only to its description or to the ascertaining of the correlations of various activities, components and qualities. If the study of behaviour is to penetrate to its internal structure, to the core of its activities, components and qualities, then limited boundaries of the strictly behaviourist standpoint have to be crossed and other possibilities of its study must be sought.

Such a crossing of the boundaries is made possible partly by the knowledge of contemporary physiology and neuro-physiology and by the knowledge of cybernetics and the information theory, particularly by the experience in the modeling of certain biological and mental processes. A careful analysis of subjective states of experiencing is here also of substantial assistance. By the common utilization of the

knowledge of all these fields of science the hypothetic model of the internal structure of behaviour can be deduced (see fig. 2 ab, page 77, 81—82).

The construction of this model is based on the presumption that the decisive factor of any behaviour is constituted by some state of deficiency of the organism which is either actual (factual) or potential (as a threat of an actual deficiency). A state of deficiency can, however, be understood only in its relation to the respective state of "equilibrium", the desirable state, i. e. as a deviation from this state. It is the *discrepancy of two internal states*, namely the desirable and the undesirable one. Subjective experience indicates that if one of them is on the level of perception, the other is effective on the level of an image. The simple state of experiencing of such a discrepancy is originally (primarily) an elementary *feeling* of pleasure or displeasure.

In the discrepancy of the desirable and the undesirable state at least the following basic characteristics can be distinguished for the present:

1. The size of the discrepancy, i. e. the quantitative determination of the difference between both states (the size of the deviation). Its state of experiencing is presumably the intensity of the respective feeling.

2. The probability of the removal of the discrepancy as the removal of an undesirable state and the attainment of a desirable one.

3. The probable interval of time in the course of which the undesirable state can be removed.

4. Finally it is necessary to presume the capacity of the discrepancy to energize the whole organism so that the necessary energy for the removal of the undesirable state can be applied.

According to the proportions in which these characteristics become effective in a given case of discrepancy the characteristic of the corresponding state of experiencing arises. Elementary *feeling* as different degrees of pleasure and displeasure on the one hand, and a *state of emotion* on the other have to be distinguished in the first place.

A factual undesirable state of deficiency registered by the respective center of reception is originally always *displeasure*, its removal, registered by the respective receptor, represents a state of experiencing of pleasure. For the present there is no satisfactory answer to the question whether displeasure arises already with the lowest values of the state of deficiency or not before its value reaches a certain "threshold".

The explanation of *pleasure* meets with a number of problems many of which still escape a solution. Subjective experience indicates that pleasure is pleasure only against the background of contrary displeasure which becomes effective in this relation as an image of a past state. With the fading of the image of the former displeasure pleasure vanishes too. It is thus possible to understand the *satiation* of pleasure which is an almost regular phenomenon while the satiation of displeasure is very rare.

Pleasure and displeasure are, however, richly diversified also with regard to

quality (e. g. pain, hunger, thirst - satiation, quenching of thirst etc). The analysis of subjective experience makes it possible to distinguish at least three different levels of feeling which can be equally conceived as the stages of its development. It is the viscerally-somatic, the sensually-aesthetic and relationally-functional feeling. The *viscerally-somatic feeling* can be conceived as the original function of various vegetative processes which ensure the biologically-physiological conditions of life. It can be further conceived as an *unconditioned feeling*.

The satisfaction of the biological conditions of life presupposes, however, as a rule the attainment of an object or substance. This is furthered by the functioning of the exteroceptors and the respective senses (taste, smell, sight etc). The pleasure-displeasure which arises on this level can be understood as having originally been a viscerosomatic pleasure-displeasure function, i. e. that its original function can be conceived as that of a signal, as a *conditioned feeling*. The viscerosomatic feeling is the feeling of only one's own state. The *sensual feeling* has moreover its objective content (the appetite for something, the smell of something), it is consequently not only the feeling of one's own state. The objective content of the sensual feeling is, however, dependent on the individual image of the world, i. e. on the degree of knowledge. Here, the hypothesis can be admitted that the development of knowledge could have led to a further independent development of sensual feeling, on the level of which steadily new kinds of feeling originated with no regard to the factual state of the organism and even contrary to it.

The *relationally-functional feeling* is a state of experiencing of the functioning of man in various systems of relations in which he finds himself involuntarily and necessarily in the course of his life and in which he is also always somehow functioning. According to the nature and the durability of these relations feeling on this level develops into emotions (love, friendship, hatred) which can be conceived as the state of experiencing of a long-termed or permanent relation of individual to a reality.

Emotion can be conceived as the state of experiencing of a fully effective discrepancy between the desirable and the undesirable state where particularly the image of a feeling (past, future) becomes effective with increased intensity. The image or the feeling can concern either a past or a future state which can be near or remote. If the image is one of a future state, the probability of the removal of the discrepancy can be very different. The combination of the various values of these "dimensions" become then effective in the experience as various emotions (joy, fear, anger, sorrow, longing, languor, the experience of beauty, ugliness, see fig. 7. page 129). For the characteristic of the emotions it is of further importance whether the discrepancy arises suddenly or whether it develops slowly and in a longer interval of time (in the case of hunger, thirst).

The presumption that the discrepancy between two states makes the energization of the whole behaviour possible permits us to draw the conclusion that the discrepancy of two states has to be conceived at the same time as the *motive* of behaviour. The behaviour motivated in this way has, however, no result as long as the subject

does not get possession of a certain external object or a substance which acts as an external stimulus. Only the *stimulation* of the behaviour through an external reality makes the attainment of the goal, the removal of the undesirable state possible. A satisfactory explanation of the behaviour consequently requires a careful distinction between its stimulation and its motivation. In a number of cases the motivation can arise only after an external stimulus begins to act. For the present, however, it is not possible to offer a satisfactory answer to the question what mechanisms become effective in the energization of the behaviour through a discrepancy between the desirable and the undesirable state.

The psychological study of man cannot exclude from its subject-matter the study of man's states of experiencing. The limitation of such a study to only a strictly behaviourist analysis of behaviour leave the study of man imperfect in its most sensitive link. Consequently in the present work the conclusion is formulated that the *subject-matter of the psychological study* of man are the regularities of the human subject in his totality i. e. the behavioural aspect well as in the aspect of his experience.

Seznam literatury

-
- ANOCHIN, P. K., Osobennosti afferentnogo apparata uslovných reflexov. *Voprosy psichologii* 1955, 6, 16—38.
- ANOCHIN, P. K., Novyje dannye ob osobnost'ach afferentnogo apparata uslovnogo reflexa. *Materijaly soveshheniya po voprosam psichologii*, Moskva, 1957.
- ANOCHIN, P. K., Kibernetika i integrativnaja dejatel'nost' mozga. *Voprosy psichologii* 1966, 3, 10—32.
- BERNŠTEJN, N. A., Nektoryje nazrevajuščije problemy reguljácii dvigatel'nych aktov. *Voprosy psichologii* 1957, 6, 70—90.
- BERNŠTEJN, N. A., Očerednyje problemy fiziologii aktivnosti. *Problemy kibernetiki* 6, Moskva 1961, 101—160.
- BYKOV, K. M., Mozková kůra a vnitřní orgány. Praha 1952 (ruský originál Moskva 1947).
- DIAMANT, J. a kol., Emoce. Praha 1966.
- ENGELS, B., Dialektika přírody. Praha 1950.
- FESTINGER, L., A Theory of Cognitive Dissonance. Evaston 1957.
- GUTHRIE, E. R., The Psychology of Learning. New York 1935.
- HOLAS, E., Lidská životní praxe jako předmět vědeckého studia. *Sborník VŠP v Olomouci, Ped. psychol. III*, 1957, 5—45.
- HOLAS, E., Pojem psychiky. *Sborník VŠP v Olomouci, Pedag.-psychol. V*, 1959, 7—33.
- HOLLAND, J. G.—SKINNER, B. F., The Analysis of Behavior. New York 1961. Český překlad D. Tollingerová, Analýza chování. Praha 1968.
- HOMOLA, M., Novější teorie motivace. Rukopis, Olomouc 1968.

- HULL, C. L., Knowledge and Purpose as Habit Mechanisms. *Psychological review* 37 (1930),
- HULL, C. L., Goal Attraction and Directing Ideas Concieved as Habit Phenomena. *Psychological review* 38 (1931),
- HULL, C. L., Principles of Behavior. New York 1943.
- CHILD, G. Man makes Himself. London 1939. Český překlad J. Schránílová, Člověk svým tvůrcem. Praha 1949.
- LANDGREBE, L. Philosophie der gegenwart. Bonn 1952. Český překlad E. Stuchlíková, Filosofie přítomnosti, Praha 1968.
- LANGE, O., Celek a vývoj ve světle kybernetiky. Praha 1966 (polsky 1962).
- LEONTJEV, A. N. Problémy psychického vývoje. Praha 1966 (ruský originál Moskva 1959).
- LERSCH, Ph., Aufbau der Person. 8. vyd., München 1962.
- LORENZ, K., Evolution and Modification of Behavior. Chicago 1965.
- MARX, K.—ENGELS, B., Vybrané spisy I, II, Praha 1950.
- MILLER, G. A.—GALANTER, E.—PRIBRAM, K. H., Plans and the Structure of Behavior. New York 1960. Ruský překlad: Plany i struktura povedenija. Moskva 1964.
- NOVÁK, M., Hodnoty a dějiny. Praha 1947.
- PETERSEN, H., Die Eigenwelt des Menschen. Leipzig, 1947.
- PIEGET, J., La psychologie de l'intelligence. Cinqu. édition, Paris 1947. Český překlad F. Jiránek, Psychologie inteligence. Praha 1966.
- PROTOPOPOV, V. P., Issledovanije vysšej nervnoj dejatel'nosti v jestestvennom eksperimente (redaktor). Kijev 1950.
- RUBINŠTEJN, S. L., Voprosy psihologičeskoj teorii. *Voprosy psihologii* 1955, 1, 6—17.
- STANČÁK, A., Emócie v psychofyziologickom experimente. Bratislava 1968.
- TOLMAN, E. C., Purposive Behavior in Animal and Man. New York 1932.
- UEXKÜLL, J. V., Streifzüge durch die Umwelten von Tieren und Menschen. Berlin 1934.
- UCHTOMSKIJ, A. A., O sostojanii vozbuždenija v dominante. In: I. M. Sečenov— I. P. Pavlov— N. E. Vedenskij, Fiziologija nervnoj sistemy III Moskva 1952, 267—277 (poprvé r. 1926).
- VONDRÁČEK, V., Hodnocení a jeho poruchy z hlediska psychiatrie. Praha 1964.
- ZBOŘIL, B., Poznání, hodnocení a tvoření norem. Praha 1947.

Obsah

Úvodní slovo	5
I. Život a chování	
1. Charakteristika života jako východisko analýzy	9
2. Výchozí charakteristika chování	15
3. Chování a problém jeho stimulace	17
4. Druhové chování a jeho efektivnost	24
II. Lidský způsob života a lidské chování	
5. Hlavní rysy lidského chování	31
6. Společenský způsob života, sociální prostředí	36
7. Sociální determinace lidského chování	47
8. Vlastnosti chování a jeho systém	57
III. Vnitřní skladba chování	
9. Vnitřní mechanismus chování (výchozí model)	70
10. Obraz světa a jeho funkce v chování	88
11. Problematika cítění	109
12. Emoce a city. — Rozvoj cítění u člověka	125
13. Motivace, chtění, vůle	139
14. Chtění a poznání. — Otázka životního cíle	161
15. Sebepoznání, prožívání, otázka vědomí	173
16. Chování, subjekt, psychika	184
17. Závěrečné slovo	191
Summary	194
Seznam literatury	199

Emil Holas

Chování, subjekt, psychika

Vydala Academia
nakladatelství Československé akademie věd
Praha 1971

Obálku navrhl Vladimír Kalenský
Redaktorka publikace Zdenka Infeldová
Technická redaktorka Alena Taschnerová

I. vydání, 204 stran (12 obr.)

13,14 AA — 13,39 VA

Náklad 5000 výtisků — 02/9 — 6339

21 — 076 — 71

Cena brož. výtisku Kčs 25,—

509 - 21 - 862

ním a chtěním. Úroveň tohoto vztahu je velmi důležitou charakteristikou každého individuálního subjektu. Na něm závisí vytváření individuálního systému hodnot a životního cíle. Vztah individua a jeho sociálního prostředí je nutno chápat jako vztah dialektický: sociální prostředí velmi výrazně ovlivňuje formování osobního životního cíle, který pak u každého individua určuje jeho vztah — pozitivní i negativní — k prostředí a působení individua na prostředí.

Celou práci je nutno chápat jako pokus o psychologickou interpretaci otázek filosofické antropologie. Autor je dalek toho, aby si osoboval nárok na obecnou platnost a závaznost závěrů, k nimž v této práci dospívá. I když v různých souvislostech dochází k závěrům, které jsou formulovány jako kategorické soudy a které v některých případech lze chápat jako řešení, přece všechny jeho závěry jsou především podnětem k diskusi. Nutí čtenáře, aby se sám pokusil o možné a jiné řešení, nebo aspoň o domýšlení naznačených souvislostí a možných závěrů. Celou svou povahou je to práce skoro provokující, která chce čtenáře především vyburcovat z lhostejnosti k otázkám, které se týkají osudu a budoucnosti člověka i společnosti.

ACADEMIA

nakladatelství Československé
akademie věd

Tem. skup. 02/9

21—076—71

Cena brož. výt. 25 Kčs

509—21—862